

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

**Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΚΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ,
ΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Σοφρά Σεμίραμς

ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
Πλάτων Ελευθέριος
Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΑΘΗΝΑ 2020

Τριμελής επιτροπή εξέτασης

Πλάτων Ελευθέριος

Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
(Επόπτης Καθηγητής)

Μαντζουράνη Ελένη

Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Παπαδάτος Ιωάννης

Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	3
Εισαγωγή	4
<u>Κεφάλαιο 1</u>	
A. Μεθοδολογικά ζητήματα.....	5-6
B. Θεωρητικό πλαίσιο.....	6-18
Γ. Ορισμός και αποσαφήνιση όρων.....	18-22
<u>Κεφάλαιο 2</u>	
A. Προβλήματα της έρευνας	
1. Πετρογραφικές μελέτες.....	23-28
2. Περιφέρειες.....	29
α. Δυτική Κρήτη.....	30
β. Κεντρική Κρήτη.....	31-40
γ. Ανατολική Κρήτη.....	41-45
B. Η διακόσμηση πίθων και πιθοειδών ως δείκτης διακίνησης αποθηκευτικών αγγείων μεταξύ διαφόρων οικονομικών κέντρων.....	46-48
<u>Κεφάλαιο 3</u>	
A. Ανάλυση των δεδομένων σχετικά με τα οικονομικά κέντρα ελέγχου μεγάλων περιφερειών	
1. Κνωσός.....	49-54
2. Γαλατάς.....	54-57
3. Φαιστός.....	57-60
4. Μάλια.....	60-70
5. Ζάκρος.....	70-75
B. Άλλες θέσεις-κέντρα παραγωγής και διακίνησης χρηστικής κεραμεικής.....	76
1. Κομμός.....	76-79
2. Μόχλος.....	79-82
3. Ψείρα.....	83-88
4. Καβούσι.....	88-91
5. Γουρνιά.....	91-93
6. Μύρτος-Πύργος.....	93-96
7. Σίσσι.....	96-98
8. Παλαίικαστρο.....	99-103
9. Πετράς.....	103-105
10. Γαύδος.....	105-106
<u>Κεφάλαιο 4</u>	
Συζήτηση- Συμπεράσματα.....	107-112
Βιβλιογραφία	113-123
Πίνακες	
Εικόνες	

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εξέταση της χρηστικής κεραμεικής μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση των εμπορικών δρόμων στο νησί της Κρήτης και, κατά συνέπεια, να κατανοηθεί η λειτουργία της οικονομίας σε μια θέση και μια επικράτεια μέσα στο νησί. Οι μελετητές, σε αυτή την αναζήτηση, βρίσκονται αντιμέτωποι με πολλά προβλήματα που αφορούν στη μικρή διατήρηση που παρουσιάζει η χρηστική κεραμική, κυρίως αναφορικά με θέσεις που ανασκάφησαν το πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει αφορά στις λιγότες μελέτες αυτής της κατηγορίας αγγείων. Επιλέχθηκε, στην παρούσα εργασία, να δοθεί έμφαση στις πετρογραφικές μελέτες, όπου υπάρχουν, ενώ συμπληρωματικά μελετήθηκαν και εργασίες με μακροσκοπικές παρατηρήσεις. Αρχικά, αναλύθηκαν τα οικονομικά κέντρα ελέγχου μεγάλων περιφερειών και συνεπικουρικά μελετήθηκαν δεδομένα από μικρότερες θέσεις διακίνησης της κεραμεικής. Επιβεβαιώθηκαν προηγούμενες παρατηρήσεις μελετητών, οι οποίοι διακρίνουν την Κρήτη σε περιφέρειες. Διαπιστώθηκε, βιβλιογραφικά, η ύπαρξη εργαστηρίων γύρω από ένα μεγάλο κέντρο, αλλά και η σχετική αυτονομία που διακρίνει τα μικρότερα κέντρα και εργαστήρια, παρά το γεγονός ότι πιθανόν να υπάγονται σε ένα κέντρο εξουσίας. Προτείνεται ότι η αυτονομία τους προκύπτει, μάλλον, αλλά όχι μόνο, από την εξειδικευμένη παραγωγή χρηστικών αγγείων και τη διακίνησή τους στις υπόλοιπες θέσεις. Ωστόσο, χρειάζεται να διενεργηθούν παραπάνω μελέτες και πετρογραφικές αναλύσεις, αλλά και να μετατοπιστεί το ενδιαφέρον της έρευνας από τα ανάκτορα στα μικρότερα αυτά κέντρα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα μελέτη, αναλύονται κάποιες σημαντικές θέσεις (οικισμοί, ανάκτορα, εργαστήρια, κ.ά.), στις οποίες εντοπίζονται αγγεία χρηστικής κεραμεικής. Τα χρηστικά αυτά αγγεία είναι κατασκευασμένα από διαφορετική κεραμική ύλη από εκείνη που απαντά στη θέση εύρεσής τους. Σκοπός στην παρούσα εργασία είναι να μελετηθούν περιπτώσεις διακίνησης χρηστικών αγγείων ανάμεσα σε οικισμούς κοντινούς ή άλλους που βρίσκονταν μακρύτερα στην Κρήτη. Για αυτό τον λόγο, χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα, τα οποία προέρχονται πρωτίστως από πετρογραφικές μελέτες και λιγότερο από μακροσκοπικές παρατηρήσεις. Η αιτία αυτού έγκειται στην επιθυμία να στηριχθούν τα αποτελέσματα σε όσο το δυνατόν πιο ασφαλή δεδομένα.

Κατά τη διάρκεια της μελέτης, αντιμετωπίστηκαν δυσκολίες. Διαπιστώθηκε, ότι το πλήθος των πετρογραφικών μελετών για τη Νεοανακτορική περίοδο είναι μικρό και προέρχεται από συγκεκριμένες καλά, και προσφάτως ανασκαμμένες, θέσεις, και όχι από όλες τις γνωστές νεοανακτορικές. Οι περισσότερες εξ αυτών, συμπεριλαμβανομένων όλων των γνωστών ανακτόρων, έχουν ανασκαφεί σε παλαιότερους χρόνους, κυρίως από τις αρχές του 20ου αιώνα έως το τρίτο τέταρτο αυτού. Η εφαρμογή των πετρογραφικών μελετών σε ανασκαφικά δεδομένα, ξεκίνησε τη δεκαετία του '60 για την μινωική Κρήτη, και εφαρμόζεται κυρίως σε νεώτερες ανασκαφές (Σίσι, Πετράς, νέες μελέτες Κνωσού, κ. ά.).

Τέλος, γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν, αφενός, τα οικονομικά κέντρα σε κάθε περιφέρεια της Κρήτης (όταν είναι δυνατόν), και, αφετέρου, οι εισαγωγές και εξαγωγές των κεραμικών αγγείων από κάθε θέση, έτσι ώστε, να κατανοηθούν οι εμπορικοί-οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί δεσμοί που υπήρχαν μεταξύ τους (εφόσον υπήρχαν). Στο πλαίσιο μιας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, ωστόσο, αναγνωρίζεται ότι υπάρχουν ελλείψεις, εξαιτίας του σύντομου χρόνου περάτωσής της, της μικρής πρόσβασης σε ανασκαφικά δεδομένα των διαφόρων θέσεων και στις ελλείψεις δεδομένων στην ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία. Τα προβλήματα αυτά είναι δυνατό να αντιμετωπιστούν διαμέσου της πρόσβασης σε μεγαλύτερο όγκο δεδομένων, σε μία μελλοντική μελέτη περαιτέρω εμβάθυνσης πάνω στο ζήτημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

A. Μεθοδολογικά ζητήματα

Ο «κεραμεικός τοπικισμός» (“ceramic regionalism”) της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη -η ποικιλία τύπων, αγγείων, κεραμεικής ύλης και η χωρική κατανομή τους- δημιουργεί προβλήματα στις μεθόδους που υποστηρίζουν τη σχετική χρονολόγηση, κυρίως επειδή αναδεικνύει τις σημαντικές αποκλίσεις που παρουσιάζουν οι παραγωγές των περιφερειακών θέσεων σε σχέση με τη μέχρι σήμερα αποδεκτή «κνωσιακή» αλληλουχία¹. Παρ’ όλα αυτά, ο ίδιος «τοπικισμός» είναι αυτός που επιτρέπει τον ορισμό των κεραμικών σφαιρών επιρροής και ζωνών παραγωγής².

Το πρόβλημα που προκύπτει με τη χρηστική κεραμική είναι, ότι δεν διευκρινίζεται πάντα εάν ο όρος αυτός περιλαμβάνει απλώς την ακόσμητη ή την χονδροειδή κεραμική. Δεν πρέπει να λησμονηθεί, ότι πολλά χονδροειδή αγγεία, τα οποία φαίνονται ακόσμητα μακροσκοπικά, είναι πιθανό να έφεραν αρχικά κάποια διακόσμηση, η οποία έχει πλέον εξαφανιστεί, χωρίς να αφήσει κάποια ίχνη. Είναι σύνηθες, εξάλλου, η επιφάνεια των χονδροειδών αγγείων να μην έχει τύχει επεξεργασίας με κάποιο είδος στίλβωσης, αν και πολλές φορές χρησιμοποιείται επίχρισμα. Στις περιπτώσεις που η διακόσμηση έχει επιτεθεί στην επιφάνεια του αγγείου μετά την όπτηση, αυτή είναι αρκετά ευαίσθητη, σε εξάρτηση βέβαια και με την επεξεργασία της επιφάνειας του αγγείου, αλλά και τις ταφονομικές συνθήκες διατήρησής του. Εκτός από τις τελευταίες, η μετανασκαφική διαχείριση των ευρημάτων μπορεί να έχει επηρεάσει τη διατήρηση ή την οριστική απώλεια διακόσμησης ενός αγγείου.

Οι Haggis και Mook³ θεωρούν, ότι η χονδροειδής κεραμική μπορεί να χρονολογηθεί με βάση τις προσμείξεις που εμπεριέχονται σε αυτήν, οι οποίες είναι συχνά διαφορετικές σε μία συγκεκριμένη θέση, ανά εποχή. Παρ’ όλα αυτά, ως βασικό μειονέκτημα μιας τέτοιας μεθόδου χρονολόγησης προβάλλεται, ότι η κεραμική αυτή εντάσσεται συνήθως μέσα σε ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο (ΠΜ, ΜΜ, ΥΜ περιόδου κλπ.)⁴. Έτσι, αυτού του είδους η χρονολόγηση δεν αποτελεί μία ευρέως αποδεκτή πρακτική, όπως είναι εκείνη που βασίζεται στην πολύ καλύτερα μελετημένη λεπτότεχνη κεραμική.

Ειδικότερα για τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, η οικιακή κεραμική, τις περισσότερες φορές, είναι δύσκολο να χρονολογηθεί⁵. Η ΥΜΙΑ χονδροειδής κεραμική, αν και καλύτερα γνωστή από αυτή της ΜΜ ΙΙΙ, πολύ δύσκολα μπορεί να διακριθεί από την αντίστοιχη της ΥΜ ΙΒ, όταν δεν συνοδεύεται από δείγματα της λεπτότεχνης κατηγορίας⁶, ακόμα περισσότερο να αποδοθεί σε

¹ Haggis 2005, 45.

² ό. π., 45.

³ Haggis & Mook 1993.

⁴ ό. π.

⁵ Betancourt 1985, 161.

⁶ ό. π., 177.

κάποια από τις επιμέρους φάσεις της εν λόγω περιόδου (ΥΜ ΙΑ πρώιμη κ.ο.κ.). Η ΥΜ ΙΑ, γενικά, είναι μια περίοδος ισχυρού τοπικισμού στην κεραμική, με τα βόρειο-κεντρικά, νότιο-κεντρικά, και ανατολικά κρητικά εργαστήρια να παράγουν τα δικά τους τοπικά «στυλ», σε σχήματα και διακοσμητικά μοτίβα⁷. Η σύγχρονη κατανομή σε όλο το νησί ορίζεται, περισσότερο, μέσα από τη σύγκριση σχημάτων και διακοσμητικών μοτίβων ανάμεσα στα προϊόντα διαφορετικών τοπικών εργαστηρίων, παρά με βάση κάποιες πραγματικές εισαγωγές⁸.

Πολλοί μελετητές στέκονται λιγότερο ή περισσότερο επιφυλακτικοί στη διάκριση επιμέρους περιόδων μέσα στην Νεοανακτορική περίοδο. Για αυτό τον λόγο, θα ήταν σωστό να επανεξετασθούν και να παρουσιασθούν αναλυτικά τα κριτήρια διάκρισης των περιόδων. Τέτοιες μελέτες είναι πολύ σημαντικές και εξειδικευμένες, αλλά δεν εμπίπτουν στο θέμα της παρούσας εργασίας. Εντούτοις, η διάκριση ανάμεσα στην ΥΜ ΙΑ (ή ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ) και ΥΜ ΙΒ θεωρείται αναγκαία, καθώς, μεταξύ αυτών των δύο περιόδων, μπορεί να παρατηρηθεί κάποια διαφορετική συμπεριφορά στη διαχείριση της κεραμικής.

Τέλος, για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, η παραδοσιακή, βασισμένη στην κνωσιακή αλληλουχία, χρονολογική ακολουθία (με διακρινόμενες φάσεις τη ΜΜ ΙΙΙ, την ΥΜ ΙΑ και την ΥΜ ΙΒ) χρησιμοποιείται στις περιπτώσεις που αυτό κρίνεται σκόπιμο⁹.

Β. Θεωρητικό πλαίσιο

Η προϊστορική κοινωνία αποτελείται από την πόλη/πολιτισμό/πολιτεία, μέσα στην οποία δραστηριοποιούνται ποικίλες ομάδες εκτέλεσης διαφόρων ειδικών εργασιών, προς εξυπηρέτηση του συνόλου. Οι ομάδες αυτές είναι δυνατό να ισχυροποιηθούν ή να εξασθενήσουν στο πέρασμα των χρόνων, ακόμη και να εξαφανιστούν. Ο λόγος ύπαρξής τους είναι, αρχικά, η κάλυψη των βασικών αναγκών της κοινότητας (σίτιση, διαβίωση) και, στη συνέχεια, η εξυπηρέτηση ποικίλων δευτερευουσών αναγκών (λατρευτικές ανάγκες, παραγωγή αντικειμένων κοινωνικής ή πολιτικής σημασίας, κλπ.).

Μέσα από τη μελέτη της παραγωγής των προϊόντων και των αντικειμένων, είναι δυνατό να εκτιμηθεί ο βαθμός εξειδίκευσής της. Η εξειδίκευση στην παραγωγή και η διακίνηση των αγαθών ανάμεσα σε διάφορες κοινότητες/πολιτείες, ισχυρότερες ή ασθενέστερες, είναι παράγοντες που συντελούν στη δημιουργία ενός αριθμού οικονομικών κέντρων. Πολλοί μελετητές έχουν ήδη επιχειρηματολογήσει υπέρ ή κατά των παραπάνω απόψεων, έχουν προσπαθήσει να αναλύσουν τους βασικούς όρους που τέθηκαν, όπως, επίσης, και να δημιουργήσουν μοντέλα, ή να εφαρμόσουν ήδη υπάρχοντα πάνω στους αρχαίους πολιτισμούς.

⁷ Hatzaki 2007β, 181-183.

⁸ ό. π., 183.

⁹ Ως «Νεοανακτορική περίοδος», ορίστηκε η περίοδος από τη ΜΜ ΙΙΙ έως και την ΥΜ ΙΒ.

«Πολιτεία» (“state”)

Ο Renfrew έχει επιχειρηματολογήσει υπέρ του όρου «πολιτισμός», έναντι του όρου «πολιτεία» (“civilisation” rather than “state”). Ο Cherry, λίγο αργότερα, κατέδειξε τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ των δύο όρων, καταλήγοντας πως, για την περίπτωση αυτή, πιο δόκιμος είναι ο όρος «πολιτεία»¹⁰. Μέσα από τις μελέτες αυτές, σε ό, τι αφορά στη μινωική Κρήτη, αναδεικνύονται:

1) Η προσπάθεια προσδιορισμού της προέλευσης των πρώιμων μινωικών «πολιτειών», πριν αυτές χαρακτηριστούν ως τέτοιες.

2) Η αποδοχή άσκησης μίας συγκεντρωτικής οικονομίας εκ μέρους των ανακτορικών κέντρων.

3) Η απροθυμία των ερευνητών για μία διάκριση των οικονομικών, ιδεολογικών και πολιτικών κέντρων εξουσίας.

4) Η διατύπωση της άποψης ότι «πολιτεία» είναι περισσότερο ένας κοινωνιολογικός όρος, παρά μια κοινωνικοπολιτική κατάσταση¹¹. Στην αρχαιολογία, για τη μελέτη μιας πρώιμης κοινωνίας, αναλύεται πρώτα το αστικό της κέντρο και ύστερα μελετώνται τα περίχωρα, δηλαδή η οικιστική διασπορά γύρω από την πόλη¹².

Ως «πολιτεία» (“state”), μπορεί να θεωρηθεί ένα δυνατό, πολύπλοκο σύστημα μιας κεντρικής πολιτικής διοίκησης¹³. Αρμοδιότητά της είναι ο έλεγχος στη διεξαγωγή βασικών πολιτικών λειτουργιών (όπως, η διατήρηση των δικαιωμάτων της επικράτειάς της και η εσωτερική τάξη, ή η λήψη αποφάσεων με βάση το συμφέρον του συνόλου)¹⁴. Η εξουσία της σε τέτοια ζητήματα διασφαλίζεται ενίοτε με τη χρήση βίας, μέσα βέβαια στα όρια της δικαιοδοσίας της¹⁵. Οι πολιτείες είναι, επίσης, κοινωνίες με σχετικά πολύπλοκη και εξειδικευμένη διοικητική οργάνωση, αποτελούμενες από άτομα οργανωμένα ιεραρχικά, τα οποία έχουν ως αρμοδιότητα εξειδικευμένα διοικητικά καθήκοντα, αλλά και τη λήψη αποφάσεων¹⁶. Η εμφάνιση των «πολιτειών» (“states”) δεν είναι πάντα ένα φαινόμενο μίας κατεύθυνσης, καθώς η δημιουργία τους οφείλεται σε ποικίλων

¹⁰ Knappett 1999α, 616· Cherry 1984, 20-24.

¹¹ Knappett, ό. π., 616-618.

¹² ό. π..

¹³ Cherry 1984, 23· Κατά τον Engels, η επινόηση της πολιτείας έγινε με σκοπό να διασφαλιστούν οι περιουσίες και τα δικαιώματα των φατριών και των γενεών πάνω στη γη. Μάλιστα, η άνοδος της Αθηναϊκής πολιτείας είναι ένα τυπικό παράδειγμα σχηματισμού μιας πολιτείας: δηλαδή, “πρώτα η διαδικασία λαμβάνει χώρα σε μια πρώτη μορφή, χωρίς τη χρήση βίας, ύστερα εμφανίζεται ένα πολύ υψηλά αναπτυγμένο σχήμα πολιτείας, η δημοκρατία, και τέλος γνωρίζουμε όλοι τις βασικές λεπτομέρειές της.” (Engels 1942, 54-59, 65). Ανάλογα στάδια ίσως θα πρέπει να αναλογιστούμε και για τη δημιουργία των προϊστορικών κοινωνιών.

¹⁴ ό. π., 23.

¹⁵ ό. π.

¹⁶ ό. π.

παραγόντων διακυμάνσεις¹⁷. Επομένως, η «πολιτεία» είναι, από ανθρωπολογική, κοινωνιολογική και πολιτική άποψη, μια κεντρική ιδέα, η οποία μπορεί, μέσω των αλλαγών και των διακυμάνσεων, να ανιχνευθεί αρχαιολογικά¹⁸.

Οικονομία

Η δημιουργία και η ανάπτυξη της πολιτείας εξυπηρετούν συμφέροντα, τόσο ατομικά όσο και συλλογικά. Βασικό τομέα ανάπτυξης μέσα σε μια οργανωμένη δομή, όπως η πολιτεία, αποτελεί η οικονομία. Σύμφωνα με το «μοντέλο εμπορικής ανάπτυξης» (“*commercial development model*”), η αύξηση της εξειδίκευσης και της ανταλλαγής αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της αυθόρμητης διαδικασίας της οικονομικής ανάπτυξης¹⁹. Μια αναπτυσσόμενη οικονομία ενθαρρύνει τα άτομα να επωφελούνται από την αποτελεσματικότητα της εξειδίκευσης και της ανταλλαγής και, καθώς ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται πιο λεπτομερής, η κοινωνική πολυπλοκότητα αυξάνεται²⁰.

Κατά τον Engels²¹, η οικονομική ανάπτυξη στηρίζεται στην τεχνολογική πρόοδο, η οποία καθιστά δυνατή την παραγωγή πλεονάσματος αγαθών, την εμπορική ανταλλαγή και τη λήψη κερδών. Η πλεονάζουσα παραγωγή, η ανταλλαγή και τα κέρδη δημιούργησαν μία ευρεία σειρά διακρίσεων: δημιούργησαν διακεκριμένες τάξεις, όπως αυτές των αγροτών και των τεχνιτών, των εμπόρων και των δούλων, των πιστωτών και των οφειλετών και, εν τέλει, των πλούσιων και των φτωχών²². Τέλος, για τη διατήρηση της τάξης, εν όψει της αυξανόμενης κοινωνικής ετερογένειας, γεννήθηκε η πολιτεία, προσθέτοντας το δικό της εξειδικευμένο προσωπικό στους ήδη υπάρχοντες, άφθονους, κοινωνικούς τύπους²³.

Πολλοί ερευνητές «βλέπουν» το ακόλουθο μοντέλο κοινωνικής ανάπτυξης²⁴:

Το οικονομικό σύστημα έχει τρία διακριτά χαρακτηριστικά: 1) τον σχολαστικό διαχωρισμό της εργασίας για την παραγωγή χρηστικών αγαθών από εκείνη για την παραγωγή αγαθών πολυτελείας, 2) το ότι το σύστημα ανταλλαγών εξυπηρετεί, σε μεγάλο βαθμό, τον ντόπιο πληθυσμό (τους απλούς πολίτες και τους καταναλωτές της ανώτερης τάξης), και 3) μια οικονομία, που είναι σχετικά ελεύθερη από την πολιτική διοίκηση²⁵. Η εντατικοποίηση της εξειδίκευσης και η ανταλλαγή αντιμετωπίζονται ως παράγοντες μιας αυτόνομης διαδικασίας, η οποία υπαγορεύεται

¹⁷ Cherry 1984, 23-24.

¹⁸ ό. π..

¹⁹ Brumfiel & Earle 1987, 1.

²⁰ ό. π.

²¹ ό. π. · Engels 1942.

²² Brumfiel & Earle 1987, 1.

²³ ό. π.

²⁴ ό. π.

²⁵ ό. π..

από την οικονομική αποδοτικότητα και την επιδίωξη του ατομικού πλεονεκτήματος²⁶. Σημαντικό είναι ότι οι τοπικοί κυβερνήτες δεν αναλαμβάνουν ιδιαίτερο ρόλο ως οικονομικοί παράγοντες²⁷.

Εξειδίκευση

Όλα τα οικονομικά μοντέλα αποτελούνται από τρία συστατικά: την παραγωγή, τη διανομή και την κατανάλωση²⁸. Σε κάποιες περιπτώσεις, η παραγωγή μελετάται πρωταρχικά, ως ένα μέσον για να κατανοηθεί ο τρόπος των ανταλλαγών²⁹. Τα δίκτυα ανταλλαγής συχνά καλύπτουν μεγάλες περιοχές, ενώ οι δραστηριότητες παραγωγής είναι τοπικές³⁰. «Παραγωγή» χαρακτηρίζεται ο μετασχηματισμός των πρώτων υλών και/ή η δημιουργία χρηστικών αντικειμένων³¹. Αντίθετα, η εξειδίκευση είναι ο τρόπος της οργάνωσης της παραγωγής³². Υπάρχει διάκριση ανάμεσα στην εξειδίκευση σε μία θέση (όπου μία μόνη, μικρής διάρκειας, δραστηριότητα συντελείται από μια ολόκληρη κοινωνική ομάδα, ώστε να καλύψει τις καταναλωτικές της ανάγκες) και στην εξειδίκευση του παραγωγού (κατά την οποία ένα άτομο λαμβάνει μέρος σε όλη του τη ζωή ενεργά σε μια εξειδικευμένη δραστηριότητα)³³.

Με τον όρο «ανταλλαγή», περιγράφουμε μια ευρεία γκάμα δραστηριοτήτων, ανεξαρτήτως από την έκτασή τους (από μια ενιαία θέση, σε μια περιφερειακή και ηπειρωτική), τις απαιτήσεις τους (οι οποίες περιέχουν ποικίλες πολύπλοκες τεχνολογίες και δεξιότητες και/ή μακρά ταξίδια), ή τα αποτελέσματά τους (που είναι η αιτία της πολιτισμικής, κοινωνικής, οικονομικής αλλαγής, εξειδίκευσης στην παραγωγή, ή/και αναμειγνύονται με την οικοδόμηση της ιδεολογικής εξουσίας)³⁴.

Η εξειδίκευση είναι ένα διαφοροποιημένο, συστηματοποιημένο, μόνιμο, και ίσως «ιδρυματοποιημένο» σύστημα παραγωγής, στο οποίο οι παραγωγοί εξαρτώνται από ανταλλακτικές σχέσεις εκτός νοικοκυριού (“*extra-household*”), τουλάχιστον σε κάποιο μέρος της ζωής τους, και οι καταναλωτές εξαρτώνται από αυτούς για την απόκτηση των αγαθών που δεν παράγουν οι ίδιοι³⁵. Υπάρχουν πολλοί τύποι εξειδίκευσης. Αν και έχει περιγραφεί ως μία «συνέχεια» (“*continuum*”), μπορούμε να πούμε ότι είναι μάλλον πολυδιάστατη³⁶. Η προσκολλημένη εξειδίκευση αναπτύσσεται ως μέρος της πολιτικής διαδικασίας, ενώ η ανεξάρτητη εξειδίκευση εξελίσσεται για να συναντήσει

²⁶ ό. π.

²⁷ ό. π.

²⁸ Costin 1991, 1

²⁹ ό. π.

³⁰ ό. π.

³¹ ό. π., 3

³² ό. π.

³³ ό. π., 3-4

³⁴ Alberti 2012β, 1.

³⁵ Costin 1991, 4.

³⁶ Brumfiel & Earle 1987. 5·Costin 1991. 4-5.

τις χρηστικές, οικονομικές ανάγκες³⁷.

Πιο αναλυτικά, η εξειδίκευση ορίζεται καλύτερα ως διαφορική συμμετοχή σε συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες³⁸. Οπουδήποτε υπάρχουν λιγότεροι παραγωγοί από καταναλωτές για ένα συγκεκριμένο αγαθό, αναγνωρίζουμε εξειδικευμένη παραγωγή³⁹. Παρά το ότι είναι ένας τρόπος να οργανωθεί η παραγωγή, η εξειδίκευση (η οποία λογίζεται ως ένας τρόπος να συναντηθούν διαφορετικά είδη ζήτησης κάτω από διαφορετικούς περιορισμούς διανομής) μπορεί να λάβει πολλές μορφές⁴⁰. Ειδικότερα, τέσσερις παράμετροι μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να περιγράψουν με ποιόν τρόπο έχει οργανωθεί η παραγωγή: τα συμφραζόμενα (“*context*”), η συγκέντρωση, η κλίμακα και η ένταση⁴¹.

Κάτω από συγκεκριμένες περιστάσεις, τα προϊόντα του εξειδικευμένου συστήματος παραγωγής διαθέτουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως η τυποποίηση, η αποτελεσματικότητα, η ικανότητα ή η τοπική ποικιλία⁴². Το κλειδί για να χρησιμοποιηθούν αυτά τα δεδομένα αποτελεσματικά, ώστε να επιχειρηματολογήσουμε για την παρουσία εξειδικευμένης παραγωγής, είναι ότι θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως κατάλληλες οικονομικές απαντήσεις στις πολιτικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες⁴³. Η μελέτη αυτών των έμμεσων δεδομένων σπάνια δίνει πληροφορίες για την οργάνωση μιας συγκεκριμένης παραγωγής, αλλά μας βοηθά να κατανοήσουμε τον σχετικό βαθμό εξειδίκευσης, είτε για ένα προϊόν ειδικά, είτε για την οικονομία γενικότερα⁴⁴.

Σε προβιομηχανικές κοινωνίες, αντικείμενα που κατασκευάζονταν από έναν ανεξάρτητο εξειδικευμένο τεχνίτη τείνουν να είναι χρηστικά⁴⁵. Αυτά, αποκτώνται και/ή χρησιμοποιούνται, κυρίως, αν όχι όλα, στα νοικοκυριά⁴⁶. Τέτοια παραδείγματα περιλαμβάνουν τα εργαλεία παρασκευής φαγητού, τα μαγειρικά αγγεία και κάποια αγγεία σερβιρίσματος, τον ρουχισμό, τα εργαλεία για διάφορες οικιακές εργασίες και τα βασικά έπιπλα του νοικοκυριού⁴⁷.

Κεραμεική

Όσον αφορά στην κεραμεική και την οικονομία της, η Earle έκανε τη θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή ειδικών, υψηλής ποιότητας, αγαθών για την κατανάλωση εκ μέρους της ανώτερης τάξης («*ελίτ*») και την παραγωγή χρηστικών αγαθών (“*utilitarian goods*”), για ευρεία

³⁷ Brumfiel & Earle, ό. π.· Costin, ό.π. 7.

³⁸ Costin, ό. π., 43.

³⁹ ό. π.

⁴⁰ ό. π.

⁴¹ ό. π.

⁴² ό. π., 44.

⁴³ ό. π.

⁴⁴ ό. π.

⁴⁵ ό. π., 11.

⁴⁶ ό. π.

⁴⁷ ό. π.

διανομή⁴⁸. Άλλες μελέτες είναι λίγο πιο σύνθετες, εστιάζοντας λιγότερο στη διοίκηση και στη χορηγία και περισσότερο στην κλίμακα (το μέγεθος της εργασίας της ομάδας) και την ένταση (σχετικά μερική ή πλήρης εξειδίκευση)⁴⁹. Η μελέτη κεραμικών παραδόσεων μακράς διάρκειας, σε μια συγκεκριμένη περιοχή και σε συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα (“*context*”), αναδεικνύει τον τρόπο πώς οι παρατηρήσεις σε ένα επίπεδο πρώτου βαθμού (πάνω σε κεραμικά ή και απλά θραύσματα) είναι δυνατό να αναχθούν σε ζητήματα υψηλότερου επιπέδου και γενικότερου ενδιαφέροντος (οργάνωση της παραγωγής, δημιουργία μοντέλων μακράς διάρκειας, εντοπισμό καινοτομιών, κοινωνικοπολιτικών αλλαγών κ. λ. π.)⁵⁰. Χρειάζεται, εντούτοις, να προσέξουμε, ότι η διαδικασία παραγωγής και τα καταναλωτικά μοντέλα βρίσκονται σε αλληλεπίδραση, παρ’ όλο που υπάρχουν θεωρίες, οι οποίες τα μελετούν χωριστά⁵¹.

Η κεραμική μας βοηθά να σκιαγραφήσουμε τις υποθετικές «πολιτισμικές περιοχές», δηλαδή περιοχές οι οποίες αντιπροσωπεύονται από ομοιογενή σύγχρονα αντικείμενα, τα οποία είναι δυνατό να διακριθούν από εκείνα γειτονικών τους πολιτισμικών περιοχών⁵². Μία περιοχή, η οποία χαρακτηρίζεται από την κατανομή παρόμοιων κεραμικών τύπων, μπορεί να ονομαστεί «σφαίρα διάδοσης κεραμικής» (“*ceramic sphere*”)⁵³. Ο χάρτης αποτύπωσης τέτοιων σφαιρών μπορεί να ποικίλλει, αφενός στα συστατικά, ανάμεσα στα οποία μπορεί να είναι ο πηλός, το σχήμα, τα σχέδια, το ύφος της διακόσμησης και/η, αφετέρου, να προκύπτει από συνδυασμούς αυτών των χαρακτηριστικών⁵⁴. Η περιοχή παραγωγής είναι περιορισμένη στον χώρο, σε σχέση με τη «σφαίρα διάδοσης κεραμικής», και περιλαμβάνει την έκταση της πραγματικής κατανομής ειδικών αγγείων συγκεκριμένης προέλευσης, αναφέρεται δηλαδή, σε συγκεκριμένου τόπου κατασκευής⁵⁵. Πληροφορίες από ανασκαφές μπορούν να δείξουν την έκταση της κατανομής και τις σχετικές ποιότητες ως προς τη αγγείων από διαφορετικά κέντρα παραγωγής, βοηθώντας μας να κατανοήσουμε τις «σφαίρες διάδοσης κεραμικής» και τις περιοχές πολιτισμικών υλικών⁵⁶. Κατά τον Cherry⁵⁷, η ομοιογένεια στην κεραμική και η ανάπτυξη των επαφών μέσα σε μία περιοχή είχε ήδη ξεκινήσει περί τα μέσα της τρίτης χιλιετίας π. Χ. Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε ακριβέστερα τη χρονική στιγμή της έναρξης αυτών των δραστηριοτήτων, εξαιτίας της ταυτόχρονης εμφάνισης τέτοιου είδους χαρακτηριστικών σε πολλές περιοχές.

Στην Κρήτη, η εξειδίκευση της βιοτεχνίας, όπως παρουσιάζεται από τα σχήματα και τη διακόσμηση της ανακτορικής κεραμικής, φαίνεται να είναι χαρακτηριστικό των ανακτορικών

⁴⁸ ό. π., 5.

⁴⁹ ό. π.

⁵⁰ Day, Relaki & Faber 2006, 28-29.

⁵¹ ό. π.

⁵² Haggis 2005, 44.

⁵³ ό. π.

⁵⁴ ό. π.

⁵⁵ ό. π.

⁵⁶ ό. π.

⁵⁷ Cherry 1984, 26.

μινωικών κοινωνιών, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει με τους προανακτορικούς οικισμούς, στους οποίους δεν παρουσιάζονται εμφανώς στοιχεία θεσμοθετημένου διαχωρισμού των εργασιών και της παραγωγής, πέρα από τις ανάγκες του νοικοκυριού⁵⁸. Ωστόσο, αρκετοί ερευνητές αναγνωρίζουν στοιχεία εξειδικευμένης βιοτεχνικής παραγωγής και για την ΠΜ περίοδο, θεωρώντας, πάντως, ότι αυτή η εξειδίκευση αφορά σε μία παραγωγή μικρής κλίμακας που σχετίζεται αποκλειστικά με την κατανάλωση στο εσωτερικό της κοινότητας⁵⁹. Επιπλέον, θεωρείται ότι η κεραμεική θα μπορούσε να μετακινηθεί, και σε μεγάλες ποσότητες, παρά την ύπαρξη τοπικής παραγωγής, σε περιοχές που συμμετέχουν σε ένα δίκτυο ανταλλαγών⁶⁰. Γενικά, υπάρχει πλέον η εκτίμηση, ότι το σύστημα παραγωγής και κατανομής κεραμεικής και της ΠΜ περιόδου υπήρξε πιο σύνθετο από ό,τι πιστεύαμε αρχικά⁶¹.

Ενδιαφέρουσα για τη μινωική Κρήτη είναι η άποψη, η οποία συνδέει την καμαραϊκή κεραμεική με την ανάπτυξη πολύπλοκων κοινωνιών στο νησί⁶². Πιο συγκεκριμένα, η γενική ιδέα της είναι, ότι η ανακτορική διοίκηση ανέλαβε την παραγωγή, με την εγκαθίδρυση βιοτεχνικών εργαστηρίων στα ανάκτορα, εισάγοντας την κεραμεική που κατασκευάζεται στον κεραμεικό τροχό⁶³. Παράλληλα, η ίδια φρόντιζε για τις ανταλλαγές των τελικών προϊόντων τους, με σκοπό την εγκατάσταση και προώθηση συμμαχιών, εκ μέρους της ανώτερης τάξης, με γειτονικές πολιτείες⁶⁴. Σύμφωνα με την ίδια λογική, κατά τη Νεολιθική εποχή, εισάγεται στο νησί το κρασί και η ελιά, μαζί με την ανάπτυξη μιας πιο σύνθετης οικιακής παραγωγής (μαλλιού, προβάτων, κατσικιών, γουρουνιών, κ. ά.)⁶⁵. Μια τέτοια ανάπτυξη παραγωγής του κρασιού, λαδιού και γαλακτοκομικών προϊόντων πιθανώς προκάλεσε ανάλογη ανάπτυξη της παραγωγής της χρηστικής οικιακής κεραμεικής, που είχε ως βασικό της στόχο την αποθήκευση και την παραγωγή των αγαθών αυτών⁶⁶. Ίδιες ή παρόμοιες δραστηριότητες είναι φυσικό να υποθεθεί ότι δεν έλειπαν και στη Νεοανακτορική περίοδο, κατά την οποία, μικροί οικισμοί και μεγαλύτερα αγροτικά και κτηνοτροφικά κέντρα με βιοτεχνικές μονάδες φαίνεται πιθανό ότι διακινούσαν τα προϊόντα τους στο εσωτερικό του νησιού. Η Costin⁶⁷ υποστηρίζει, ότι η βιοτεχνική παραγωγή είναι μια οικονομική δραστηριότητα που επηρεάζεται από πολιτικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Γίνεται έτσι φανερό, πως η μελέτη της κεραμεικής μπορεί να δώσει πολλά ενδιαφέροντα συμπεράσματα για ποικίλες πτυχές της καθημερινής ζωής μιας κοινωνίας. Μια πολύ σημαντική και

⁵⁸ Day, Relaki & Faber 2006, 25-27· Cherry 1984.

⁵⁹ Day, Relaki & Faber, ό. π., 25-27.

⁶⁰ ό. π.

⁶¹ ό. π.

⁶² ό. π., 31.

⁶³ ό. π.

⁶⁴ ό. π.

⁶⁵ Cherry 1984, 23-24.

⁶⁶ ό. π.

⁶⁷ Van de Moortel 1997α, 4-5· Costin 1991, 1-2.

ενδιαφέρουσα όψη της κεραμεικής παραγωγής είναι η οικονομική πλευρά του κεραμεικού συστήματος, ιδιαίτερα η ανταλλαγή και η εξειδίκευση⁶⁸.

Οι τύποι ανταλλαγών κεραμεικής μελετώνται μέσω δυο προσεγγίσεων: 1) της «καλλιτεχνικής-ιστορικής προσέγγισης» (“*art-historical approach*”), κατά την οποία μεμονωμένα αγγεία ανταλλάσσονται ως δώρα μεταξύ εκπροσώπων της ανώτερης τάξης, και 2) της «συστημικής προσέγγισης» (“*systemic approach*”), σύμφωνα με την οποία κεραμικά δοχεία, τα οποία διακινούνται με το εμπόριο, ανταλλάσσονται κυρίως για το περιεχόμενό τους⁶⁹. Χονδροειδή, ακόσμητα δοχεία θα μπορούσαν να ανταλλάσσονται σε πολιτείες (“*states*”) μέσα στην επικράτεια της περιοχής γύρω από το ανάκτορο, όπως και σε διαφορετικές πολιτείες, οι οποίες εμπορεύονται αγαθά, όπως κρασί και λάδι σε κεραμικά αγγεία⁷⁰. Η αφθονία των κεραμικών αντικειμένων, όπως και η ευκολία στη διαθεσιμότητα πρώτων υλών για την κεραμική παραγωγή, κάνει τους μελετητές να πιστεύουν ότι θα μπορούσαν σχεδόν όλοι να την παράγουν⁷¹.

Τα στοιχεία των κεραμικών ανταλλαγών εξυπηρετούν μόνο για να τονίσουν λειτουργικές πλευρές της κεραμεικής στις τοπικές οικονομίες⁷². Μόλις, όμως, δημιουργήθηκε η βιοτεχνική εξειδίκευση, η κεραμική ανέλαβε έναν πιο κυρίαρχο ρόλο⁷³. Ειδικότερα, τα μοντέλα (“*patterns*”) της κεραμεικής ανάπτυξης συνδέθηκαν στενά με την ανάδυση της «κοινωνικής πολυπλοκότητας» (“*social complexity*”)⁷⁴. Η εξειδίκευση της βιοτεχνίας έχει συνδεθεί στενά και με την άνοδο των πολιτικών *ελίτ* και των πολιτειακών κοινωνιών (“*state societies*”) σε σχεδόν κάθε μέρος του κόσμου και, μέχρι πρόσφατα, είχε κεντρική θέση στην έρευνα της ανάδυσης των *ελίτ* και της ανόδου της κοινωνίας των ανακτόρων στη μινωική Κρήτη⁷⁵. Προτείνεται, μάλιστα, ότι η ανάμειξη δραστηριοτήτων ανακτορικού και μη ανακτορικού ελέγχου θα μπορούσε να έχει βοηθήσει στην ανάπτυξη μιας νέας κατηγορίας αστικής τάξης στις νεοανακτορικές λιμενικές πόλεις, οι οποίες είχαν ανεξάρτητη πρόσβαση σε μεγάλης κλίμακας δίκτυα ανταλλαγής, υπονομεύοντας τελικά την παραδοσιακή ανακτορική ιεραρχία⁷⁶.

Στο «πολυλειτουργικό μοντέλο προσαρμογής» (“*multifaceted adaptationist model*”), οι πολιτικές *ελίτ* παρεμβαίνουν στην οικονομία⁷⁷. Πράγματι, η δυνατότητα των πολιτικών ηγετών να

⁶⁸ Day, Relaki & Faber 2006, 25-27.

⁶⁹ ό. π. Στη Μυκηναϊκή περίοδο, αλλά και στη νεώτερη κεραμική παράδοση, υπήρχαν αποδεδειγμένα κέντρα κεραμεικής παραγωγής, τα οποία εξήγαν τα κεραμικά τους, όχι με βάση το περιεχόμενό τους, αλλά εξαιτίας του υλικού κατασκευής τους, που τα καθιστούσε κατάλληλα για συγκεκριμένη χρήση. Για παράδειγμα, κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο εξάγονται τα μαγειρικά αγγεία της Αίγινας, λόγω της πολύ καλής ποιότητας και αντοχής τους στη θερμότητα. Στην ίδια θέση, στη νεώτερη κεραμική, βρίσκουμε τα «κανάτια», ιδιαίτερα δημοφιλή για τη διατήρηση της θερμοκρασίας των υγρών και την αποθήκευσή τους.

⁷⁰ Day, Relaki & Faber 2006, 25-27.

⁷¹ ό. π.

⁷² ό. π.

⁷³ ό. π.

⁷⁴ ό. π.

⁷⁵ ό. π.

⁷⁶ Papadimitriou & Kriga 2013,14.

⁷⁷ Brumfiel & Earle 1987, 2.

οργανώνουν μια πιο αποτελεσματική οικονομία διαβίωσης θεωρείται ο λόγος ύπαρξης των ισχυρών ηγετών⁷⁸. Η μια εκδοχή πολυλειτουργικού μοντέλου χαρακτηρίζεται από την εξειδίκευση και τα δίκτυα ανταλλαγής, που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας οικονομίας που βασίζεται στην αναδιανομή⁷⁹. Σε περιοχές με υψηλή ποικιλία πρώτων υλών (για παράδειγμα, εκεί που διαφορετικές τοποθεσίες είναι ιδανικές για την παραγωγή διαφορετικών πραγμάτων), η εξειδίκευση και η αναδιανομή προϊόντων ανταλλαγής θα φέρει ουσιαστικά οφέλη⁸⁰. Κάτω από αυτό το πρίσμα, τα εμπορεύματα που συσσωρεύονται υπό τον έλεγχο του ηγέτη μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν για να υποστηρίξουν τη βιοτεχνική παραγωγή και τα δημόσια έργα⁸¹.

Σύμφωνα με την παραπάνω οπτική, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν μοντέλα διανομής αγαθών, για να κατανοηθούν οι περίπλοκες σχέσεις που δημιουργούνται. Η πρωταρχική έκδοση του μοντέλου προσαρμογής, όπως έχει διατυπωθεί, προϋποθέτει την κεντρική συγκέντρωση και ανακατανομή μεγάλων ποσοτήτων αγαθών, πέρα από τα μικροπεριβαλλοντικά όρια: παράκτια προϊόντα απευθύνονται στον πληθυσμό των πεδινών περιοχών και το αντίστροφο, αγροτικά-βιοτεχνικά προϊόντα σε αγροτικούς παραγωγούς τροφίμων, κ. ο. κ.⁸². Παρ' όλα αυτά, η διανομή σημαντικών ποσοτήτων αγαθών σε πλαίσιο μικροπεριβάλλοντος δεν αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό κυρίαρχων οικονομιών και πρώιμων πολιτειών⁸³. Τα οφέλη της εξειδίκευσης και της ανταλλαγής, μέσα από το μοντέλο προσαρμογής, μπορούν αρχικά να κατανοηθούν από μικρές ανταλλαγές της αγοράς⁸⁴. Μια δεύτερη εκδοχή του μοντέλου προσαρμογής προτείνει, ότι η κεντρική εξουσία αναπτύσσεται σε περιοχές με υψηλή ποικιλία πόρων, ώστε να διευκολύνει την ανταλλαγή της αγοράς⁸⁵. Το μοντέλο αυτό εφαρμόστηκε στην Κοιλιάδα του Μεξικό, στην πολιτεία των Αζντέκων⁸⁶, και μοιάζει με εκείνο που προτείνεται για την Κνωσό ως προς την τοποθεσία της και τις σχέσεις που δημιούργησε με γειτονικές της περιοχές. Μια τρίτη εκδοχή του μοντέλου προσαρμογής βασίζεται περισσότερο στην κεντρική διαχείριση των προϊόντων παρά στην ανταλλαγή⁸⁷. Μια σύνθετη τοπική οικονομία μπορεί να ωφεληθεί από την κεντρική λήψη αποφάσεων, όπως σε περιπτώσεις οικονομιών στη νότια Μεσοποταμία⁸⁸. Τέλος, μια τέταρτη εκδοχή δέχεται, ότι η κεντρική εξουσία αναπτύσσεται για να διεξάγει εμπόριο μακρινών αποστάσεων⁸⁹.

⁷⁸ ό. π.

⁷⁹ ό. π.

⁸⁰ ό. π.

⁸¹ ό. π.

⁸² ό.π.

⁸³ ό. π.

⁸⁴ ό. π.

⁸⁵ ό. π.

⁸⁶ ό. π.

⁸⁷ ό. π.

⁸⁸ ό. π.

⁸⁹ ό. π.

Οικονομικά κέντρα

Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, το Αιγαίο κυριαρχείται από έναν αριθμό βασιλείων, σχετικά μεγάλης κλίμακας και υψηλού συγκεντρωτισμού, τα οποία είχαν υπό τον γραφειοκρατικό τους έλεγχο τις περισσότερες δραστηριότητες παραγωγής και διανομής, με αξιοσημείωτα ποσοστά ενέργειας και κόστους να βρίσκονται στα χέρια των αρχόντων, σε αντίθεση με τους ανεξάρτητους πολίτες οι οποίοι δεν κατείχαν αρμοδιότητες⁹⁰. Μια τέτοια άποψη, ωστόσο, θα πρέπει να ελέγχεται και να μην θεωρείται δεδομένη, αφού η κάθε περίπτωση κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης ανά τους αιώνες χρειάζεται να μελετηθεί χωριστά και να εξετασθεί στο ευρύτερο πλαίσιο λειτουργίας της, στην εποχή που αντιπροσωπεύει⁹¹.

Η άποψη της ύπαρξης μιας κεντρικής διοικητικής οικονομίας ανά επικράτεια έχει εγείρει κάποιες αντιρρήσεις⁹². Πλέον, συζητείται η ιδέα, πως οι πρώιμες κοινωνίες διέθεταν ειδικές «αποκεντροποιημένες» ιδιότητες. Ωστόσο, παρόμοιες απόψεις δεν έχουν διατυπωθεί ακόμα για τη μινωική κοινωνία⁹³. Μελέτες σε περιοχές της Εγγύς Ανατολής επικεντρώνονται στη φύση της οικονομικής οργάνωσης στον αγροτικό τομέα⁹⁴. Μέσα από αυτές, διαφαίνεται ότι η αγροτική οικονομία επηρεάζεται από την κεντρική διοίκηση, αλλά ο συνολικότερος έλεγχος της πολιτείας στα οικονομικά ζητήματα είναι μάλλον αδύναμος και ακανόνιστος⁹⁵.

Άλλες μελέτες υποστηρίζουν, ότι ο οικονομικός έλεγχος εκ μέρους της πολιτείας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τον ιδεολογικό, υπό την έννοια ότι η δύναμη των ιδεολογικών συμβόλων και των συμβολικών πράξεων έδινε τη δυνατότητα ελέγχου επάνω σε μια ευρύτερη περιοχή, διαμέσου του ελέγχου μάλλον φανταστικών μέσων παραγωγής· με άλλα λόγια, μια πολιτεία μπορεί και να μην ήταν τόσο αποτελεσματική όσο αυτή ήθελε να παρουσιάζεται⁹⁶. Η θέση της πολιτείας για την Παλαιοανακτορική περίοδο, με την πολιτική, οικονομική και ιδεολογική έννοια, ήταν άμεσα εξαρτημένη από τον περιορισμό των υποδομών⁹⁷. Οι πολιτείες, κατά τον Knappett, θα μπορούσαν να είναι είτε πολύ «συγκεντρωτικές», είτε πολύ «αποκεντρωμένες» (“*centralized*” , “*decentralized*”). Ως παράδειγμα αποκεντρωμένης πολιτείας, ο Knappett χρησιμοποιεί την παλαιοανακτορική πολιτεία των Μαλίων⁹⁸.

Στην παραπάνω άποψη, έρχονται να προστεθούν και μελέτες των αρχείων της Γραμμικής Β στην Κρήτη, οι οποίες δείχνουν μια τάση προς την «αποκέντρωση» της οικονομίας

⁹⁰ Cherry 1984, 19.

⁹¹ ό. π.

⁹² Knappett 1999α, 619.

⁹³ ό. π.

⁹⁴ ό. π.

⁹⁵ ό. π.

⁹⁶ ό. π., 619-620.

⁹⁷ ό. π.

⁹⁸ ό. π.

(“*decentralization*”), μέσα από την αυτάρκεια και την ανάπτυξη της ανεξαρτησίας των περιφερειακών πυρήνων⁹⁹. Εάν αποδεχτούμε την άποψη περί κνωσιακής κυριαρχίας κατά την ΥΜ ΙΒ, τότε έχουμε να κάνουμε με μια μεγάλη κεντρική διοίκηση, η οποία εσκεμμένα συντηρεί μια ασταθή οικονομία των περιφερειών, ελεγχόμενη έμμεσα από το μονοπώλιο των πρώτων υλών¹⁰⁰. Αυτή ίσως να είναι η περίπτωση της Ζάκρου, αλλά και άλλων κέντρων, τα οποία έχουν ανεγερθεί για τον ίδιο σκοπό, χωρίς ωστόσο να υπονοείται η απώλεια ή εξασθένηση της κνωσιακής επιρροής στις περιοχές αυτές¹⁰¹.

Κρήτη

Η κεντρική πολιτεία στη Μινωική Κρήτη θεωρείται ότι ασκούσε τεράστιο οικονομικό και πολιτικό έλεγχο σε όλη την επικράτεια της και αποτελούσε το κέντρο αναδιανομής στο πλαίσιο του ανακτορικού συστήματος διοίκησης¹⁰². Συνεπώς, τα ιδεολογικά, οικονομικά και πολιτικά στοιχεία του ανακτόρου θεωρούνται ότι επεκτείνονται, σχεδόν ομοιογενώς, σε όλη την επικράτεια της πολιτείας¹⁰³. Εντούτοις, η υπόθεση αυτή δεν διασταυρώνεται, ούτε αποδεικνύεται με ευρήματα, αλλά στηρίζεται αποκλειστικά στην ύπαρξη, και μόνο, πολιτειακών κέντρων¹⁰⁴. Ένα πρόβλημα αποτελεί το γεγονός, ότι οι βασικές γνώσεις μας για τη μινωική κοινωνία προέρχονται από τη μελέτη ανακτορικών θέσεων¹⁰⁵. Η Κρήτη έχει χωρισθεί από τους μελετητές σε πέντε ή έξι επικράτειες/τομείς, που περιλαμβάνουν εκείνες (από δυτικά προς τα ανατολικά) των Χανίων, της Κνωσού, της Φαιστού, των Μαλίων, των Γουρνιών και της Ζάκρου¹⁰⁶. Πέρα από αυτή την κατηγοριοποίηση, προτείνεται η διάκριση της Ανατολικής Κρήτης σε τρεις υπο-περιφέρειες: αυτές περιλαμβάνουν τις επικράτειες του Πετρά, του Μακρύγιαλου/Διασκαρίου, και εκείνη της Ζάκρου-Παλαικάστρου¹⁰⁷.

Όσον αφορά στην περίοδο των πρώτων ανακτόρων, πολλοί μελετητές έχουν υποστηρίξει ότι υπήρχε τοπικό ανταλλακτικό εμπόριο και ότι τα ίδια τα ανάκτορα λειτουργούσαν ως κέντρα αποθήκευσης των προϊόντων, αλλά και ως οργανωτές δικτύων προώθησης του ανταλλακτικού εμπορίου σε προϊόντα και άλλα αγαθά¹⁰⁸. Πράγματι, οι σχέσεις ανάμεσα στο ανάκτορο και την επικράτεια συχνά θεωρούνται τυποποιημένες¹⁰⁹. Μια πολιτισμική μονάδα μπορεί να εξισωθεί με

⁹⁹ Platon 2002, 151.

¹⁰⁰ ό. π.

¹⁰¹ ό. π.

¹⁰² Knappett 1999α, 620-621.

¹⁰³ ό. π.

¹⁰⁴ ό. π.

¹⁰⁵ ό. π.

¹⁰⁶ Christakis 2012, 205.

¹⁰⁷ ό. π.

¹⁰⁸ Knappett 1999α, 625.

¹⁰⁹ ό. π.

μια κοινωνικοπολιτική, όπως είναι η πολιτεία, αλλά θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί σε αυτή την εξίσωση¹¹⁰. Η ιδέα μιας συνεχούς διαφοροποίησης μεταξύ κεντροποιημένων και αποκεντρωμένων πολιτειών είναι σημαντική, όπως και η κατανομή της έννοιας του κράτους σε διάφορα διακριτά πεδία, που περιλαμβάνουν τις οικονομικές, ιδεολογικές και πολιτικές του δραστηριότητες, ρόλους και θεσμούς¹¹¹. Σημαντικός είναι, επίσης, και ο βαθμός ελέγχου στις διαφόρων τύπου σχέσεις του¹¹². Εάν, για παράδειγμα, κοιτάξουμε το «συγκεντρωτικό μοντέλο»¹¹³ (“*centralized mode*”), ώστε να το εφαρμόσουμε στη μινωική κοινωνία, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το μοντέλο αυτό δεν βασίζεται αποκλειστικά στην παρουσία ενός κεντρικού εργαστηρίου παραγωγής (κεραμεικής), αλλά και σε εκείνη άλλων μονάδων παραγωγής, όλων βέβαια οργανωμένων με κεντρικό τρόπο.

Άλλες μελέτες υποστηρίζουν, ότι η αύξηση της κεντρικής εξουσίας συχνά συνοδεύεται από σημαντικές αλλαγές στα τοπικά μοντέλα συντήρησης έργων (κατασκευή αρδευτικών χωραφιών, αγροτικών κτημάτων, κ. ά.) και την αναδιοργάνωση του τοπικού και περιφερειακού ανταλλακτικού εμπορίου¹¹⁴. Σύμφωνα με το πολιτικό μοντέλο, τοπικοί άρχοντες παίζουν και πάλι έναν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της εξειδίκευσης και των δικτύων ανταλλαγών, ωστόσο αυτοί οι ίδιοι θεωρούνται ως πρωταρχικά επωφελούμενοι, πολύ περισσότερο από τους πληθυσμούς που διοικούν¹¹⁵. Προτείνεται, ότι οι πολιτικές *ελίτ*, συνειδητά και με στρατηγική, χρησιμοποιούν την εξειδίκευση και την ανταλλαγή για να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν την κοινωνική ανισότητα, να ενισχύσουν πολιτικούς συνασπισμούς και να χρηματοδοτήσουν νέα όργανα ελέγχου, συχνά ευρισκόμενες σε μια ουσιαστική αντίθεση με εκείνους, των οποίων η ευημερία μειώνεται από τέτοιες ενέργειες¹¹⁶. Αυτό αντανακλάται στις αλλαγές στην τοπική παραγωγή και τα δίκτυα ανταλλαγών και, όπως σημειώθηκε παραπάνω, συχνά συνοδεύεται από μία πολιτική ανάπτυξη¹¹⁷. Από τη μια πλευρά, δίνει τη δυνατότητα στους κυβερνώντες να δημιουργήσουν νέα όργανα πολιτικού ελέγχου, ενώ, από την άλλη, οι ίδιοι γίνονται προστάτες συγκεκριμένων βιοτεχνιών και χορηγοί εμπορίου μεγάλων αποστάσεων¹¹⁸.

Είναι φανερό, ότι οι θαλάσσιες μεταφορές στην ανατολική Μεσόγειο έφεραν νέες περιοχές στο προσκήνιο, με την εκμετάλλευση άγνωστων παλαιότερα πηγών (π. χ. μεταλλευμάτων) και τη δημιουργία σύνθετων οικονομιών και πολιτικών αλληλεξαρτήσεων, οι οποίες διηνεκώς τύχαιναν επαναδιαπραγμάτευσης¹¹⁹. Σαν αποτέλεσμα, επηρεάστηκαν όχι μόνο κεντρικές πολιτείες, οι οποίες συμμετείχαν άμεσα στο ανταλλακτικό εμπόριο μακρών αποστάσεων, αλλά και λιγότερο

¹¹⁰ ό.π., 627-628.

¹¹¹ ό. π.

¹¹² ό. π.

¹¹³ ό. π., 630.

¹¹⁴ Brumfiel & Earle 1987, 3.

¹¹⁵ ό. π.

¹¹⁶ ό. π.

¹¹⁷ ό. π.

¹¹⁸ ό. π.

¹¹⁹ Papadimitriou & Kriga 2013,14.

αναπτυγμένες κοινωνίες, οι οποίες συμμετείχαν σε «τοπικά κυκλώματα» ανταλλαγών (“*local circuits*”), όπως αυτά των Κυκλάδων, της Ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κύπρου¹²⁰.

Σε αντίθεση με αυτή τη θέση, βρίσκεται εκείνη του Cherry, ο οποίος υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι στα τέλη του δευτέρου μισού της δεύτερης χιλιετίας, το ανακτορικό σύστημα ακμάζει, αντιπροσωπεύοντας ένα μεγάλο βαθμό οικονομικής εξειδίκευσης και πολιτικού συγκεντρωτισμού, ο οποίος μπορεί να συγκριθεί, από πολλές απόψεις, με εκείνον σύγχρονων πολιτειών και αυστηρά ιεραρχημένων αυτοκρατοριών της Ανατολής¹²¹.

Σε κάθε περίπτωση, οι κατ’ αναλογία συγκρίσεις αρχαίων και σύγχρονων κοινωνιών δεν είναι πάντα ασφαλείς, ιδιαίτερα αν τα προτεινόμενα μοντέλα δεν είναι δυνατό να υποστηριχθούν επαρκώς από τα ανασκαφικά ευρήματα¹²². Υποθέσεις που δεν βασίζονται σε κάποια καθαρά αρχαιολογικά τεκμήρια, αλλά απορρέουν από παρατηρήσεις που αναφέρονται στο σήμερα, δεν είναι απαραίτητο να εκφράζουν τα «αρχαία μοντέλα», όπως και την οπτική των πρώιμων κοινωνιών¹²³.

Γ. Ορισμός και αποσαφήνιση όρων

“Ορισμένες φορές τα χονδροειδή αγγεία είναι εξειδικευμένα και μοναδικά, συνήθως όμως προσαρμόζονται προς γενικά αποδεκτούς τύπους. Αν και συνήθως ακόσμητα, τα καθημερινής χρήσεως οικιακά αγγεία έχουν τη δύναμη να υποκινούν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.(...) Η οικονομία στη διακόσμηση τα κάνει να φαίνονται απόλυτα λειτουργικά, ακόμα και όταν η χρήση τους είναι ατελώς γνωστή”.

(Betancourt 1985, 177)

Καθώς η παρούσα εργασία αναφέρεται στη διακίνηση της «χρηστικής κεραμικής» στη μινωική Κρήτη, κρίνεται σκόπιμο να διευκρινιστεί η σημασία του σχετικού όρου, έτσι ώστε να καταστεί σαφές το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα παρουσιαστούν τα δεδομένα. Ο όρος «χρηστική κεραμική» απαντά στην Αγγλική, ως “*utilitarian pottery*”, και στη Γαλλική, ως “*céramique commune*”. Τις περισσότερες φορές, ο όρος είναι συνώνυμος με τον όρο «χονδροειδής κεραμική» (“*coarse ware*”), στην οποία συνήθως περιλαμβάνονται αγγεία απλού σχήματος και καθημερινής χρήσης, ακόσμητα, χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα στην εξωτερική και εσωτερική επιφάνειά τους, που δεν φαίνεται να έχουν συγκεκριμένες εννοιολογικές-ιδεολογικές σηματοδοτήσεις. Η χρηστική

¹²⁰ ό. π.

¹²¹ Cherry 1984, 20.

¹²² ό. π.

¹²³ ό. π., 20-21.

κεραμεική είναι το πιο σύνηθες εύρημα στις ανασκαφές και είναι πιθανό ότι με τη βοήθειά της θα μπορούσαμε στο μέλλον να προσδιορίσουμε συγκεκριμένες θέσεις παραγωγής μέσα σε μία περιοχή¹²⁴.

Οι μελετητές έχουν προσπαθήσει, αρχικά για πρακτικούς λόγους, κατά την ανασκαφή, να προσεγγίσουν τη χρηστική κεραμεική ερμηνευτικά, τοποθετώντας τη σε δυο κατηγορίες. Πρώτα, αυτή κατηγοριοποιήθηκε με βάση τη μακροσκοπική παρατήρηση της σύστασης του πηλού, που χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο για τον διαχωρισμό της από τη λεπτότεχνη κεραμεική. Πολλές φορές, όμως, η διάκριση αυτή αποδεικνύεται μάλλον επιπόλαιη, καθώς 'χρηστικά αγγεία' απαντούν και στην κατηγορία της λεπτότεχνης κεραμεικής. Κατά συνέπεια, για να γίνει σαφέστερη και ακριβέστερη η διάκριση, θα πρέπει να μελετηθούν αναλυτικά διάφοροι τύποι αγγείων (π.χ. πρόχοι), που κατατάσσονται σε καθεμιά από αυτές τις κατηγορίες¹²⁵. Η παραπάνω κατηγοριοποίηση αντιπροσωπεύει περισσότερο τις πρώτες ανασκαφές, στις οποίες δεν υπήρχε αρκετή μέριμνα και ενδιαφέρον για τη χονδροειδή κεραμεική. Εξαιτίας αυτής της παραμέλησης, δημιουργήθηκε ένα τεράστιο κενό πληροφοριών ως προς την καθημερινή ζωή των ανθρώπων στην προϊστορική Κρήτη, και μάλιστα για θέσεις μείζονος σημασίας (όπως, π. χ., η Κνωσός).

Μία πιο σύγχρονη προσέγγιση στο ζήτημα του ορισμού της χρηστικής κεραμεικής είναι αυτή που ορίζει την κατηγορία αυτή με βάση τις προσμείξεις του πηλού, μελετώντας την ποσότητα, την πυκνότητα και το είδος των λίθινων υλικών που έχουν προστεθεί σκόπιμα στον πηλό κατασκευής των αγγείων. Η προσέγγιση αυτή έγινε δυνατή, κυρίως, χάρη στη βοήθεια της πετρογραφίας, που για τη μινωική Κρήτη εμφανίστηκε για πρώτη φορά κατά τη δεκαετία του 60'. Πρόκειται, στην ουσία, για ένα νέο στάδιο στη μελέτη της χρηστικής κεραμεικής, με ενδιαφέροντα αποτελέσματα, που αναδεικνύουν, μεταξύ άλλων, και τις ποικίλες όψεις των σκοπών παραγωγής συγκεκριμένων κατηγοριών και τύπων.

Ωστόσο, και οι δυο παραπάνω κατηγοριοποιήσεις αντιμετωπίζουν προβλήματα ως προς την κατάταξη κάποιων αγγείων στη χονδροειδή ή στη λεπτότεχνη κεραμεική. Ίσως, θα ήταν χρήσιμο να δημιουργηθεί μια διαφορετική ταξινόμηση, η οποία να λαμβάνει υπόψη και άλλες πτυχές της «ζωής» των αγγείων που συνδέονται περισσότερο με τη λειτουργία και σημασία τους (π.χ. ταφικά αγγεία, αγγεία επίδειξης/προβολής, μεταφορικά αγγεία κ. ο. κ.)¹²⁶. Ωστόσο, πρόκειται για ένα

¹²⁴ Day 1997, 221.

¹²⁵ Για παράδειγμα, στα αγγεία σερβιρίσματος εντάσσονται τα άωτα κωνικά κύπελλα, τα οποία δεν θεωρούνται «χονδροειδή αγγεία», αλλά μπορούν να θεωρηθούν «χρηστικά αγγεία». Το ενδιαφέρον είναι, ότι με μια πιο προσεκτική ματιά, τα κωνικά κύπελλα σχεδόν πάντα είναι κατασκευασμένα από λεπτότεχνο πηλό, δεν λείπουν όμως και παραδείγματα από χονδροειδή πηλό. Θα άξιζε να μελετηθεί μια τέτοια κατηγορία, για να παρατηρηθεί η επιλογή του πηλού σε αγγεία ίδιου σχήματος και ίδιας κατηγορίας. Να τονισθεί, ωστόσο, ότι μία τέτοια εξέταση θα πρέπει να αναφέρεται στην ίδια θέση και την ίδια περίοδο στην οποία αυτά απαντούν, αλλά και οι ιδεολογικές ή χρηστικές προεκτάσεις που μπορούν να τους δοθούν.

¹²⁶ Η ταξινόμηση αυτή υπάρχει σε διάσπαρτες μελέτες που αφορούν μικρές ομάδες αγγείων μιας θέσης. Παρατηρείται, ότι τέτοια προσέγγιση δεν εφαρμόζεται σε όλες τις μελέτες και σε όλες τις θέσεις. Για αυτό τον λόγο, θεωρείται χρήσιμη η δημιουργία μιας ενιαίας αντιμετώπισης για την κεραμεική από όλους τους μελετητές. Είναι πιθανό, μια προσέγγιση που να περιλαμβάνει και την ερμηνεία της χρήσης των αγγείων, όπως προτείνεται, να ήταν ιδανική.

εγχείρημα αρκετά δύσκολο, αφού το ζήτημα του προσδιορισμού της σημασίας ή ακριβούς λειτουργίας ενός σκεύους εξαρτάται κατά πολύ από το περιβάλλον στο οποίο αυτό βρίσκεται. Έτσι, για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, προτείνεται, κατ' οικονομία, η συνδυαστική χρήση των δυο παραπάνω κατηγοριοποιήσεων.

Σύμφωνα με την πρώτη κατηγοριοποίηση, κατά τον Whitbread¹²⁷, η χρηστική κεραμική περιλαμβάνει: α) αγγεία και σκεύη για την προετοιμασία και κατανάλωση του φαγητού (μαγειρικά σκεύη, φιάλες, κάδοι, πινάκια), β) αγγεία για την αποθήκευση προϊόντων (πίθοι, πρόχοι, αμφοροειδή/ “jars”) και, γ) αγγεία για τη μεταφορά προϊόντων (αμφορείς/ “amphorae”). Η Van de Moortel¹²⁸ αναφέρει, ότι η χρηστική κεραμική μπορεί να είναι κεραμική σερβιρίσματος, μεταφοράς και αποθήκευσης, συνηθισμένης κατασκευής, με αγγεία τα οποία είναι είτε ακόσμητα, είτε έχουν απλή βαφή ή πλαστική διακόσμηση. Κατά τον Betancourt¹²⁹, μέρος της οικιακής χρηστικής κεραμικής αποτελούν τα μεγάλα πήλινα αγγεία, τα οποία κατασκευάζονται για την εποχική φύλαξη αγαθών, ανάμεσά τους και οι πίθοι, που φέρουν στοιχειώδη, συνήθως σχοινοειδή, διακόσμηση¹³⁰. Στα χονδροειδή/χρηστικά σκεύη κατατάσσει επίσης τις μικρές και μεγάλες λεκάνες, τα πύραυλα, τους λύχνους και άλλα αγγεία ειδικού χαρακτήρα¹³¹. Επισημαίνει, ωστόσο, ότι κάποιες φορές τέτοιου είδους αγγεία ανακαλούν σχήματα της οριζόμενης και ως «λεπτότεχνης κεραμικής». Στην κατηγορία της χονδροειδούς/χρηστικής κεραμικής, κατατάσσονται και τα γνωστά παραδοσιακά αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν για την προετοιμασία του φαγητού (τριποδικές χύτρες, μαγειρικά πινάκια, μαγειρικοί δίσκοι)¹³².

Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί, πως κάθε θέση έχει τα δικά της χαρακτηριστικά και ιδιομορφίες¹³³. Ο Desborough¹³⁴, αναφερόμενος στον υπομινωικό οικισμό στο Καρφί, ωστόσο γράφει: “*Η χονδροειδής οικιακή κεραμική αντιπροσωπεύεται ικανοποιητικά: πρόκειται για τα συνηθισμένα αποθηκευτικά και μαγειρικά αγγεία της κοινότητας, με τύπους οι οποίοι δεν διαφέρουν πολύ από περίοδο σε περίοδο (...)*”. Η Alberti¹³⁵, μελετώντας αγγεία από τον Πετρά, σημειώνει ότι, “*αγγεία σε μαγειρικό πήλο με σκοπό τη μαγειρική χρήση είναι αμφορείς, κάλαθοι και διαφόρων τύπων φιάλες*”. Επίσης, άλλα χονδροειδή αγγεία σε σχήματα χρηστικής κεραμικής, αλλά όχι από μαγειρικό πήλο, περιλαμβάνουν αμφορείς και άλλα αμφοροειδή, κάδους, κυψέλες, κ. ά.¹³⁶. Τέλος,

Παρ' όλα αυτά, αναγνωρίζεται ότι υπάρχουν πολλά προβλήματα που χρειάζεται να επιλυθούν για να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο.

¹²⁷ Whitbread 2015, 34

¹²⁸ Van de Moortel 1997β, 638-640.

¹²⁹ Betancourt 1985, 161, 181-182.

¹³⁰ ό. π. 161.

¹³¹ ό. π.

¹³² ό. π.

¹³³ ό. π.

¹³⁴ Desborough 1972, 122.

¹³⁵ Alberti 2012α, 241.

¹³⁶ ό. π.

κατά τον Day¹³⁷, αγγεία «χονδροειδούς κεραμεικής» (“*coarse ware*”), όπως μαγειρικά αγγεία και δοχεία υγρών, είναι πιθανό να διακινούνται, εξαιτίας της ειδικότερης φύσης τους. Έτσι, η κεραμεική, εκτός από μέσο χρονολόγησης και δείκτης ξένου εμπορίου, μπορεί να αποτελέσει πρωταρχική πηγή πληροφόρησης για τις σχέσεις του τοπικού εμπορίου¹³⁸.

Σύμφωνα με τη δεύτερη κατηγοριοποίηση, τα ίδια αγγεία θα μπορούσαν να διακριθούν: α) σε αυτά με λίγες προσμείξεις στη κεραμεική ύλη (“*medium-coarse fabrics*”) και, β) σε εκείνα με πολλές προσμείξεις (“*very coarse fabrics*”)¹³⁹. Η μεν πρώτη κατηγορία απαρτίζεται συνήθως από μικρά μεταφορικά αγγεία (“*small jars*”), κάδους και δίσκους, ενώ στη δεύτερη ανήκουν τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία¹⁴⁰.

Με ποιόν τρόπο, όμως, είναι δυνατό να διακριθεί με περισσότερη ακρίβεια η χονδροειδής από τη λεπτότεχνη κεραμεική, αλλά να προσδιορισθούν καλύτερα διάφορες υποκατηγορίες ανάμεσα στα αγγεία που εν τέλει κατατάσσονται στη χονδροειδή κεραμεική; Κατά τους μελετητές, η διάκριση ανάμεσα στη χονδροειδή και τη λεπτότεχνη κεραμεική έχει ως βασικό της κριτήριο το μέγεθος και την πυκνότητα του αγώγιμου πηλού ή των εγκλεισμάτων (“*temper or inclusions*”)¹⁴¹. Στο πλαίσιο της έρευνας του Καβουσίου- Θρύπτης (“*KTS, Kavousi Thriпти Survey*”), στη «χονδροειδή κεραμεική» κατατάσσονται τα μεγάλα αγγεία με παχιά τοιχώματα, τα οποία ανήκουν εξίσου και στη «χρηστική κεραμεική» (πρόκειται συνήθως για μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία)¹⁴². Η εν λόγω κεραμεική περιλαμβάνει, ως υλικά πρόσμειξης του πηλού, ποικίλα είδη πετρωμάτων και ορυκτών, των οποίων μπορούμε να αναγνωρίσουμε το είδος και, πολλές φορές, και την προέλευσή τους. Πρόκειται για τα στοιχεία που χαρακτηρίζουμε και ως ‘εγκλείσματα’, τα οποία άλλοτε προϋπάρχουν ως προσμείξεις στη φυσική άργιλο, ενώ άλλοτε προστίθενται από τον κεραμέα σκοπίμως¹⁴³, για να χρησιμεύσουν ως μη πλαστικές αγώγιμες ύλες κατά τη διάρκεια της κατασκευής και όπτησης των αγγείων¹⁴⁴. Το ποσοστό παρουσίας τους μέσα στον πηλό καθορίζει και την κατηγοριοποίηση της κεραμεικής, σε «λεπτότεχνη» και «χονδροειδή». Έτσι, κατά τους Betancourt και Δαβάρη¹⁴⁵ “*“χονδροειδή κεραμεική” ονομάζουμε την κεραμεική, της οποίας η σύσταση περιέχει περισσότερο από 5% μη πλαστικών εγκλεισμάτων σε μέγεθος μεγαλύτερο από κόκκο (“silt-size”)*”.

Εφόσον τα εγκλείσματα του πηλού αποτελούν βασικό κριτήριο για την κατηγοριοποίηση ενός αγγείου στα λεπτότεχνα ή χονδροειδή κεραμεικά προϊόντα, κρίνεται σκόπιμο να γίνει μία

¹³⁷ Day 1988, 501.

¹³⁸ Day 1997, 221.

¹³⁹ Van de Moortel 2005.

¹⁴⁰ ό. π. · Κατά τη Γεροντάκου (2011, 244-263), στη χονδροειδή κεραμεική μπορούν να συμπεριληφθούν, εκτός από τα μαγειρικά αγγεία, και πιθίσκοι, πίθοι και μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία.

¹⁴¹ Haggis & Mook 1993, 266 υποσ 7.

¹⁴² ό. π.

¹⁴³ ό. π.

¹⁴⁴ ό. π., 278.

¹⁴⁵ Betancourt & Davaras 1995, Glossary.

αναφορά στην «κεραμεική ύλη» -η οποία θα χρησιμοποιηθεί κατά κόρον ως όρος στην παρούσα μελέτη. Ο όρος «κεραμεική ύλη» (“*fabric*”) αναφέρεται στα φυσικά χαρακτηριστικά του πηλού, την εμφάνιση και τη σύστασή του¹⁴⁶, αλλά και στη σειρά ενεργειών που πραγματοποιεί ο κεραμέας, ώστε να δημιουργηθεί το τελικό υλικό για την κατασκευή του αγγείου¹⁴⁷. Για παράδειγμα, η σύσταση μπορεί να περιλαμβάνει τον συνδυασμό δύο ή περισσότερων πηλών και την προσθήκη οργανικών υλικών, ή πιο χονδροειδών κόκκων πετρωμάτων¹⁴⁸. Είναι πολύ πιθανό, ότι οι Μινωίτες κεραμείς είχαν καλή γνώση των χαρακτηριστικών των πρώτων υλών που υπήρχαν στη διάθεσή τους, γνωρίζοντας ακριβώς τη θέση εύρεσής τους και τον τρόπο επεξεργασίας τους, ήδη από την αρχή της Εποχής του Χαλκού¹⁴⁹. Επομένως, πρέπει να γίνει δεκτό, ότι επέλεξαν τους πηλούς έτσι ώστε να έχουν τα βέλτιστα αποτελέσματα για το αγγείο τους¹⁵⁰. Τέλος, στην «κεραμεική ύλη» περιλαμβάνονται και χαρακτηριστικά που αποκτά ο πηλός κατά τη διαδικασία της όπτησης¹⁵¹. Κατά τον Traunmüller¹⁵², η «κεραμεική ύλη» που αναφέρεται στην αγγλόγλωσση βιβλιογραφία ως “*fabric*”, αφορά αποκλειστικά στον πηλό που έχει υποστεί την όπτηση.

Για κάποιους μελετητές, το κυριότερο χαρακτηριστικό για τη διάκριση μίας «κεραμεικής ύλης» (“*fabric*”) από κάποια άλλη είναι το χρώμα¹⁵³. Για τη διάκριση των ομάδων «κεραμικών υλών» (“*fabric groups*”), δεν λαμβάνεται υπόψη η επεξεργασία της επιφάνειας ενός αγγείου και η διακόσμηση ή μη της επιφάνειάς του¹⁵⁴. Αντίθετα, εάν επιθυμούμε να μιλήσουμε για αυτά τα στοιχεία και να τα χαρακτηρίσουμε, κάνουμε λόγο για διαφορετικούς πηλούς (“*wares*”), οι οποίοι, με τη σειρά τους, αποτελούν υποκατηγορίες των ομάδων «κεραμεικής ύλης» (“*fabric groups*”)¹⁵⁵.

¹⁴⁶ Traunmüller 2009, 140-141.

¹⁴⁷ ό. π.

¹⁴⁸ ό. π.

¹⁴⁹ ό. π.

¹⁵⁰ ό. π.

¹⁵¹ ό. π.

¹⁵² ό. π.

¹⁵³ ό. π.

¹⁵⁴ ό. π.

¹⁵⁵ ό. π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

A. Προβλήματα της έρευνας

1. Πετρογραφικές μελέτες

Παρά την πολύτιμη βοήθεια που προσφέρουν οι πετρογραφικές μελέτες στην ανάγνωση των κεραμικών καταλοίπων, θα πρέπει να παρουσιαστούν και τα προβλήματα που προκύπτουν σε σχέση με αυτές.

Βασικό ζήτημα σε μια πετρογραφική μελέτη είναι η συνάρτηση ανάμεσα στον όγκο των δειγμάτων, που αποστέλλεται στο εργαστήριο προς ανάλυση, και το αποτέλεσμα που προκύπτει από αυτήν. Πιο αναλυτικά, κατά την πετρογραφική ανάλυση μιας θέσης, μελετάται ένα πολύ μικρό δείγμα κεραμικής, της τάξεως κάποιων δεκάδων ή εκατοντάδων οστράκων. Εάν αναλογιστούμε, μόνο, τον τεράστιο όγκο της κεραμικής που αποκαλύπτεται κατά τη διάρκεια μιας ανασκαφικής περιόδου, θα αντιληφθούμε τον εξαιρετικά μικρό αριθμό των τμημάτων των αγγείων που αναλύονται στα εργαστήρια και που αντιπροσωπεύουν μια θέση ή ένα σύνολο. Βέβαια, η πετρογραφική μελέτη είναι μια δαπανηρή εξέταση και οι πόροι που διατίθενται τις περισσότερες φορές δεν επαρκούν, έτσι επιλέγεται ένα δείγμα όσο το δυνατόν πιο αντιπροσωπευτικό.

Ένα ζήτημα μπορεί να υπάρχει και με την επιλογή αυτού του μικρού δείγματος, η οποία βασίζεται στην υποκειμενική αξιολόγηση του εκάστοτε μελετητή, με τους όποιους κινδύνους ενέχει αυτό. Είναι πιθανό, η αξιολόγηση, τη δεδομένη χρονική στιγμή και υπό την επίδραση διαφόρων παραγόντων, να μην έγινε κατά τον καλύτερο τρόπο, στο πλαίσιο του ανθρώπινου λάθους και όχι της αδυναμίας των ερευνητών, εν γένει, να αξιολογήσουν τα δεδομένα.

Επιπρόσθετα, με μια πιο προσεκτική ανάγνωση των ποικίλων κεραμικών δειγμάτων, παρατηρούνται αποκλίσεις, όταν γίνονται απόπειρες να τεθούν τα όρια των γεωλογικών περιοχών που συλλέγονται οι πρώτες ύλες, οι οποίες αναμειγνύονται με τον «καθαρό» πηλό. Ένα συνηθισμένο γνώρισμα αγγείων χονδροειδούς κεραμικής ύλης στην Κρήτη, σύγχρονων και αρχαίων, είναι τα φυλλιτικά και ελαφρώς μεταμορφικά πετρώματα, τα οποία εντοπίζονται στα νότια (κοντά στις Αρχάνες), στα ανατολικά (στην περιοχή του Καστελλίου) και στα δυτικά της Κνωσού¹⁵⁶. Η διαφοροποίηση της παραγωγής της χονδροειδούς κεραμικής αναδεικνύεται καλύτερα, όταν αυτή χωρίζεται σε λειτουργικές ομάδες (δηλαδή, στα μαγειρικά αγγεία, τους πίθους, τους κάδους κ. ά.), οι οποίες κατασκευάζονται από διαφορετική κεραμική ύλη ¹⁵⁷. Ο εντοπισμός, μέσω πετρογραφικής μελέτης, των πετρωμάτων και των ορυκτών που βρίσκονται σε

¹⁵⁶ Riley 1983, 289.

¹⁵⁷ ό. π.

μακρινή απόσταση, σε ένα χονδροειδές αγγείο, δείχνει τον βαθμό διακίνησής του¹⁵⁸. Αυτή η διακίνηση σχετίζεται ευθέως με την αλληλεπίδραση που υπήρχε ανάμεσα στις μινωικές κοινότητες¹⁵⁹.

Με βάση τα παραπάνω, οι πετρογραφικές μελέτες, παρά την αδιαμφισβήτητη και καίρια συμβολή τους στη μελέτη της κεραμικής και κατά συνέπεια της κοινωνίας μιας περιοχής, παρουσιάζουν κάποια προβλήματα, τα οποία μας αναγκάζουν να εξετάσουμε τα αποτελέσματά τους κατά περίπτωση. Έτσι, τίθεται το ερώτημα, κατά πόσο είναι ασφαλές να αποδίδεται μια πετρογραφική ομάδα σε μια συγκεκριμένη γεωλογική περιοχή. Οι δυσκολίες σε αυτήν την απάντηση αναδεικνύονται και μέσα από τις αλληλοεπικαλύψεις που υπάρχουν στις γεωλογικές πηγές από διάφορα κέντρα παραγωγής, μέσα σε μια μικρή περιοχή. Η παραπάνω διαπίστωση παρουσιάζεται εναργέστερα στην ανατολική και την κεντρική Κρήτη, όπως αναλύεται στη συνέχεια.

Ανατολική Κρήτη¹⁶⁰

Σε ό,τι αφορά στην ανατολική Κρήτη, κύριος μελετητής της πετρογραφίας για την Νεοανακτορική περίοδο είναι ο P. Day¹⁶¹, του οποίου οι σχετικές μελέτες περιέλαβαν την ανάλυση κεραμικών δειγμάτων από διάφορες θέσεις της περιοχής της Σητείας, όπως τον Πετρά, τη Ζου, τα Αχλάδια, Ρίζα και Πλατύσκινο, την Κληματαριά, τον Σταυρό και τον Αναλουκά¹⁶². Από τα αποτελέσματα που προέκυψαν, ο Day απέδωσε κάποιους τύπους αγγείων χονδροειδούς κεραμικής σε συγκεκριμένες θέσεις.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των αναλύσεων αυτών, είναι δυνατό να εντοπισθούν τρεις θέσεις κεραμικής παραγωγής και τρεις τύποι αγγείων που παράγονται σε αυτές. Πρόκειται για: α) αμφορείς και μαγειρικά αγγεία (:) που παράγονται στα Αχλάδια, β) αμφορείς από τον Πετρά και γ) κωνικά κύπελλα που παράγονται στο Παλαίκαστρο. Πιο συγκεκριμένα, αμφορείς από τον Πλατύσκινο Αχλαδίων, τη Ρίζα Αχλαδίων και την Κληματαριά φαίνεται να κατασκευάστηκαν κάπου στην περιοχή των Αχλαδιών¹⁶³. Επίσης, μαγειρικά αγγεία από τη Ρίζα και τον Πλατύσκινο φαίνεται να προέρχονται πάλι από την περιοχή των Αχλαδιών, παρά τις κάποιες διαφοροποιήσεις στη όπτησή τους¹⁶⁴. Ακόμα, φαίνεται ότι η κεραμική ύλη των αγγείων από την Κληματαριά και τον

¹⁵⁸ ό. π., 290.

¹⁵⁹ ό. π.

¹⁶⁰ Στο συγκεκριμένο τμήμα της εργασίας, θα αναλυθεί μια από τις πολλές περιπτώσεις στην οποία κρίνεται ότι γίνονται περισσότερο αντιληπτά τα προβλήματα της έρευνας. Άλλα ζητήματα και πρόσθετα στοιχεία που υποστηρίζουν τα προβλήματα που υπάρχουν στην ανατολική Κρήτη θα αναλυθούν στο κεφάλαιο “Περιφέρειες-ανατολική Κρήτη”, στη συνέχεια.

¹⁶¹ Day 1995, 153-162.

¹⁶² ό. π.

¹⁶³ ό. π., 163-164.

¹⁶⁴ ό. π.

Πετρά έχει εντοπιστεί και σε μαγειρικά αγγεία από την Αγία Φωτιά¹⁶⁵. Χρειάζεται στο σημείο αυτό να επισημανθεί, πως η κεραμεική ύλη σε μαγειρικά αγγεία από την Κληματαριά μοιάζει με εκείνη των αμφορέων από τα Αχλάδια¹⁶⁶. Επιπρόσθετα, δείγματα πίθου και αμφορέα από τον Πετρά, όπως και μαγειρικών αγγείων από τη Ρόζα και τον Πλατύσκινο, παρουσιάζουν, με κάποιες διαφοροποιήσεις, παρόμοια φυλλιτική-χαλαζιτική αλληλουχία στη σύστασή τους,¹⁶⁷ αλλά ταξινομούνται από τον Day σε δυο διαφορετικές κατηγορίες, συνιστώντας μάλιστα δυο διαφορετικά κέντρα παραγωγής. Τελειώνοντας, σε διαφορετική κατηγορία τίθενται τμήμα πίθου και τοιχώματος χονδροειδούς αγγείου από τον Πετρά, στα οποία αναγνωρίζεται ότι η κεραμεική ύλη (“*fabric*”) είναι παρόμοια με αυτή των αμφορέων από τα Αχλάδια· έτσι, προτείνεται η κατασκευή τους στα Αχλάδια¹⁶⁸. Τέλος, δυο δείγματα κωνικών κυπέλλων από τον Σταυρό φαίνεται να προέρχονται από το Παλαίικαστρο¹⁶⁹.

Σύμφωνα με τον Day, λοιπόν, υπάρχουν τρεις κύριες κατηγορίες πηλού στην περιοχή της ανατολικής Κρήτης¹⁷⁰:

1) Λασπόλιθος και πηλός της Νεογενούς περιόδου (“*Neogene marls and clays*”). Προέρχεται από την περιοχή γύρω από τα Αχλάδια, της οποίας ο πηλός, αν και δεν είναι πολύ καλής ποιότητας, εντούτοις, εάν αναμειχθεί με πηλούς άλλης σύστασης, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή αγγείων.

2) Φυλλιτικές- χαλαζιτικές αλληλουχίες (“*The Phyllite-Quartzite series*”). Η κατηγορία αυτή χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα για να κατασκευασθούν μεγάλα αγγεία.

3) Ερυθρή γη (“*Terra rosa*”). Δημιουργείται σε ασβεστόλιθους και είναι κατάλληλη για την κεραμεική παραγωγή, σε συνδυασμό όμως και με άλλα υλικά.

Με βάση τα παραπάνω, προκύπτει, ότι κάθε «συνταγή» χρησιμοποιείται για την κατασκευή συγκεκριμένων τύπων αγγείων¹⁷¹. Τα πιο μικρά σχήματα (κύπελλα και πρόχοι) δείχνουν, ότι πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους μία και μόνο γεωλογική πηγή¹⁷². Αντίθετα, τα μαγειρικά παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη ποικιλία ανάμεσα στα είδη των αγγείων, αν και για την κατασκευή τους χρησιμοποιούνται παρόμοιοι πηλοί που έχουν ως βάση τον φυλλίτη¹⁷³. Ένα ακόμα στοιχείο που προκύπτει από τα παραπάνω αποτελέσματα είναι ότι η πηγή πηλού στα Αχλάδια δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνη της, διότι ο συγκεκριμένος πηλός δεν είναι ιδιαίτερα κατάλληλος για την κατασκευή αγγείων.

¹⁶⁵ ό. π.

¹⁶⁶ ό. π.

¹⁶⁷ ό. π.

¹⁶⁸ ό. π.

¹⁶⁹ ό. π.

¹⁷⁰ ό. π., 164-165.

¹⁷¹ ό. π.

¹⁷² ό. π.

¹⁷³ ό. π.

Για να αντιληφθούμε, επί της ουσίας, τη σχέση των κέντρων παραγωγής με τις πηγές του πηλού στην περιοχή, όπως και να διαχωρίσουμε αυτά τα κέντρα μεταξύ τους, χρειάζεται να προχωρήσουμε στην παρακάτω ανάλυση του Day. Σύμφωνα με αυτόν, τα μείζονα κέντρα εξαγωγής πηλού βρίσκονται¹⁷⁴: α) στον Πετρά, από όπου προέρχονται αγγεία με χονδροειδή ή και περισσότερο επεξεργασμένη κεραμεική ύλη. Η παραγωγή των αγγείων αυτών πρέπει να λάμβανε χώρα κοντά στον Πετρά και η διασπορά τους αφορούσε στη γύρω περιοχή· β) στα Αχλάδια, από όπου προέρχονται αγγεία με χονδροειδή ή καλύτερα επεξεργασμένη κεραμεική ύλη. Η πηγή αυτή βρισκόταν στην περιοχή των Αχλαδίων και τα προϊόντα που παράγονται από τον πηλό αυτό εξαπλώνονται και δυτικότερα αυτής γ) σε διάφορα σημεία της περιοχής. Η ποικιλία στην κεραμεική ύλη που παρουσιάζουν τα μαγειρικά και τα αποθηκευτικά αγγεία υποβάλλει την πιθανότητα η παραγωγή τους να γινόταν σε διάφορα εργαστήρια που χρησιμοποιούσαν διαφορετικές πηγές. (δ) στο Παλαίικαστρο, όπου παράγονται αγγεία από κίτρινη φυλλιτική κεραμεική ύλη, κάτι που αφορά τόσο σε λεπτότεχνα όσο και σε χονδροειδή αγγεία. Δείγματα από τον πηλό αυτόν έχουν εντοπιστεί στον Αναλουκά, τον Σταυρό και τη Ζου¹⁷⁵.

Παρ' όλα αυτά, όπως παραδέχεται ο Day¹⁷⁶, η ευρύτερη περιοχή διαθέτει διάφορες φυλλιτικές πηγές και έτσι είναι δύσκολο να διακρίνουμε συγκεκριμένα κέντρα παραγωγής. Συν τοις άλλοις, ενώ ο ίδιος υποστηρίζει, ότι υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ιδιαίτερες παραγωγές στον Πετρά, τα Αχλάδια και τη Ζου, εντούτοις, αναφέρει, ότι η περίπτωση της Ζου είναι δύσκολη, καθώς η πηγή δεν είναι ξεκάθαρη, αφού επικαλύπτεται από αυτή του Πετρά¹⁷⁷. Ερμηνεύει δε το γεγονός αυτό με βάση το ότι, *“θα μπορούσαν τα δυο αυτά κέντρα να παράγουν ίδια αγγεία διαφορετικής σύστασης πηλού, καθώς έχουν παρόμοιες πηγές πηλού”*, καταλήγοντας ότι, *“αυτό θα το πετύχαιναν με την επεξεργασία των πρώτων υλών τους”*¹⁷⁸.

Συμπερασματικά, μπορεί να παρατηρηθεί το εξής παράδοξο: παρ' όλο που εντοπίζονται συγκεκριμένα κέντρα παραγωγής, γίνεται δεκτό ότι υπάρχουν ποικίλες αλληλοεπικαλύψεις στη σύσταση των πηλών των αγγείων, που προέρχονται από διάφορες θέσεις της περιοχής. Η περιοχή των Αχλαδίων, η οποία βρίσκεται σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων από τον Πετρά, διαφοροποιείται από εκείνη του Πετρά, συνιστώντας ένα ξεχωριστό κέντρο παραγωγής, παρά το γεγονός ότι, στις δυο θέσεις, εντοπίζονται και αγγεία ίδιας κεραμεικής ύλης¹⁷⁹. Επίσης, όπως αναφέρθηκε, η πηγή πηλού στα Αχλάδια δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί κατ' αποκλειστικότητα, αφού θα ήταν δυνατό να αξιοποιηθεί μόνο σε συνδυασμό με άλλες πηγές, ίσως γειτονικών περιοχών.

¹⁷⁴ ό. π. Day 1997.

¹⁷⁵ Day 1995, 164-165.

¹⁷⁶ ό. π.

¹⁷⁷ ό. π.

¹⁷⁸ ό. π.

¹⁷⁹ ό. π., 164-165, 166.

Ωστόσο, είναι πιθανό να υπήρχαν διαφορετικά εργαστήρια κεραμικής παραγωγής κάτω από την εποπτεία ενός και μόνο κέντρου. Όμως, θα πρέπει να εξηγηθεί, πώς αγγεία με την ίδια σύσταση πηλού βρίσκονται σε δυο διαφορετικές θέσεις, οι οποίες, με τη σειρά τους, εντάσσονται από τους μελετητές στη σφαίρα δύο διακριτών κέντρων παραγωγής. Πιθανότερο είναι να υπήρχαν ολιγάριθμα κέντρα μαζικής κεραμικής παραγωγής στην περιοχή (Παλαίκαστρο, Ζάκρος, Πετράς ή άλλα), τα οποία επέβλεπαν ή και αναλάμβαναν την παραγωγή, ίσως και τη διακίνηση, των προϊόντων μικρότερων κέντρων- τοπικών εργαστηρίων, από τοπικούς πηλούς.

Κεντρική Κρήτη

Παρόμοια κατάσταση επικρατεί και στην κεντρική Κρήτη. Οι ερευνητές έχουν προσπαθήσει, και στην περίπτωση αυτή, να εντοπίσουν επιμέρους κέντρα παραγωγής, διαχωρίζοντάς τα σε περιοχές (βόρειο-κεντρική περιοχή, νότιο-κεντρική και ανατολικό-κεντρική), με βάση την κεραμική ύλη της κάθε περιοχής. Παρ' όλα αυτά, είναι δύσκολο να διακριθεί σε διαφορετικές κατηγορίες η κεραμική που παράγεται μέσα στην πεδιάδα της Μεσαράς, αλλά και εκείνες που παράγονται στη Μεσαρά και τη βόρειο-κεντρική Κρήτη¹⁸⁰. Βασικό συστατικό στοιχείο του πηλού όλης της περιοχής είναι η αλώγιμη άμμος (“*sand temper*”)¹⁸¹. Αν και, γεωλογικά, ο πηλός που υπάρχει στη βόρεια και νότια κεντρική περιοχή είναι παρόμοιος, οι μη πλαστικές ύλες που χρησιμοποιούνται διαφέρουν, αφού, ως προς τις πηγές αυτών, οι περιοχές διαφοροποιούνται¹⁸². Έτσι, τα κεραμικά προϊόντα από τη νότια περιοχή του νησιού διαφέρουν σημαντικά από εκείνα που παράγονται στο βόρειο-κεντρικό τμήμα του¹⁸³.

Στα προϊόντα της κεντρικής Κρήτης, εντοπίζονται δύο τύπων εγκλεισμάτων, που είναι συνηθισμένοι στη μινωική χονδροειδή κεραμική, αφού κυριαρχούν στα κεραμικά σύνολα από το βόρειο τμήμα του Ισθμού της Ιεράπετρας και την περιοχή του Καβουσίου· πρόκειται για τα φυλλιτικά εγκλείσματα και τα εγκλείσματα γρανοδιορίτη¹⁸⁴. Η τοποθεσία προέλευσής τους ορίζεται με βάση τη γεωλογική σύσταση της περιοχής¹⁸⁵.

Τα φυλλιτικά εγκλείσματα αποτελούν την πιο συνηθισμένη πρόσμειξη στα μαγειρικά, αποθηκευτικά και μεταφορικά αγγεία¹⁸⁶. Οι φυλλίτες, γενικότερα, αποτελούν σημαντικό μέρος της γεωλογίας της περιοχής του Καβουσίου και του βόρειου τμήματος του Ισθμού, αλλά εμφανίζονται

¹⁸⁰ Wilson & Day 1994, 52-53.

¹⁸¹ ό. π.

¹⁸² ό. π.

¹⁸³ ό. π.

¹⁸⁴ Haggis & Mook 1993, 289-290.

¹⁸⁵ ό. π.

¹⁸⁶ ό. π.

σε μικρότερα ποσοστά και στην περιοχή των Γουρνιών, στα βορειοδυτικά¹⁸⁷. Ο Day¹⁸⁸ αναφέρει, ότι φυλλιτική κεραμεική ύλη, προερχόμενη από φυλλιτικές-χαλαζιτικές αλληλουχίες, εντοπίζεται και στο λιμάνι του Μόχλου, αλλά και στην ανατολική Κρήτη. Οι φυλλιτικές-χαλαζιτικές αλληλουχίες γύρω από τον Μόχλο εκτείνονται έως τη δυτικότερη άκρη του κόλπου του Μιραμπέλλου και περιλαμβάνουν την περιοχή του Καβουσίου¹⁸⁹.

Η δεύτερη σύσταση, η παρουσία της οποίας είναι συνηθισμένη σε εξίσου μεγάλο εύρος χρηστικών αγγείων, χρησιμοποιεί γρανιτικές-διοριτικές αλληλουχίες, οι οποίες σημειώνονται στην περιοχή γύρω από τα Γουρνιά και το βορειοδυτικό τμήμα του Ισθμού, όμως, είναι άγνωστες στην περιοχή του Καβουσίου και στα βουνά της δυτικής Σητείας¹⁹⁰. Ο γρανοδιορίτης εντοπίζεται στη νοτιότερη ακτή του κόλπου του Μιραμπέλλου¹⁹¹, ενώ έχει εντοπιστεί και μια μικρή θέση ανάμεσα στο Καλό Χωριό (Πρινατικός Πύργος) και τα Γουρνιά¹⁹². Αυτά τα δυο διακριτά, και τοπικά απομονωμένα, πετρώματα εμφανίζονται ως εγκλείσματα στη σύσταση πηλών στην περιοχή του Καβουσίου, σε διαφορετικές συχνότητες και διαφορετικές περιόδους, προτείνοντας σημαντικές διαχρονικές αλλαγές στα μοντέλα αλληλεπίδρασης σε όλη την Εποχή του Χαλκού, ανάμεσα στο Καβούσι, τα Γουρνιά και θέσεις στο βόρειο τμήμα του Ισθμού¹⁹³. Χρειάζεται να διευκρινιστεί, ότι, όταν η πηγή πηλού είναι ίδια σε κοντινές θέσεις και τα αγγεία είναι ίδιας κεραμεικής ύλης, καθίσταται σχεδόν αδύνατος ο εντοπισμός του κέντρου παραγωγής τους, όπως και ο βαθμός διακίνησής τους.

Κατά συνέπεια, θα πρέπει να γίνει δεκτό, ότι, πολλές φορές, είναι πολύ ρευστά τα όρια της τοπικότητας. Η «τοπικότητα» της κεραμεικής, υπό την έννοια της προέλευσης των αγγείων, της διακίνησής τους από τον χώρο παρασκευής σε άλλες περιοχές, αλλά και των πολύπλοκων κοινωνικών σχέσεων που δημιουργεί μια τέτοια δραστηριότητα, χρειάζεται να διερευνηθεί μέσα από την ανάλυση των παραγωγών συγκεκριμένων θέσεων. Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα εγκλείσματα που εντοπίζονται στην κεραμεική ύλη σε αγγεία από διάφορες θέσεις είναι δυνατόν να μοιάζουν, ή και να είναι ίδια, μεταξύ τους. Αυτό συμβαίνει, καθώς είναι πιθανό να έχουν χρησιμοποιηθεί κοιτάσματα από το ίδιο γεωλογικό περιβάλλον από μια σειρά θέσεις-εργαστήρια, οι οποίες αναγνωρίζονται στη βιβλιογραφία ως διακριτά κέντρα κεραμεικής παραγωγής. Τα κέντρα αυτά είναι δυνατόν να λειτουργούν παράλληλα και να είναι αυτάρκη.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι πολύ δύσκολο, με βάση μόνο τις πετρογραφικές μελέτες, να διαπιστώσουμε το είδος και τον βαθμό εξάρτησης μεταξύ περιοχών που βρίσκονταν σε πολύ

¹⁸⁷ ό. π.

¹⁸⁸ ό. π., 290 υποσ 57·Day 1995, 164-165·1991, 172.

¹⁸⁹ Haggis & Mook, ό. π.· Day 1991, 102.

¹⁹⁰ Haggis & Mook, ό. π., 290.

¹⁹¹ ό. π., 290 υποσ 58.

¹⁹² ό. π.· Day 1991.

¹⁹³ Haggis & Mook, ό. π., 290-291.

μικρή απόσταση μεταξύ τους, αλλά και τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που θα προέκυπταν από ένα πιθανό ανταλλακτικό εμπόριο μεταξύ περιοχών στην ίδια επικράτεια. Κάποια επιπρόσθετα, δευτερεύοντα, ζητήματα θα σημειωθούν παρακάτω, κατά την παρουσίαση των δεδομένων από συγκεκριμένες περιφέρειες της Κρήτης και την εξέταση επιμέρους θέσεων.

2. Περιφέρειες

Η Κρήτη χωρίζεται σε τρεις μεγάλες ζώνες, σύμφωνα με τη γεωλογία και το περιβάλλον της: τη δυτική, την κεντρική και την ανατολική¹⁹⁴. Αυτές, κατά τους μελετητές, εμφανίζουν χαρακτηριστικά που ξεχωρίζουν μεταξύ τους, σε ό,τι αφορά στα κεραμικά προϊόντα τους και την κεραμική τους ύλη¹⁹⁵. Στο πλαίσιο αυτό, χρειάζεται να διευκρινιστεί, ότι κάποιοι μελετητές διαχωρίζουν, επιπλέον, την ανατολικό-κεντρική Κρήτη από την ανατολική, με βάση τον κάθετο νοητό άξονα που ορίζει ο Ισθμός της Ιεράπετρας¹⁹⁶. Ωστόσο, τα όρια ανάμεσα στην ανατολική και ανατολικό-κεντρική ζώνη δεν είναι πάντα εμφανή¹⁹⁷.

Πιο αναλυτικά, με βάση χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις, έχουν αναγνωρισθεί τουλάχιστον τρεις ζώνες σύνθεσης του πηλού στην Κρήτη¹⁹⁸:

1) εκείνη της Δυτικής Κρήτης, που εντοπίζεται στα βόρεια, με δυτικό όριο τα Νόχια και ανατολικό το Πέραμα.

2) εκείνη της Κεντρικής Κρήτης, που ορίζεται μεταξύ του Ψηλορείτη και τα βουνά του Ισθμού της Ιεράπετρας. Σε αυτήν, ανήκουν οι περιοχές της Κνωσού, του Βαθυπέτρου, της Αγίας Τριάδας, της Φαιστού, του Μύρτου, των Γουρνιών, κ. ά.,

3) εκείνη της Ανατολικής Κρήτης, που περιλαμβάνει τις περιοχές της Ζάκρου, του Παλαικάστρου και του Πισκοκεφάλου.

Για να γίνει πιο κατανοητή η ύπαρξη των κέντρων παραγωγής και η διακίνηση της κεραμικής στο εσωτερικό των ζωνών επιρροής τους, θα πρέπει να παρουσιαστούν οι πρακτικές ανάγκες που δημιουργεί ένας εργαστηριακός χώρος κεραμικής παραγωγής, αλλά και τα προβλήματα με τα οποία ήρθαν, πιθανότατα, αντιμέτωποι οι αρχαίοι κεραμείς. Είναι πιθανό, για παράδειγμα, ο πηλός να μην βρίσκεται δίπλα, αλλά να μεταφέρεται από μακρινή απόσταση, στον εργαστηριακό χώρο¹⁹⁹. Εξάλλου, κατά τον Μιχαηλίδη²⁰⁰, η ανάμειξη πηλών, όπως η «λεπίδα» για

¹⁹⁴ Chaniotis 2008, 5.

¹⁹⁵ Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει πάντα, καθώς, όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, μπορούν πολλές φορές να υπάρχουν και ομοιότητες στο εσωτερικό μιας ζώνης.

¹⁹⁶ Knappett 1999α, 626. Βλ. και Walberg 1987.

¹⁹⁷ Knappett, ό. π.

¹⁹⁸ Michaelidis 1993, 29-30.

¹⁹⁹ ό. π.

²⁰⁰ ό. π. Βλ. “Προβλήματα έρευνας- κεντρική Κρήτη-κλίβανοι”

τους πίθους, θα απαιτούσε μεθοδική έρευνα για τον εντοπισμό των αναγκαίων υλικών. Πράγματι, για τις προσμείξεις που χρησιμοποιούσε ο κεραμέας, χρειαζόταν μεθοδική αναζήτηση και ύστερα, πιθανόν, μεταφορά των υλικών από μακρινή απόσταση. Ωστόσο, αφού, εκτός από πρώτη ύλη και πηλό, οι κεραμείς χρειάζονταν νερό και καύσιμη ύλη²⁰¹, είναι λογικό να υποθεθεί ότι ο χώρος εργασίας τους θα βρισκόταν σε απόσταση που κάλυπτε μερικές, αν όχι όλες, από αυτές τις ανάγκες.

2. 2. α. Δυτική Κρήτη

Ξεκινώντας με την παρουσίαση των σχετικών δεδομένων από τη δυτική Κρήτη, χρειάζεται από την αρχή να σημειωθεί, πως οι πληροφορίες για αυτό το πολύ σημαντικό τμήμα του νησιού, το οποίο είχε επιβεβαιωμένες εμπορικές επαφές με τη νότια Πελοπόννησο και τα Κύθηρα, είναι ελλιπείς. Λίγες θέσεις έχουν ανασκαφεί πλήρως στη δυτική Κρήτη και, από αυτές, ακόμα λιγότερες έχουν δημοσιευθεί, με τις περισσότερες να ανήκουν στη Νεοανακτορική περίοδο²⁰². Για την ΥΜ Ι περίοδο συγκεκριμένα, τα κέντρα παραγωγής που έχουν εντοπιστεί βρίσκονται στις Βρύσες και στο Νεροκούρου²⁰³. Επίσης, φαίνεται να υπάρχει μικρής κλίμακας επιρροή της δυτικής Κρήτης στο υπόλοιπο νησί, όσον αφορά στην παραγωγή πίθων²⁰⁴.

Στη μελέτη σχετικά με τους πίθους, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον Χρηστάκη²⁰⁵ αναφέρεται ότι, *“οι ΥΜ Ι πίθοι παράγονται από τοπικά εργαστήρια και είναι πολύ τοποποιημένοι ως προς τα μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά τους”*²⁰⁶. Παρ’ όλα αυτά, μπορούμε να βρούμε διαφορετικούς πίθους προερχόμενους από τρία διαφορετικά εργαστήρια, μεταξύ των οποίων ένα του Γαλατά, κατά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο²⁰⁷. Ο Χρηστάκης εντοπίζει τρεις ομάδες πίθων, οι οποίες παρουσίαζαν διαφορετική κεραμεική ύλη μεταξύ τους. Η πρώτη ομάδα μεταχειρίζεται πηλούς τοπικούς, κατά τον τρόπο που τους μεταχειρίζεται η περιοχή της Κνωσού-Αρχανών, η δεύτερη προτιμά τους πορτοκαλέρυθρους πηλούς της Πεδιάδας, ενώ η τρίτη μοιάζει, αλλά δεν ταυτίζεται, με τη δεύτερη²⁰⁸.

Αξίζει να παρατηρηθεί, ότι η σημερινή παραγωγή αγγείων στην περιοχή δεν προσομοιάζει σε σύγχρονες κεραμεικές παραγωγές, αλλά στις αρχαίες²⁰⁹. Αυτό ίσως δείχνει, κατά τον Χρηστάκη, την επιβίωση της παλαιάς παράδοσης²¹⁰. Βέβαια, κάτι τέτοιο φαντάζει ως πολύ μεγάλο χρονολογικό άλμα.

²⁰¹ ό. π.

²⁰² Christakis 2005, 72· 2006, 132.

²⁰³ ό. π..

²⁰⁴ Christakis 2005, 72.

²⁰⁵ Christakis 2005· 2006.

²⁰⁶ Christakis 2006, 132.

²⁰⁷ Christakis 2005, 75.

²⁰⁸ ό. π., 75-76.

²⁰⁹ Christakis 2006, 132.

²¹⁰ ό. π.

Γενικότερα, μπορεί να παρατηρηθεί, ότι οι κεραμεικές τάσεις στη δυτική Κρήτη δεν εντοπίζονται στο υπόλοιπο νησί²¹¹. Αντίθετα, έξω από την Κρήτη, μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία της παραγωγής πίθων από τη δυτική Κρήτη έχουν εντοπισθεί στη Γαύδο και το Ακρωτήρι Θήρας της ΥΚ Ι περιόδου²¹². Τέλος, εξαγωγές κεραμεικής από τη δυτική Κρήτη εντοπίζονται στη νότια Πελοπόννησο και τα Κύθηρα.

2. 2. β. Κεντρική Κρήτη

Στην Κεντρική Κρήτη, η κατάσταση είναι διαφορετική. Πρόκειται για την περιοχή μέσα στην οποία έχουν διεξαχθεί πολλές ανασκαφές, μερικές από τις οποίες είναι από τις πιο καλά τεκμηριωμένες και μελετημένες. Έτσι, σύμφωνα με πετρογραφικές μελέτες, έχουν εντοπιστεί ποικίλες πηγές πρώτων υλών και, αντίστοιχα, πηλοί διαφορετικής κεραμεικής ύλης, που χρησιμοποιήθηκαν για αγγεία διαφόρων κατηγοριών. Στη βόρεια περιοχή του Ισθμού και στην περιοχή του Μιραμπέλλου, για την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, έχουν εντοπιστεί ζώνες κεραμεικής παραγωγής²¹³. Η μελέτη έχει αρχίσει να καταδεικνύει την πιθανή χρονολογική και χωρική κατανομή των πηλών, και ιδιαίτερα των χονδροειδών, με γνωστή προέλευση²¹⁴. Οι κεραμεικές σφαίρες ποικίλλουν ως προς την αλληλοεπικάλυψή τους στον χώρο κατά τη διάρκεια των χρόνων, αντανακλώντας οικονομικές, και πιθανόν και κοινωνικοπολιτικές, αλλαγές, κατά την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου²¹⁵.

Ο Day²¹⁶, σε μελέτη του, αναφέρει τρεις κεραμεικές ύλες, οι οποίες παράγονταν στην Κεντρική Κρήτη:

1) Την πορτοκαλέρυθρου χρώματος κεραμεική ύλη, με σφαιρικά εγκλείσματα σχιστόλιθου (“*orange/red fabric with rounded schist inclusions*”). Πρόκειται για κεραμεική ύλη που ταιριάζει με την ποικιλία πετρωμάτων και μεταλλικών στοιχείων των αμμωδών εγκλεισμάτων της νεοανακτορικής κεραμεικής της πεδιάδας της Μεσαράς, στη νότια Κρήτη²¹⁷. Τα αμμώδη εγκλείσματα στον πηλό έχουν προστεθεί από τον κεραμέα ως αγωγίμες προσμείξεις (“*temper*”)²¹⁸. Η κεραμεική ύλη αυτή έχει μελετηθεί από κάποιους μελετητές και έχει υποστηριχθεί, ότι η άμμος συλλεγόταν από τις παραλίες, για να προστεθεί στον πηλό²¹⁹. Κατά τον Day²²⁰, το υλικό της άμμου που προστίθεται στον πηλό (“*sand temper*”) είναι πιθανό να

²¹¹ ό. π.

²¹² ό. π.

²¹³ Haggis 2005, 46.

²¹⁴ ό. π.

²¹⁵ ό. π.

²¹⁶ Day 1995, 153-162.

²¹⁷ ό. π.

²¹⁸ Day, Relaki & Faber 2006, 40-47.

²¹⁹ Day 1995, 153-162. Βλ. και κεφάλαιο “Άλλες θέσεις-Κομμός”.

²²⁰ ό. π.

προέρχεται από την περιοχή του Κουσέ. Κατά μια άλλη άποψη, η κεραμεική ύλη αυτή προέρχεται από την περιοχή των βουνών της Μεσαράς²²¹. Η εν λόγω κεραμεική ύλη παρατηρείται και σε αγγεία που βρέθηκαν στην ανατολική Κρήτη, σε πολλές θέσεις, κυρίως σε αμφορείς με πεπιεσμένο στόμιο (“*oval-mouthed amphorae*”), γεγονός το οποίο δείχνει παράκτιο εμπόριο υγρών, προερχόμενο από μακρινές περιοχές της νήσου, της κεντρικής Κρήτης²²².

2) Την κεραμεική ύλη του «Πηλού Μιραμπέλλου», με ακανόνιστους γρανιτικούς/διοριτικούς κόκκους,²²³ (“*frequent angular granitic/dioritic fragments: ‘Mirabello fabric’*”). Η κεραμεική ύλη του «Πηλού Μιραμπέλλου»²²⁴ (“*Mirabello fabric*”) δεν απαντά σε μια ενιαία ομάδα κεραμεικής ύλης, αλλά μπορεί να διακριθεί σε επιμέρους κατηγορίες, με πιο σημαντική αυτή της κατηγορίας των μαγειρικών αγγείων (“*Mirabello fabric, Cooking Class*”)²²⁵. Σημειώνεται, ότι αυτή η κεραμεική ύλη υπάρχει σε πολλές εκδοχές. Κατά μια άποψη, πιο εμφανής είναι η διάκριση ανάμεσα στην ασβεστούχα και μη ασβεστούχα εκδοχή, η οποία κατανέμεται κατά μήκος της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης στη Νεοανακτορική περίοδο, σε πολλούς οικισμούς, και αναγνωρίζεται ως προϊόν της περιοχής του Μιραμπέλλου²²⁶. Επίσης, υπάρχει και ο πιο παραδοσιακός διαχωρισμός της, με βάση τα προϊόντα «χονδροειδούς» ή «λεπτότεχνης κεραμεικής»²²⁷. Τέλος, σύμφωνα με άλλους μελετητές, συστατικό στοιχείο του «Πηλού Μιραμπέλλου», ο γρανοδιοριτής, είναι πιθανό να εντοπίζεται στα παράλια του κόλπου του Μιραμπέλλου²²⁸.

Πιο αναλυτικά, όπως υποστηρίζει ο Day²²⁹, παρόμοια σύσταση με τον «Πηλό Μιραμπέλλο» εντοπίζεται σε δυο θέσεις, α) στον Σταυρό (ομάδα κεραμεικής ύλης 2, Ψείρας) και, β) σε δείγματα που συνδέονται με την ομάδα κεραμεικής ύλης 1 της Ψείρας²³⁰. Αυτή η κεραμεική ύλη από την κεντρική Κρήτη παρατηρείται και σε αριθμό παράκτιων θέσεων στην ανατολική Κρήτη και στην Κνωσό της ΠΜ ΙΒ και ΠΜ ΙΙΙ περιόδου, και θεωρείται αντικείμενο εισαγωγής²³¹. Είναι δυνατόν να διακριθεί μακροσκοπικά και πήρε την ονομασία της από την περιοχή του Μιραμπέλλου, όπου και κυριαρχεί²³². Έχει υποστηριχθεί, ότι μπορεί να χρησιμοποιείται έως την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο στην περιοχή, αλλά η περίοδος ακμής του πηλού αυτής της κεραμεικής ύλης είναι η ΜΜ εποχή²³³. Οι μη

²²¹ ό. π.· Day, Relaki & Faber 2006, 44-47.

²²² Day 1995, 153-162· 1991, 106.

²²³ Day 1991· 1995, ό. π.· Betancourt & Davaras 1995, 143· Day 1997, 225· Day, Relaki & Faber, ό. π., 40-43.

²²⁴ Για συντομία, η κεραμεική ύλη από το Μιραμπέλλο με την αγγλική ονομασία “*Mirabello fabric*”, θα ονομάζεται στο εξής «Πηλός Μιραμπέλλου».

²²⁵ Betancourt & Davaras 1995, 143-144

²²⁶ Liard 2019, 192 υποσ 123· Day, Relaki & Faber, ό. π., 40-43.

²²⁷ Day, Relaki & Faber, ό. π.

²²⁸ Liard, ό. π.

²²⁹ Day 1995, 153-162.

²³⁰ ό. π.· Day 1991. Για περαιτέρω ανάλυση των ομάδων πηλού της Ψείρας, βλ. κεφάλαιο “Άλλες θέσεις-Ψείρα”.

²³¹ Day 1995, 153-162.

²³² ό. π.· Day 1991, 99.

²³³ Day 1995, ό. π.

πλαστικές του ύλες είναι χαρακτηριστικές στη γεωλογία της περιοχής μεταξύ Γουρνιών και Καλού Χωριού, στα νότια του κόλπου του Μιραμπέλλου²³⁴.

Σύμφωνα με άλλες μελέτες, ο «Πηλός Μιραμπέλλου» έχει προταθεί, ότι αποτελείται από την ανάμειξη δυο κεραμικών υλών, ένας από τους οποίους είναι η ερυθρή γη (“*terra rossa*”)²³⁵. Ύστερα από πειραματικές μελέτες και τη σύγκριση νεώτερων κεραμικών δειγμάτων με αρχαία, φαίνεται ότι η υποκατηγορία (β) προέρχεται από την περιοχή των Γουρνιών - Καλού Χωριού²³⁶. Αυτή η ερυθρή κεραμική ύλη του «Πηλού Μιραμπέλλου» συνηθίζεται στα μαγειρικά αγγεία της πρώιμης μινωικής κεραμικής της περιοχής²³⁷. Επίσης, ο ίδιος όρος αποδίδεται στην κεραμική ύλη χρώματος κιτρινωπού ερυθρού έως ερυθρού καστανού, η οποία περιέχει στοιχεία διορίτη και χρησιμοποιείται κυρίως στην Ψείρα για αγγεία με αντοχή στη θερμότητα²³⁸. Αγγεία με την ίδια κεραμική ύλη έχουν εντοπιστεί στα Γουρνιά, τη Βασιλική και σε άλλες θέσεις στην ανατολική και δυτική περιοχή του κόλπου του Μιραμπέλλου²³⁹.

Τέλος, είναι πιθανό, ο «Πηλός Μιραμπέλλου» να είναι αποτέλεσμα ενός ή περισσότερων εργαστηρίων στην ομώνυμη περιοχή²⁴⁰. Το ίδιο συμβαίνει και με την υποκατηγορία (α), η οποία προέρχεται και αυτή από την περιοχή Γουρνιά - Καλό Χωριό²⁴¹. Η εμφάνιση αυτής της κεραμικής ύλης στην παράκτια ζώνη της Σητείας, κυρίως σε πίθους και πιθαμοφορείς, δείχνει τη διασπορά της σε παράκτιες θέσεις²⁴². Αυτό μαρτυρεί τη χρήση αμφορέων από την περιοχή των Γουρνιών ως μεταφορικών αγγείων για το θαλάσσιο εμπόριο. Εννοείται, πως τα τοπικά εργαστήρια έχουν τους δικούς τους τύπους αποθηκευτικών αγγείων (“*jars*”)²⁴³.

3) Την πράσινη κεραμική ύλη, με εγκλείσματα τεφρού ιλυόλιθου, βόρειο-κεντρικής Κρήτης (“*green fabric with grey siltstone inclusions- North Central Crete*”). Η κεραμική ύλη αυτή εντοπίζεται σε αγγεία αρκετών θέσεων της ανατολικής Κρήτης. Πρόκειται για αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο (“*oval-mouthed amphorae*”)²⁴⁴. Επιπλέον, εμφανίζεται στη βόρειο- κεντρική Κρήτη, περιοχή από την οποία και προέρχεται, αν και ως προς τα μεταλλικά στοιχεία δεν φαίνεται ξεκάθαρη η προέλευσή του²⁴⁵.

Ο πηλός αυτός εμφανίζεται στην Κνωσό, ήδη από την ΠΜ ΙΙΙ, ως την ΥΜ ΙΙΙ, αλλά και στον Πόρο Κατσαμπά²⁴⁶. Παρ’ όλα αυτά, δεν αποτελεί τον κυρίαρχο ανάμεσα στους τοπικούς πηλούς,

²³⁴ ό. π.

²³⁵ ό. π..

²³⁶ ό. π.

²³⁷ ό. π.

²³⁸ Betancourt & Davaras 1995, Glossary.

²³⁹ ό. π., 145.

²⁴⁰ ό. π.

²⁴¹ Day 1995, ό. π..

²⁴² ό. π.

²⁴³ ό. π.

²⁴⁴ ό. π.

²⁴⁵ ό. π.

²⁴⁶ ό. π.

στην περιοχή της Κνωσού²⁴⁷. Όπως συμβαίνει και με τις εισαγωγές της Μεσαράς, έτσι και εδώ, η συχνότητα εύρεσής του υποδηλώνει τη διακίνηση αγαθών από το κέντρο του νησιού προς την περιφέρεια²⁴⁸. Τέλος, οφείλουμε να παραδεχθούμε, ότι, μέχρι σήμερα, δεν έχει γίνει δυνατό να αποσαφηνισθεί ποια περιοχή αποτελούσε την πηγή αυτής της κεραμεικής ύλης²⁴⁹.

Διαχωρισμός της Κεντρικής Κρήτης

Η κεντρική Κρήτη χωρίζεται, επίσης, σε ζώνες διαφοροποιημένης παραγωγής. Πρόκειται για τις ζώνες που ορίζουν η βόρειο-κεντρική, η νότιο-κεντρική, και η ανατολικό-κεντρική Κρήτη. Κατά τον Χρηστάκη²⁵⁰, αντίθετα με τη νότια-κεντρική Κρήτη, οι κεραμείς της ανατολικής-κεντρικής και ανατολικής Κρήτης ακολουθούν τοπικές παραδόσεις, οι οποίες διαφέρουν από εκείνες της βόρειο-κεντρικής. Γεωλογικά, το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής αποτελείται από ασβεστόλιθο της Νεογενούς γεωλογικής περιόδου, αμμόλιθο (“*marls*”) και πηλό²⁵¹. Στο περιβάλλον του Γιούχτα, υπάρχει στα δυτικά ασβεστόλιθος της Ιουρασικής περιόδου (“*Jurassic*”) και της Ηωκαινούς (“*Eocene*”), ενώ στα ανατολικά εντοπίζονται φυλλιτικές/χαλαζιτικές ακολουθίες (“*Phyllite/Quartzite series*”)²⁵². Τέλος, στην περιοχή υπάρχουν και αποθέσεις φλύσχη (“*Flysch beds*”)²⁵³.

Οι αγγειοπλαστικές τάσεις στη βόρειο-κεντρική Κρήτη επηρέασαν βαθιά την περιοχή της νότιο-κεντρικής²⁵⁴. Παρόλα αυτά, όσον αφορά στους πίθους, οι κεραμικές ομάδες της δυτικής, νότιο-ανατολικής και ανατολικής Κρήτης ακολούθησαν τις δικές τους τοπικές παραδόσεις²⁵⁵. Κατά την κατάρρευση όμως των ανακτόρων, η τοπικότητα σταδιακά παρήκμασε, περί τα τέλη της ΥΜ ΙΒ περιόδου²⁵⁶. Τότε, η επιρροή της Κνωσού στην παραγωγή πίθων φάνηκε στην ανατολικό-κεντρική και ανατολική Κρήτη, ενώ η δυτική Κρήτη ακολούθησε τη δική της παράδοση²⁵⁷.

Θεωρείται, ότι ο διαχωρισμός αυτός υποδεικνύει τις διαφορετικές πηγές πηλού και, ίσως, τα διαφορετικά εργαστήρια και κέντρα παραγωγής. Όσον αφορά στα εργαστήρια παραγωγής, αυτά γίνεται προσπάθεια να προσεγγιστούν με βάση τους κλιβάνους που έχουν βρεθεί στην περιοχή. Σκοπός, βέβαια, δεν είναι η ανάδειξη των εργαστηρίων αυτών καθαυτών, αλλά των πιθανών

²⁴⁷ ό. π.

²⁴⁸ ό. π.

²⁴⁹ ό. π.

²⁵⁰ Christakis 2006, 130-132.

²⁵¹ Day 1988, 502-506.

²⁵² ό. π.

²⁵³ ό. π.

²⁵⁴ Christakis 2005, 83-84.

²⁵⁵ ό. π.

²⁵⁶ ό. π.

²⁵⁷ ό. π.

εμπορικών-ανταλλακτικών σχέσεων που δημιουργούνται στο πλαίσιο αυτών των δομών, όπως και ο βαθμός αλληλεξάρτησής τους.

Εργαστήρια

Με βάση τα παραπάνω, και σε ό,τι αφορά στους πίθους, εργαστήρια κατασκευής τους έχουν εντοπισθεί στην περιοχή των Αρχανών, στην Τύλισσο και την περιοχή της Πεδιάδας²⁵⁸. Επίσης, κεραμικά εργαστήρια που εξυπηρετούσαν τον οικισμό των Αρχανών βρίσκονταν γύρω από τον Γιούχτα, όπως υπάρχουν και εκείνα που δούλευαν για την Κνωσό²⁵⁹. Πιο συγκεκριμένα, πίθοι για λογαριασμό των Αρχανών φαίνεται ότι κατασκευάζονταν με λιγότερη επιμέλεια και με διακοσμητικά θέματα απλά και επαναλαμβανόμενα²⁶⁰. Αντίθετα, παρά την αναμφισβήτητη γενικά επιρροή της Κνωσού, η παραγωγή στην περιοχή της Τυλίσσου είναι λιγότερο «κνωσιακή», είναι πρωτότυπη και περιορίζεται σε αυτή τη θέση²⁶¹.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι είναι δυνατό μια θέση, η οποία βρίσκεται σε μια περιοχή, να μην εξαρτάται από κάποια άλλη, να είναι αυτάρκης και να διαμορφώνει τα δικά της χαρακτηριστικά στον χώρο. Υπάρχουν παραδείγματα θέσεων που δεν διακινούν την κεραμική τους, δεν την ανταλλάσσουν, ενώ κάποιες άλλες θέσεις εισάγουν μόνο λίγα αγγεία, που θα τους ήταν χρήσιμα, είτε αυτά καθαυτά είτε για το περιεχόμενό τους. Αξίζει να μελετηθεί η αιτία αυτής της επιλογής, αν δηλαδή βασίζεται στην αυτάρκεια, ή στην προσπάθεια μη επιβολής «ξένων» χαρακτηριστικών και τάσεων στην τοπική παραγωγή, ή, τέλος, εάν υπόκειται σε πολιτικούς ή και άλλους, μη ανιχνεύσιμους, κοινωνικούς παράγοντες.

Παρουσιάζοντας συνοπτικά τα σημεία της εξέλιξης της κεραμικής στη μινωική προϊστορία στην κεντρική Κρήτη, ο Day²⁶² καθόρισε δυο διακριτές περιοχές, που χρησιμοποιούσαν διαφορετικές κεραμικές ύλες (“fabrics”) -οι οποίες αντιπροσωπεύουν, ίσως, δυο κύρια εργαστήρια, ένα στη βόρεια περιοχή του Ισθμού και ένα στην περιοχή του Μιραμπέλλου. Τα εργαστήρια αυτά φαίνεται, ότι επηρέασαν σημαντικά εκείνα της περιοχής του Καβουσίου κατά την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στην περιοχή της Μεσαράς, που αποτελεί κομβική θέση για την παραγωγή, οι ομάδες αγγείων οι οποίες απαντούν κατά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο συνεχίζουν να ακολουθούν τις μορφολογικές και στυλιστικές τάσεις της Προανακτορικής περιόδου²⁶³. Η αλλαγή από τις μεγάλες παραγωγές πίθων της Παλαιοανακτορικής περιόδου ίσως δείχνει την υιοθέτηση του μοντέλου «ελεγχόμενου κέρδους» για την παραγωγή των πίθων, όπως

²⁵⁸ Christakis 2006, 127-129.

²⁵⁹ ό. π.

²⁶⁰ ό. π.

²⁶¹ ό. π..

²⁶² Day 1997·1995·1991· Haggis 2005, 45.

²⁶³ Christakis 2006, 124-127.

έχει σημειωθεί σχετικά με την παραγωγή κεραμικής της νεοανακτορικής Μεσαράς²⁶⁴.

Κλίβανοι

Ένα άλλο ζήτημα, για τη διερεύνηση των κέντρων παραγωγής και τη διακίνηση της κεραμικής, αποτελούν οι κλίβανοι. Σύμφωνα με τον Day, γύρω από την Κνωσό, δεν έχουν εντοπιστεί κλίβανοι και η παρατήρηση του τοπικού πηλού δείχνει, ότι δεν θα μπορούσαν εκεί να δημιουργηθούν ανθεκτικά κεραμικά προϊόντα²⁶⁵. Ωστόσο, στην Κνωσό, κατά την ανασκαφή του «Τομέα του Στρωματογραφικού Μουσείου» το 1978, εντοπίστηκαν κλίβανοι που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΒ περίοδο²⁶⁶. Πρόκειται για τρεις κλιβάνους, εκ των οποίων ο ένας προγενέστερος, οι οποίοι περιείχαν άσπρη ασβεστούχα σκόνη στο δάπεδο²⁶⁷. Σε αυτούς, εντοπίστηκαν χονδροειδή αγγεία, στα οποία περιλαμβάνονται κύπελλα και μαγειρικά αγγεία²⁶⁸.

Μια περιοχή πιθανή, για την παραγωγή κεραμικής βρίσκεται, επίσης, στο Βαθύπετρο²⁶⁹. Στη θέση αυτή, και στον Προφήτη Ηλία, εντοπίστηκαν από τον Μαρινάτο μινωικοί κλίβανοι²⁷⁰. Ο Μαρινάτος²⁷¹, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Βαθυπέτρου, εντόπισε την ύπαρξη λευκωπών στρωμάτων πηλού, κάτι που, κατά τον Michaelidis²⁷², υποδηλώνει τη μεταφορά του πηλού από μια άλλη περιοχή στον εργαστηριακό χώρο, πρακτική που ακολουθείται και σε νεώτερους χρόνους.

Στη Ζώμινθο εντοπίζεται, επίσης, κεραμικό εργαστήριο²⁷³. Οι παρατηρήσεις στον πηλό και στα εγκλείσματα των αγγείων από τη θέση έχουν γίνει μακροσκοπικά, χωρίς τη βοήθεια πετρογραφικής μελέτης²⁷⁴. Στη θέση αυτή, η μεγάλη πλειοψηφία των αγγείων φαίνεται να ήταν τοπικής παραγωγής και ο πηλός να προέρχεται από γειτονικές πηγές²⁷⁵. Παρατηρήθηκε, επίσης, πιθανή μεταφορά του πηλού στους εργαστηριακούς χώρους, για την κατασκευή της χρηστικής κεραμικής.

Παρατηρήσεις έχουν γίνει και για τα αποθηκευτικά αγγεία από διάφορες μινωικές θέσεις της Κρήτης, κυρίως σε ό, τι αφορά στην τεχνολογία ανάμειξης του πηλού κατασκευής τους («συνταγές»)²⁷⁶. Για παράδειγμα, η «συνταγή» του πηλού για την κατασκευή αποθηκευτικών

²⁶⁴ ό. π.

²⁶⁵ Day 1988, 502-506.

²⁶⁶ Tarling & Downey 1989, 345.

²⁶⁷ ό. π.

²⁶⁸ ό. π. Πιθανολογείται ότι οι κλίβανοι χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή αυτής της λευκής σκόνης, η οποία ερμηνεύεται ότι ήταν η πρώτη ύλη για την κατασκευή των μινωικών τοιχογραφιών, και όχι για την κατασκευή αγγείων.

²⁶⁹ Day 1988, 502-506.

²⁷⁰ ό. π.

²⁷¹ Michaelidis 1993, 29-30· Μαρινάτος 1951, 271· Tarling & Downey, ό. π.

²⁷² Michaelidis, ό. π.

²⁷³ Traunmüller 2009.

²⁷⁴ ό. π.

²⁷⁵ ό. π., 142.

²⁷⁶ Day 1988, 502-506.

αγγείων στην Κνωσό/Αρχάνες διαφέρει από εκείνη της περιοχής της Μεσαράς κατά την Νεοανακτορική περίοδο²⁷⁷. Επίσης, αποθηκευτικά αγγεία (“*storage jars*”) από την Τύλισσο και την Κνωσό διαφέρουν εξίσου²⁷⁸.

Μια άλλη περίπτωση αφορά στη βίλα του Βαθυπέτρου, από την οποία αναλύθηκαν πετρογραφικά επτά (7) δείγματα, τα ποία κατέδειξαν εγκλείσματα που απαντούν σε κεραμεική από το Κανλί Καστέλι (3), τον Γιούχτα (1) και την Κνωσό (3)²⁷⁹. Μακροσκοπικά, ίδια εγκλείσματα παρατηρούνται και σε μεσαιωνικές κεράμους από το Κανλί Καστέλλι²⁸⁰. Η προέλευση των προσμείξεων τοποθετείται είτε κοντά στον Γιούχτα ή νότιά του²⁸¹.

Επιπλέον, κεραμεική ομάδα από τις Αρχάνες παρουσιάζει ομοιότητες με το 1/3 των δειγμάτων των πύθων από το Ιερό Κορυφής του Γιούχτα²⁸². Η σύσταση του συγκεκριμένου πηλού είναι γνωστή στην Κνωσό και, με τη βοήθεια μικροσκοπίου, έχουν παρατηρηθεί ομοιότητές της με εκείνη δειγμάτων σύγχρονων αποθηκευτικών αγγείων, από κλιβάνους που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή²⁸³.

Σε μια άλλη θέση, στη νότιο-κεντρική Κρήτη, τον Κοιμό, εντοπίστηκε κλίβανος της ΥΜ ΙΑ περιόδου²⁸⁴. Από αυτόν, λήφθηκαν δείγματα κεραμεικής και αναγνωρίστηκαν έξι (6) πετρογραφικές ομάδες (ομάδα 1: λεπτότεχνης σύνθεσης πηλού, ομάδα 2: μεσαία-χονδροειδής με σφαιρικά εγκλείσματα, ομάδα 3: μεσαία χονδροειδής με ασβετιτική κεραμεική ύλη, ομάδα 4: από χονδροειδές υλικό με αμμώδη εγκλείσματα, ομάδα 5: από υλικό πηλόλιθου/λασπόπετρας και ομάδα 6: χονδροειδής ερυθρή κεραμεική ύλη με σχιστόλιθο)²⁸⁵. Από την ανάλυση, προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα: α) ο πηλός συνίσταται στην ανάμειξη δύο ειδών, ενός ασβεστούχου και ενός ερυθρού, ίσως μη ασβεστούχου²⁸⁶. Αυτή η ανάμειξη των δυο ειδών πηλού απαντά στη Μεσαρά και συνηθίζεται, επίσης, στην ανατολική Κρήτη²⁸⁷. Αυτά τα δυο είδη εντοπίζονται στην περιοχή του Κοιμού, στην πεδιάδα της Μεσαράς, και στα Αστερούσια Όρη²⁸⁸. Χρειάζεται να επισημανθεί, πως οι αμμώδεις προσμείξεις στον πηλό δεν αποτελούν χαρακτηριστικό αποκλειστικά των αγγείων του Κοιμού²⁸⁹.

Κεραμεικές ύλες που αποδίδονται στην Νεοανακτορική περίοδο, στην πεδιάδα της Μεσαράς, συμπεριλαμβανομένης της Αγίας Τριάδας στην οποία βρέθηκε, επίσης, κεραμεικός

²⁷⁷ ό. π.

²⁷⁸ ό. π.

²⁷⁹ ό. π.

²⁸⁰ ό. π.

²⁸¹ ό. π.

²⁸² ό. π.

²⁸³ ό. π..

²⁸⁴ Day & Kilikoglou 2001, 111-115, 130· Shaw 2001.

²⁸⁵ Day & Kilikoglou, ό. π.

²⁸⁶ ό. π.

²⁸⁷ ό. π.

²⁸⁸ ό. π.

²⁸⁹ ό. π.

κλίβανος, κατασκευάζονται με παρόμοια, σε γενικές γραμμές, συνταγή²⁹⁰. Η ομάδα 3 διαφέρει ελαφρώς και ίσως να προέρχεται από την περιοχή των Πιτσιδιών²⁹¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα 5, η οποία ίσως να αντιπροσωπεύει εισαγωγή ξένης κεραμεικής, που δεν παρήχθη στον συγκεκριμένο κλίβανο²⁹². Τα δείγματα της εν λόγω ομάδας περιλαμβάνουν πλάκες κεραμεικής αδιευκρίνιστης λειτουργίας, ίδιας κεραμεικής ύλης με τα μαγειρικά αγγεία από τη θέση²⁹³. Τέλος, μια πολύ εντυπωσιακή ομοιότητα είναι αυτή που εμφανίζεται ανάμεσα σε συγκεκριμένους μεταφορικούς ψευδόστομους αμφορείς που απαντούν σε διάφορες κρητικές θέσεις και σε αμφορέα με ελλειψοειδές στόμιο από τον κλίβανο του Κομμού²⁹⁴. Είναι φανερό, ότι η πεδιάδα της Μεσαράς έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην κεραμεική παραγωγή της Εποχής του Χαλκού²⁹⁵.

Συνεπώς, με βάση τα δεδομένα από τον κλίβανο του Κομμού, φαίνεται ότι μια θέση που είχε τη δική της παραγωγή προμηθευόταν και αγγεία, που παράγονταν σε άλλες θέσεις. Μένει να διευκρινιστεί ο βαθμός εξειδίκευσης που υπήρχε σε κάθε θέση, η συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα που απέρρευε από αυτή την ανταλλαγή/εμπόριο (οι απολαβές, τα ανταλλάξιμα προϊόντα, που μπορεί να ήταν σε εργατικό δυναμικό, δούλους, πλεονάζοντα προϊόντα κ.λ.π.) και κατά πόσο επηρεαζόταν από αυτές τις σχέσεις η τοπική κοινότητα, αλλά και η ευρύτερη επικράτεια μέσα στην οποία αυτή εντασσόταν.

Τέλος, στην πεδιάδα της Μεσαράς (νότιο-κεντρική Κρήτη), η ανεύρεση δύο τουλάχιστον κεραμεικών κλιβάνων, της YM IA και YM IB, σε γειτονικές θέσεις, ενός στον Κομμό και άλλου στην Αγία Τριάδα, δείχνει ότι αυτοί σχετίζονται με δυο διαφορετικές περιοχές παραγωγής, οι οποίες μοιράζονται το ίδιο γεωλογικό περιβάλλον²⁹⁶. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι η εν λόγω ευρύτερη περιοχή θεωρείται παραδοσιακά, ότι ανήκε στην επικράτεια της Φαιστού και, βέβαια, πρόκειται για μία σημαντική περιοχή κεραμεικής παραγωγής²⁹⁷.

Κέντρα κεραμεικής παραγωγής

Στη δυτική Μεσαρά και την περιοχή της Κνωσού, στρώματα πηλού κατάλληλα για την κεραμεική, καθώς και πηγές νερού, βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τους μεγάλους οικισμούς²⁹⁸. Οι μη πλαστικές ύλες στον πηλό της Μεσαράς (“*Mesara fabric*”) φαίνεται να προέρχονται από τα Αστερούσια Όρη ή τους πρόποδες της Ίδης²⁹⁹. Οι άμεσες γειτονικές περιοχές

²⁹⁰ ό. π.

²⁹¹ ό. π.

²⁹² ό. π., 118-119.

²⁹³ ό. π., 118-119, 133.

²⁹⁴ ό. π., 118-119.

²⁹⁵ ό. π.

²⁹⁶ Liard 2015· Day & Kilikoglou 2001. Τα προβλήματα που προκύπτουν αναλύθηκαν παραπάνω.

²⁹⁷ Liard 2015.

²⁹⁸ Van de Moortel 1997a, 9-10.

²⁹⁹ ό. π.

της Κνωσού, τουλάχιστον σήμερα, δεν φαίνεται να περιέχουν πηλούχες αποθέσεις κατάλληλες για την κεραμεική³⁰⁰. Παρ' όλα αυτά, κατάλληλα στρώματα πηλού, όπως και επαρκές νερό, βρίσκονται μόνο λίγα χιλιόμετρα νοτιώς, στην περιοχή των Αρχανών³⁰¹. Η χημική κεραμεική ύλη εκεί είναι σχεδόν πανομοιότυπη με την κεραμεική που έχει βρεθεί στην Κνωσό, προτείνοντας, ότι η κνωσιακή κεραμεική πιθανώς είχε κατασκευαστεί στις βόρειες πλαγιές του Γιούχτα³⁰². Στη θέση αυτή, εντοπίστηκε πιθανός μινωικός κλίβανος, όπως και πιθανή κεραμεική παραγωγή σημειώνεται στον Γιούχτα, νότια της Κνωσού³⁰³. Πιθανό κέντρο παραγωγής παλαιοανακτορικής και νεοανακτορικής κεραμεικής αναφέρεται για τη Σίλαμο, δίπλα στις Αρχάνες³⁰⁴. Επίσης, τα ημι-χονδροειδή αγγεία ("*medium-coarse fabrics*") της περιοχής της Κνωσού μπορούν να διακριθούν με βάση τις διαφορές που παρουσιάζουν ως προς τα εγκλείσματα των μη πλαστικών υλών³⁰⁵. Έτσι, η χρηστική κεραμεική της Κνωσού παρουσιάζει παρόμοιες τάσεις με αυτές της δυτικής Μεσαράς³⁰⁶.

Στη βορειο-κεντρική Κρήτη, αναλύσεις αποθηκευτικών αγγείων έδειξαν μικρότερη εξειδίκευση στη δραστηριότητα των κεραμέων σε μια περιοχή, η οποία αρχικά θεωρούταν κνωσιακής επιρροής³⁰⁷. Αντίθετα, στην περιοχή του Μύρτου-Φούρνου Κορυφή, εντοπίζονται δύο κέντρα παραγωγής, ένα στην περιοχή του Μιραμπέλλου και το άλλο στη νότια ακτή³⁰⁸. Επιπλέον, όπως φαίνεται από τη μελέτη πίθων του Χρηστάκη, οι πίθοι από το εργαστήριο του Μιραμπέλλου είναι πιο προσεκτικά κατασκευασμένοι³⁰⁹.

Έτσι, σύμφωνα με εξειδικευμένες μελέτες κεραμεικής, υπήρχαν πολλά κέντρα παραγωγής, τα οποία εξυπηρετούσαν κάθε μία από τις μεγάλες πόλεις της βόρειο-κεντρικής και νότιο-κεντρικής Κρήτης³¹⁰. Αδιαμφισβήτητο είναι το γεγονός, ότι το πιο σημαντικό κέντρο κεραμεικής, με μεγάλη επιρροή, ήταν αυτό της Κνωσού³¹¹. Όσον αφορά στους πίθους (ένα αγγείο πολυχρηστικό και σημαντικό για μας, καθώς φαίνεται να δια φωτίζει την αναγνώριση των δικτύων ανταλλαγής και των σχέσεων οικονομίας-κοινωνίας), φαίνεται ότι εκείνοι της ΥΜ Ι περιόδου από το ανάκτορο της Κνωσού είναι πολύ προσεγμένοι ως προς την κατασκευή και τη διακόσμηση³¹². Παρόμοιοι πίθοι από τον οικισμό της Κνωσού δεν είναι τόσο καλά φροντισμένοι, τα διακοσμητικά θέματά τους είναι απλούστερα και επαναλαμβανόμενα³¹³. Η διάκριση αυτή μεταξύ των πίθων από το κνωσιακό ανάκτορο και τον οικισμό δείχνει εξειδικευμένη παραγωγή και διανομή, σύμφωνα με τις ανάγκες

³⁰⁰ ό. π.

³⁰¹ ό. π.

³⁰² ό. π.

³⁰³ Day 1988, 54-506.

³⁰⁴ Van de Moortel, ό. π.

³⁰⁵ ό. π.· Day 1988, 505.

³⁰⁶ Van de Moortel 1997β, 645· Van de Moortel 1997α.

³⁰⁷ Liard 2015· Day 1995.

³⁰⁸ Christakis 2005, 78.

³⁰⁹ ό. π.

³¹⁰ Christakis 2006, 124-127.

³¹¹ ό. π.

³¹² ό. π.

³¹³ ό. π.

κατανάλωσης³¹⁴. Αναλυτική συζήτηση για το κέντρο της Κνωσού θα γίνει σε επόμενο κεφάλαιο.

Διακίνηση

Στο πλαίσιο των «υπέρ-τοπικών» σχέσεων μιας περιοχής, από την ΥΜ Ι περίοδο και ύστερα, οι κεραμείς που δουλεύουν στην νότιο-κεντρική Κρήτη δέχονται επιρροές από τους κεραμείς της βόρειο-κεντρικής Κρήτης³¹⁵. Από αυτή την περίοδο, έχουμε λίγα σύνολα πύθων από τα Καννιά - Μητρόπολη και τα Πιτσιδία, όπως και λίγους πύθους από τα Χαλάρα (Φαιστού) και το Σελί³¹⁶. Δυστυχώς, οι περισσότεροι πύθοι της Αγίας Τριάδας καταστράφηκαν στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ μόνο λίγοι πύθοι βρέθηκαν στο ανάκτορο της Φαιστού³¹⁷.

Σε αντίθεση με τη νότιο-κεντρική Κρήτη, οι κεραμείς της ανατολικό-κεντρικής και ανατολικής Κρήτης ακολουθούν διαφορετικές, τοπικές, παραδόσεις στην κατασκευή των πύθων³¹⁸. Στην ανατολικό-κεντρική Κρήτη, βρίσκουμε αποθηκευτικά δοχεία στον προανακτορικό οικισμό στον Μύρτο-Φούρνου Κορυφή, ενώ, γενικά, λίγα είναι τα στοιχεία που έχουμε από τα Μάλια και το σπήλαιο της Τράπεζας Λασιθίου³¹⁹.

Η Μεσαρά ανταλλάσσει προϊόντα και με άλλες θέσεις, όπως η Κνωσός³²⁰. Οι ομάδες στις οποίες διακινεί τα προϊόντα της (όπως εκείνες από τη βόρειο-κεντρική Κρήτη, από την οποία υπάρχουν εισαγωγές), χρησιμοποιούν παρόμοιες πρώτες ύλες και τεχνικές μορφοποίησης και διακόσμησης, γεγονός που τις κατατάσσει στην ίδια με εκείνη τεχνολογική παράδοση³²¹. Αρκετές ομάδες παραγωγής στην προανακτορική Μεσαρά μεταχειρίζονται τους ίδιους κεραμεικούς πηλούς (“*ceramic wares*”) με εκείνους από τη βορειο-κεντρική Κρήτη, χρησιμοποιώντας παρόμοιες τεχνικές παραγωγής και παρόμοιες διαδικασίες³²².

Τέλος, σχετικά με τις εξαγωγές του πηλού της Κεντρικής Κρήτης σε άλλες περιοχές του νησιού, εντοπίζονται αγγεία υπόλευκης κεραμεικής ύλης στον Πετρά, τον Πλατύσκινο Αχλαδίων και τον Σταυρό, σύσταση, από την οποία κατασκευάζονται πιθοειδή αγγεία (“*buff jar fabric*”)³²³. Υπάρχουν συχνά σε αυτόν (ενν. τον πηλό), εγκλείσματα πλαγιοκλαστικά (“*Plagioclase*”), χαλαζίτη, βιοτίτη και αμφιβολίτη, τα οποία προέρχονται από τη βόρεια ακτή του Ισθμού της Ιεράπετρας³²⁴. Αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο έχουν συχνά στην κεραμεική τους ύλη σφαιρικά

³¹⁴ ό. π.

³¹⁵ Christakis 2005, 74.

³¹⁶ ό. π.

³¹⁷ ό. π.

³¹⁸ ό. π., 76.

³¹⁹ ό. π., 78.

³²⁰ Day, Relaki & Faber 2006, 62-64.

³²¹ ό. π.

³²² ό. π.

³²³ Day 1997, 222-224.

³²⁴ ό. π.

εγκλείσματα βιοτίτη, σχιστόλιθου, οφείτη και μεταμορφικούς πυριγενείς λίθους³²⁵. Τέτοια κεραμεικά σύνολα εντοπίζονται στη Ρίζα Αχλαδίων, την Κληματαριά και τον Πετρά και θεωρούνται ότι έχουν προέλευση την Κεντρική Κρήτη³²⁶. Τέλος, πίθοι, οι οποίοι παράγονται κάπου στην πεδιάδα της Μεσαράς, εντοπίζονται στη νότια Πεδιάδα και στο νησί της Γαύδου³²⁷.

2. 2. γ. Ανατολική Κρήτη

Η ομοιογένεια της προϊστορικής κεραμεικής από διαφορετικές περιοχές της Ανατολικής Κρήτης -κυρίως μεταξύ της περιοχής των βουνών της δυτικής Σητείας και εκείνης του Λασιθίου- οδηγεί σε ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετικά με τον «κεραμεικό τοπικισμό» (“*ceramic regionalism*”) της συγκεκριμένης περιφέρειας και, γενικότερα, τον ορισμό και τη σημασία της οικονομικής και πολιτισμικής σφαίρας επιρροής³²⁸.

Κατά την παλαιοναυτορική εποχή, φαίνεται πως η ανατολική Κρήτη επηρεάζεται από τα Μάλια³²⁹. Στη νεοανατορική εποχή, ειδικά στην ΥΜ ΙΒ, υπάρχουν ενδείξεις κεραμεικών εισαγωγών από την Κνωσό, στις παράκτιες θέσεις Νίρου Χάνι, Μάλια, Γουρνιά, Ψείρα, Παλαίκαστρο, Κάτω Ζάκρο, Μακρύγιαλο και Πύργο. Η διακίνηση της κεραμεικής αυτής είχε γίνει, είτε μέσω των χερσαίων είτε, μάλλον περισσότερο, μέσω των θαλάσσιων δρόμων³³⁰. Στη Στυλιστικές επιρροές από την Κνωσό εντοπίζονται σε κεραμεικά σύνολα της ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΑ2 πρώιμης περιόδου, του Μόχλου, της Ζάκρου και του Παλαικάστρου³³¹. Από αυτά, γίνεται αντιληπτός ο σημαίνων ρόλος του ανατορικού κέντρου της Κνωσού, από τη Νεοανατορική περίοδο και έπειτα, σε θέσεις της ανατολικής επικράτειας της νήσου.

Όσον αφορά στο γεωλογικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνται οι κεραμείς, η κεραμεική ύλη από φυλλιτικές αγωγίμες προσμείξεις (“*phyllite tempered fabrics*”), όπως και εκείνη με προσμείξεις σε γρανοδιορίτη (“*granodiorite tempered fabrics*”), είναι ευρέως διαδεδομένες στην ανατολική Κρήτη³³². Η προέλευση αυτών των πετρωμάτων θεωρείται καθαρά τοπική, αν και, παρ’ όλα αυτά, διαπιστώνεται ότι προσφέρουν ενδιαφέρουσες ενδείξεις για τη χρήση ενός άγνωστου μέχρι τότε συνδυασμού πρώτων υλών, αλλά και μιας σταθερής διαχείρισης της κεραμεικής παραγωγής³³³. Συγκεκριμένα, η πετρογραφική ανάλυση αυτών των πηλών μας επιτρέπει να αποσαφηνίσουμε διάφορα επίπεδα εξειδίκευσης σε τοπικό επίπεδο και να αναδείξουμε

³²⁵ ό. π.

³²⁶ ό. π.

³²⁷ Christakis 2005, 73.

³²⁸ Haggis 2005, 45.

³²⁹ Γεροντάκου 2011, 244-263.

³³⁰ Watrous 1992, 171.

³³¹ Liard 2019, 172.

³³² Liard 2015.

³³³ ό. π.

τη μακρόχρονη διατήρηση κεραμικών πρακτικών, από την προανακτορική μέχρι τη μετανεκτορική εποχή³³⁴. Συνεπώς, αυτά τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν την ιδέα της συνέχειας των κοινωνικών παραδόσεων στην ανατολική Κρήτη, ανάμεσα στην Προανακτορική και την Ανακτορική περίοδο³³⁵.

Πιο συγκεκριμένα, στην ανατολική Κρήτη εντοπίζονται δέκα (10) διαφορετικές κεραμικές ύλες, εκ των οποίων κάποιες παράγονται τοπικά και άλλες είναι εισαγόμενες από μακρινές περιοχές (κεντρική Κρήτη). Πιο αναλυτικά πρόκειται για³³⁶:

1. Κεραμικό υλικό οργανικών καταλοίπων με ερυθρό ασβεστόλιθο και φυλλίτη (*“Fossiliferous matrix with reddish siltstone and phyllite”*)³³⁷. Η κεραμική αυτή ύλη φαίνεται να προέρχεται από τον Πετρά, απαντά, όμως, και σε άλλες θέσεις στην περιοχή. Η πλειοψηφία των αγγείων τα οποία κατασκευάζονται από αυτήν είναι πρόχοι, αμφορείς και πιθοειδή αγγεία (*“pithoid jars”*) διαφόρων μεγεθών. Μαγειρικά αγγεία δεν εντοπίζονται σε αυτή την κατηγορία.

2. Πηλούς από πυριγενείς πράσινους και μεταμορφικούς λίθους (*“Igneous greenstones and metamorphic”*)³³⁸. Η διασπορά αυτής της κεραμικής ύλης δείχνει πως κυριαρχεί στην κοιλάδα των Αχλαδιών κατά τη Νεοανακτορική περίοδο και ίσως να προέρχεται από την περιοχή αυτή. Εντοπίζεται σε αμφοροειδή και μαγειρικά αγγεία³³⁹.

3. Ερυθρή λεπτότεχνη κεραμική ύλη με πολυκρυσταλλικό χαλαζίτη (*“Fine red with polycrystalline quartz”*)³⁴⁰. Απαντά, κυρίως, σε κύπελλα και φαίνεται να είναι η λεπτότεχνη εκδοχή της κεραμικής ύλης των πιθοειδών αγγείων από την περιοχή των Αχλαδιών. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η παρούσα κατηγορία μοιάζει με τη σύγχρονη της κεραμικής παραγωγής από το Κεντρί, ενώ κάποια δείγματα μοιάζουν με άλλα της παραγωγής του Παλαικάστρου.

4. Χονδροειδή φυλλιτική και χαλαζιτική σύσταση (*“Coarse Phyllite and quartzite”*)³⁴¹. Η κεραμική αυτή ύλη έχει βαθύ ερυθρό χρώμα και μικρό πυρήνα («μπισκότο»). Είναι δυνατόν να εντοπιστεί σε αποθηκευτικά (*“jars”*) και μαγειρικά αγγεία. Στη κεραμική ύλη αυτής της σύστασης κυριαρχούν φυλλιτικά και χαλαζιτικά στοιχεία, φέρνοντάς τη κοντά στη σύσταση των αμφορέων και των μαγειρικών αγγείων της Νεοανακτορικής περιόδου από την περιοχή του Παλαικάστρου³⁴².

5. Κεραμική ύλη με μικρά πυκνά εγκλείσματα χαλαζίτη (*“Frequent small*

³³⁴ ό. π.

³³⁵ ό. π.

³³⁶ Day 1995, 153-162. Βλ. και κεφάλαιο “Προβλήματα έρευνας- ανατολική Κρήτη”.

³³⁷ ό. π.

³³⁸ ό. π.· 1997, 222-224.

³³⁹ Παρ’ όλα αυτά, δεν κατασκευάζονται όλα τα μαγειρικά αγγεία από αυτή τη σύσταση πηλού. Day 1995, 153-162.

³⁴⁰ ό. π.

³⁴¹ ό. π.

³⁴² ό. π.· Day 1991. βλ. κεφάλαιο “Παλαικάστρο”.

quartz”)³⁴³. Η σύσταση αυτή προέρχεται από το Παλαίκαстро και χρησιμοποιείται σε μικρά αγγεία, όπως πρόχοι και κύπελλα.

6. Ερυθρό, οπτικά ενεργό, λεπτότεχο κεραμικό πλέγμα (“ *Red, optically active fine matrix*”)³⁴⁴. Παρατηρείται σε κύπελλα και πρόχους και φαίνεται να ταιριάζει με γεωλογικά στοιχεία από την παράκτια ζώνη της Σητείας. Από τη διασπορά του, είναι πιθανό να προέρχεται από θέση κοντά στην επικράτεια του Πετρά.

7. Πηλοί με κεραμική ύλη που έχει προέλευση από την κεντρική Κρήτη³⁴⁵: α) πορτοκαλέρυθρη κεραμική ύλη με σφαιρικά εγκλείσματα σχιστόλιθου (προέλευση Μεσαράς;), β) πηλός με συχνά ακανόνιστα γρανιτικά/διοριτικά στοιχεία («Πηλός Μιραμπέλλου») και γ) πράσινη κεραμική ύλη, με τεφρά εγκλείσματα σχιστόλιθου (βόρειο-κεντρική Κρήτη).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, από την ανάλυση των δειγμάτων κεραμικής, φαίνεται να υπάρχει στην ανατολική Κρήτη εισαγωγή τριών ομάδων από την κεντρική Κρήτη, κατά τη ΜΜ ΙΙΙ και ΥΜ Ι περίοδο³⁴⁶. Οι ομάδες αυτές προέρχονται από α) την πεδιάδα της Μεσαράς, β) την περιοχή των Γουρνιών/Καλού Χωριού και γ) τη βόρειο-κεντρική Κρήτη (αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο)³⁴⁷. Αυτή η τελευταία ομάδα δείχνει το συχνό εμπόριο υγρών προϊόντων από τους οικισμούς της κεντρικής Κρήτης προς την ανατολική³⁴⁸. Τέλος, μελέτες έχουν δείξει την εισαγωγή πίθων στον Μακρύγαλο από ένα κέντρο κοντά στον Μύρτο³⁴⁹.

Κέντρα κεραμικής παραγωγής³⁵⁰

Όσον αφορά στα κέντρα παραγωγής στην ανατολική Κρήτη, οι μελέτες δεν έχουν καταλήξει σε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα. Ο Day, ο οποίος έχει ασχοληθεί πολλά έτη με την πετρογραφική μελέτη υλικού από την ανατολική Κρήτη, θεωρεί ότι το μεγαλύτερο κέντρο κεραμικής παραγωγής κατά τη Νεοανακτορική περίοδο εντοπίζεται στην περιοχή γύρω από τον Πετρά³⁵¹. Το κέντρο αυτό εκμεταλλεύεται τοπικό αμμόλιθο (“*marl*”) από τη φυλλιτική-χαλαζιτική αλληλουχία³⁵². Αυτές οι πρώτες ύλες αναμειγνύονται σε διαφορετικές ποσότητες και επιλέγονται με γνώμονα τη λειτουργία του αγγείου³⁵³. Προϊόντα αυτού του κέντρου έχουν βρεθεί στην Κληματαριά, τη Ζου, τη Ρίζα και

³⁴³ Day 1995, ό. π. βλ. κεφάλαιο “Παλαίκαстро”.

³⁴⁴ ό. π.

³⁴⁵ ό. π. βλ. κεφάλαιο “Περιφέρειες-Κεντρική Κρήτη”.

³⁴⁶ ό. π., 164-165.

³⁴⁷ ό. π.

³⁴⁸ ό. π.

³⁴⁹ ό. π.

³⁵⁰ Για τα προβλήματα της έρευνας σχετικά με τα κέντρα κεραμικής παραγωγής στην ανατολική Κρήτη βλ. κεφάλαιο “Προβλήματα έρευνας- ανατολική Κρήτη”.

³⁵¹ Day 1997, 222-224. Για τα προβλήματα της έρευνας του Day βλ. κεφάλαιο “Προβλήματα έρευνας- ανατολική Κρήτη”.

³⁵² ό. π.

³⁵³ ό. π.

τον Πλατύσκινο Αχλαδίων. Εξ αυτού, προτείνεται, ότι ένα κέντρο κεραμικής παραγωγής, εκτός από τον Πετρά, πιθανώς βρισκόταν στην περιοχή των Αχλαδίων³⁵⁴.

Άλλοι μελετητές έχουν υποστηρίξει την ύπαρξη κέντρου κεραμικής παραγωγής στη Ζου, θέση στην οποία μία τουλάχιστον κατασκευή φαίνεται ότι χρησίμευσε ως κλίβανος³⁵⁵. Παρ' όλα αυτά, ο Day αμφισβητεί την παραπάνω θέση³⁵⁶, χωρίς ωστόσο να επιχειρηματολογεί πειστικά. Πρόβλημα προκύπτει, καθώς η Ζου βρίσκεται πολύ κοντά στον Πετρά, έτσι ώστε η προέλευση της πρώτης ύλης για τις περιοχές γύρω από τον τελευταίο να τίθεται εν αμφιβόλω³⁵⁷. Με δεδομένη αυτή την κατάσταση, ο Day³⁵⁸, προτείνει την ύπαρξη δυο κέντρων παραγωγής, τα οποία πιθανώς να εκμεταλλεύονταν την ίδια πηγή πηλού.

Επιπλέον, αναλύθηκαν δείγματα κεραμικής από την περιοχή του Μακρύγιαλου, του Διασκαρίου και του Καλού Νερού³⁵⁹. Οι αναλύσεις έδειξαν ότι η σύσταση πηλού ("fabric") της κεραμικής των τριών θέσεων περιείχε τα ίδια εγκλείσματα, γεγονός που υποβάλλει την ύπαρξη ενός κέντρου παραγωγής στην παράκτια πεδιάδα του Μακρύγιαλου³⁶⁰. Ακόμα, η διακριτή κεραμική ύλη που χρησιμοποιήθηκε για τα κύπελλα, τους αμφορείς και τα μαγειρικά αγγεία υποδεικνύει τη δραστηριότητα περισσότερων εργαστηρίων στην περιοχή και την ύπαρξη διαφορετικών κεραμικών παραγωγών³⁶¹.

Κατά τον Day³⁶², για την προαναφερόμενη περιοχή της ανατολικής Κρήτης, δεν υπάρχουν ενδείξεις ανταγωνιστικών κέντρων παραγωγής. Παρ' όλα αυτά, σημειώνονται εισηγμένα αγγεία (αμφορείς/αποθηκευτικά αγγεία), από το κέντρο της Κρήτης («Πηλός Μιραμπέλλου»), στον Μακρύγιαλο και το Διασκάρι³⁶³.

Διακίνηση

Στοιχεία για την κεραμική της ανατολικής Κρήτης μπορούν να αντληθούν και από τη μελέτη των πίθων. Διαφορές στη φόρμα και στην κεραμική ύλη εντοπίζονται σε πίθους από μεγάλα καταναλωτικά κέντρα της περιοχής σε σχετικά κοντινή μεταξύ τους απόσταση, τα οποία δείχνουν να βασίζονται σε τοπικές παραγωγές³⁶⁴. Ξεχωρίζουν ανάμεσα σε αυτά, ο Μόγλος, η Ζάκρος, ο Πετράς και το Παλαιόκαστρο³⁶⁵.

³⁵⁴ ό. π.· Day 1995, 164-165, 166.

³⁵⁵ Day 1997, ό. π.

³⁵⁶ ό. π.

³⁵⁷ ό. π.

³⁵⁸ ό. π.

³⁵⁹ ό. π., 225.

³⁶⁰ ό. π.

³⁶¹ ό. π.

³⁶² ό. π.

³⁶³ ό. π.

³⁶⁴ Christakis 2005, 79.

³⁶⁵ ό. π.

Τυπικό προϊόν της περιοχής του Μιραμπέλλου αποτελεί ο απιόσχημος πίθος με ευρύ στόμιο και διακριτό λαιμό, ο οποίος απαντά σε ταφικά περιβάλλοντα της Παχειά Άμμου, του Σφουγγαρά και του Μόχλου³⁶⁶. Η τυποποίηση στην παραγωγή, τα χαρακτηριστικά αυτών των πίθων, η κεραμεική τους ύλη και η επένδυση σε εργατικό δυναμικό για την κατασκευή τους υποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίου εξειδικευμένου σε αυτή την κατηγορία αγγείων, που προορίζονταν κυρίως για ταφική χρήση³⁶⁷.

Μικροί και μεσαίου μεγέθους απιόσχημοι πίθοι, με στενό στόμιο, υψηλό λαιμό και μια σειρά λαβών στον ώμο, εντοπίζονται στα Γουρνιά, την Ψείρα και τον Μόχλο και προέρχονται, σύμφωνα με την κεραμεική ύλη τους, από την περιοχή του Μιραμπέλλου³⁶⁸. Παρόμοιοι πίθοι έχουν εντοπιστεί και στην περιοχή της ανατολικο-κεντρικής και ανατολικής Κρήτης και θεωρούνται εξίσου, από τον Χρηστάκη, προϊόντα της περιοχής αυτής³⁶⁹. Άλλη κατηγορία, μικρών και μεσαίων απιόσχημων πίθων, με πολύ στενό στόμιο, ψηλό λαιμό και μία σειρά λαβών στον ώμο, εντοπίζονται περισσότερο στην ανατολική Κρήτη, ενώ περιστασιακά απαντούν και στην ανατολικο-κεντρική Κρήτη³⁷⁰. Τέλος, μεγαλύτεροι πίθοι παράγονται στην περιοχή του Ισθμού και εντοπίζονται, επίσης, σε παράκτιες θέσεις της ανατολικής Κρήτης, στην περιοχή της Σητείας³⁷¹.

Στην ίδια περιοχή μελέτης, δείγματα πίθων και άλλων αποθηκευτικών αγγείων από τις Χοχλακιές και τον Αζοκέραμο έδειξαν παρόμοια κεραμεική ύλη με εκείνους από το Παλαίικαστρο και τη Ζάκρο³⁷². Κατά τον Day³⁷³, το γεγονός αυτό υποδηλώνει, πως οι τελευταίες αυτές θέσεις υπήρξαν οι μονάδες παραγωγής και διακίνησης των αγγείων προς τους δυο δευτερεύοντες οικισμούς (Χοχλακιές- Αζοκέραμο). Επίσης, στον Αζοκέραμο εντοπίζονται οι δυο από τις τρεις κεραμεικές ύλες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν και για την κατασκευή πίθων στη Ζάκρο.³⁷⁴

Ενδιαφέρουσα είναι και η εικόνα που προκύπτει έως σήμερα σχετικά με τη διακίνηση πίθων και άλλων αποθηκευτικών αγγείων ανάμεσα στην ανατολική και την κεντρική Κρήτη. Πιο συγκεκριμένα, το Παλαίικαστρο, η Επάνω Ζάκρος και η Κάτω Ζάκρος έχουν μερίδιο συμμετοχής στη διακίνηση αμφορέων με ελλειψοειδές στόμιο³⁷⁵. Επίσης, μικροί και μεσαίου μεγέθους απιόσχημοι πίθοι, με στενό στόμιο, ψηλό λαιμό και μια σειρά λαβών στους ώμους συνηθίζονται στα Γουρνιά, την Ψείρα και τον Μόχλο³⁷⁶. Η κεραμεική τους ύλη δείχνει, ότι πρόκειται για παραγωγή από το Μιραμπέλλο³⁷⁷. Παρόμοιοι πίθοι υπάρχουν σε θέσεις της ανατολικο-κεντρικής

³⁶⁶ ό. π.

³⁶⁷ ό. π., 79-80.

³⁶⁸ ό. π., 80.

³⁶⁹ ό. π.

³⁷⁰ ό. π.

³⁷¹ ό. π.·Day 1991, 27, 176.

³⁷² Day 1997, 224-225.

³⁷³ ό. π.

³⁷⁴ ό. π.

³⁷⁵ ό. π.

³⁷⁶ Christakis 2006, 130-132.

³⁷⁷ ό. π.

και ανατολικής Κρήτης³⁷⁸. Είναι πιθανό, κατά τον Χρηστάκη³⁷⁹, κάποιοι από αυτούς να προέρχονται πραγματικά από τον Ισθμό. Αντίθετα, μεγαλύτεροι πίθοι με προέλευση τον Ισθμό διανέμονται σε παράκτιες θέσεις της Σητείας³⁸⁰. Τέλος, πίθοι κατασκευασμένοι σε ένα κέντρο κοντά στον Μύρτο εντοπίστηκαν στη βίλα του Μακρύγιαλου³⁸¹.

B. Η διακόσμηση πίθων και πιθοειδών ως δείκτης διακίνησης αποθηκευτικών αγγείων μεταξύ διαφόρων οικονομικών κέντρων

Μια κατηγορία παραγωγής χρηστικών αγγείων, η οποία μπορεί να ρίξει φως στις επαφές των κέντρων παραγωγής και διακίνησης κεραμικών προϊόντων, είναι η πλαστική διακόσμηση των πίθων και των πιθαμορέων, με φυσιοκρατική ή σχηματοποιημένη απόδοση σχοινιών. Πρόκειται για μια πολύ ενδιαφέρουσα κατηγορία αγγείων, στην οποία η χρηστικότητα συναλλάσσεται με την τέχνη· πρόκειται για μια συνήθεια, την οποία αρέσκονται οι Μινωίτες να εφαρμόζουν και σε άλλες περιστάσεις της καθημερινής τους ζωής.

Κατά τη MM III περίοδο, αρχίζει η παραγωγή αγγείων μεγαλύτερου μεγέθους υψηλότερης ποιότητας, ίσως στο πλαίσιο της αναπτυσσόμενης ανακτορικής οικονομίας³⁸². Στα νέα παραδείγματα, συγκαταλέγονται πίθοι, οι οποίοι εμφανίζουν διακόσμηση με μετάλλια (“*medallion pithoi*”), καταλοιβάδες, εγχάρακτα ή ανάγλυφα σχέδια, ή σχοινοειδή διακόσμηση³⁸³. Η σχοινοειδής διακόσμηση αναπτύσσεται γύρω από το σώμα του αγγείου και αποτελείται από εγχάρακτες ταινίες πηλού, ή εμπίεστες κυλινδρικές λωρίδες, οι οποίες διαμορφώνονται με τρόπο τέτοιο, ώστε να δημιουργούν απλά σχέδια με σχοινιά³⁸⁴. Το τελευταίο αυτό είδος διακόσμησης ίσως παρπέμπει στον παραδοσιακό τρόπο μεταφοράς των σκευών αυτού του μεγέθους και κατηγορίας, ή στον τρόπο που προφυλάσσονταν από την παραμόρφωση του σχήματός τους κατά το στέγνωμα πριν την όπτηση³⁸⁵. Κατά τον Betancourt³⁸⁶, “οι πίθοι χρησιμοποιούνταν κατά ομάδες ή μεμονωμένα, για να διαφυλαχθεί το αυξανόμενο πλεόνασμα αγαθών που ήταν τώρα σε θέση να παράγει η Κρήτη”.

Η παραγωγή πίθων διακοσμημένων με σχοινοειδή περίπλοκα σχέδια είναι μια τάση ιδιαίτερα συχνή στην Παλαιοανακτορική περίοδο και προσφέρει τις παλαιότερες ενδείξεις διεξόδου των κεραμικών τάσεων της βόρειο-κεντρικής Κρήτης στο υπόλοιπο νησί³⁸⁷.

³⁷⁸ ό. π.

³⁷⁹ ό. π.

³⁸⁰ ό. π..

³⁸¹ ό. π.

³⁸² Betancourt 1985, 162.

³⁸³ ό. π.

³⁸⁴ ό. π.· Betancourt 2009, 93.

³⁸⁵ Betancourt 1985, 162.

³⁸⁶ ό. π.

³⁸⁷ Christakis 2005, 73·2006, 124-127.

Πολύπλοκες σχοινοειδείς διακοσμητικές κατασκευές, που απαντούν σε MM III πίθους από τη βόρειο-κεντρική Κρήτη δεν είναι συχνοί στην πεδιάδα της Μεσαράς κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο³⁸⁸. Τα σχοινοειδή σχέδια διατάσσονται κυρίως γύρω από τη βάση και περιστασιακά ανάμεσα από τις λαβές, στο ανώτερο τμήμα του αγγείου³⁸⁹. Κατά τον Χρηστάκη³⁹⁰, “πίθοι με περίπλοκα σχοινοειδή διακοσμητικά σχέδια από τη Μεσαρά χρονολογούνται στην MM III και σχετίζονται με MM III ή YM I συμφραζόμενα”.

Ποια ήταν όμως η πηγή αυτών των μεγάλων περίτεχνων αγγείων στην Κρήτη; Ίσως, η αρχή θα μπορούσε να εντοπιστεί στο περιβάλλον της Μεσαράς κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, όπου εμφανίστηκαν νέοι τύποι μεγάλων πίθων, οι οποίοι διέφεραν μεταξύ τους ως προς τη χωρητικότητα, με αυτήν να ποικίλει από 100 έως 580 λίτρα³⁹¹. Ωστόσο, η σχοινοειδής διακόσμηση είναι κάτι πιο περίπλοκο ως προς τη σύλληψη και τη διάταξη³⁹². Η ποικιλία στις λεπτομέρειες κατά το τελείωμα και την τεχνική υποδεικνύει την παρουσία διαφορετικών κεραμικών ομάδων, οι οποίες δούλευαν σε στενή συνάφεια με μεγάλους οικισμούς της περιοχής³⁹³. Μέσα από αυτά, φαίνεται πως σχήματα παραγωγής και κατανάλωσης μπορεί να είναι περίπλοκα και ποικίλα, ακόμα και στην ίδια θέση³⁹⁴.

Στην παραπάνω ομάδα, εντάσσονται και προϊόντα κνωσιακών εργαστηρίων, τα οποία δραστηριοποιήθηκαν κατά τη MM III περίοδο³⁹⁵. Πρόκειται για τους πίθους με διάκοσμο κομβίων (“*knobs*”), οι οποίοι διακρίνονται για τις υπερβολικές τους διαστάσεις, τις σειρές λαβών και την πολύπλοκη διακόσμησή τους, με κομβία και ή απομιμήσεις σχοινιών³⁹⁶. Η ομοιομορφία των μορφολογικών και διακοσμητικών στοιχείων, της τεχνικής της κατασκευής, της μικροδιαμόρφωσης των λεπτομερειών και της κεραμικής ύλης, υποδεικνύει, και σε αυτή την περίπτωση, τη δραστηριότητα μίας κεραμικής ομάδας, ή ακόμα και ενός μόνο κεραμέα³⁹⁷. Από την άλλη μεριά, είναι δυνατόν η συγκεκριμένη ομάδα ανακτορικών πίθων, με την επιμελημένη και προσεγμένη εμφάνισή τους, τις σειρές λαβών, αλλά και όλα τα διακοσμητικά στοιχεία (συμπεριλαμβανομένων των σχοινοειδών), να απευθύνεται αποκλειστικά στην άρχουσα τάξη, ξεφεύγοντας έτσι από το πλαίσιο της παραγωγής κοινής χρηστικής-οικιακής κεραμικής.

Επιπλέον, στη βόρειο-κεντρική Κρήτη, κατά τη MM III, εντοπίζονται μεγάλοι ωοειδείς πίθοι με ευρύ στόμιο και βάση και δυο σειρές λαβών³⁹⁸. Η διακόσμησή τους είναι περίπλοκη σχοινοειδής,

³⁸⁸ ό. π.

³⁸⁹ Christakis 2005, 73.

³⁹⁰ ό. π.

³⁹¹ Christakis 2006, ό. π..

³⁹² ό. π.

³⁹³ ό. π.

³⁹⁴ ό. π.

³⁹⁵ ό. π.

³⁹⁶ ό. π.

³⁹⁷ ό. π.

³⁹⁸ Christakis 2005, 75.

ενώ υπάρχουν εγχαράξεις και εμπίεστα σχέδια στη βάση³⁹⁹. Τέτοιοι πίθοι εντοπίζονται από την Τύλισσο έως και έξω από τη βόρειο-κεντρική Κρήτη⁴⁰⁰. Είναι σημαντικό να επισημανθεί, ότι οι κεραμείς που εργάζονταν κυρίως στην Πεδιάδα υιοθέτησαν κατεξοχήν κνωσιακές τάσεις και υπάρχουν στοιχεία για την παραγωγή τέτοιων πύθων πέρα από τη βόρειο-κεντρική Κρήτη⁴⁰¹. Τύποι πύθων κοινοί στην κεντρική Κρήτη, είναι σχεδόν άγνωστοι στην ανατολικο-κεντρική Κρήτη κατά την ΥΜ Ι περίοδο⁴⁰². Συν τοις άλλοις, οι διαφοροποιήσεις στην κατασκευή και την κεραμεική ύλη των αγγείων αυτών υποδεικνύουν την παρουσία διαφορετικών ομάδων κεραμέων, οι οποίοι δούλευαν κοντά στους μείζονες οικισμούς της περιοχής⁴⁰³.

Στην περιοχή του Μιραμπέλλου, φαίνεται να κατασκευάζονται και μικροί απιόσχημοι και ωοειδείς πίθοι, με στενό στόμιο, ψηλό λαιμό και μία σειρά λαβών⁴⁰⁴. Στις θέσεις της περιοχής, η περίπλοκη σχοινοειδής και διακοσμημένη επιφάνεια των αγγείων είναι μάλλον σπάνια⁴⁰⁵.

Τέλος, η σχοινοειδής διακόσμηση δεν παρουσιάζεται μόνο στις θέσεις αυτές, αλλά και σε πιο απομακρυσμένες περιοχές, γι' αυτό και αξίζει να αναφερθεί η διασπορά της. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μία πρακτική που επεκτείνεται κατά την ΥΜ Ι περίοδο σε όλο το νησί. Παραδείγματα της ΥΜ Ι συναντώνται στην Ψείρα (Δωμάτιο AF 11, ΥΜ ΙΒ), το Παλαίκαστρο, τα Μάλια, τα Γουρνιά και τον Μόγλο (ΥΜ ΙΒ)⁴⁰⁶. Τέλος, πίθοι με σχοινοειδή διακόσμηση εντοπίζονται και στην Αγία Τριάδα, χρονολογούμενοι εκεί από τη ΜΜ ΙΙΑ⁴⁰⁷. Επίσης, ανάγλυφη σχοινοειδής διακόσμηση κάτω από το επίπεδο χείλος κάδου εντοπίζεται και στο Σίσι⁴⁰⁸.

Συμπερασματικά, τόσο τα αγγεία και το περιεχόμενό τους, όσο και οι τάσεις και οι ιδέες, φαίνεται ότι ήταν μάλλον εύκολο να διακινηθούν ανάμεσα σε περιοχές, είτε αυτές ήταν μεταξύ τους κοντινές είτε μακρινές.

³⁹⁹ ό. π.

⁴⁰⁰ ό. π.

⁴⁰¹ ό. π.

⁴⁰² ό. π., 79.

⁴⁰³ ό. π., 75.

⁴⁰⁴ ό. π., 78.

⁴⁰⁵ ό. π.

⁴⁰⁶ Betancourt 2009, 93· Barnard & Brogan 2003, 2.

⁴⁰⁷ Girella 2013, 134.

⁴⁰⁸ Langohr 2018, 313 εικ. 6.2.9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

A. Ανάλυση των δεδομένων σχετικά με τα οικονομικά κέντρα ελέγχου μεγάλων περιφερειών

Από τα συγκροτήματα με ανακτορική μορφή και δομή, πέντε είναι εκείνα που ξεχωρίζουν για το μέγεθος και τον πλούτο τους. Πρόκειται για εκείνα της Κνωσού, της Φαιστού, των Μαλίων, της Ζάκρου και του Γαλατά. Στο κεφάλαιο αυτό, θα παρουσιασθούν αναλυτικά τα δεδομένα από τις συγκεκριμένες θέσεις, καθώς τα ανακτορικά τους οικοδομήματα θεωρούνται, παραδοσιακά, οικονομικοί πυρήνες, που προωθούσαν τη διακίνηση των αγαθών και την ανάπτυξη των κοινωνιών. Σε επόμενο κεφάλαιο, θα αναλυθούν τα δεδομένα από άλλες θέσεις, «ανακτορικές» ή μη, για την εξαγωγή πληρέστερων συμπερασμάτων⁴⁰⁹.

1. ΚΝΩΣΟΣ

Προβλήματα έρευνας

Από τα μεγάλα ανάκτορα, ίσως το σημαντικότερο όλων, ήταν η Κνωσός. Αυτή θεωρείται, από τους περισσότερους μελετητές, το μεγαλύτερο κέντρο εμπορίου-οικονομίας στη μινωική Κρήτη, το οποίο διακινούσε κεραμεικά προϊόντα, δημιουργώντας σχέσεις εξάρτησης προς αυτήν για τα κέντρα με τα οποία βρισκόταν σε συναλλαγή.

Σημαντικό είναι να σημειωθεί η διαφορετική θέση της Κνωσού ως προς τα άλλα οικονομικά κέντρα, τα οποία βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα. Η Κνωσός δεν κατατάσσεται ανάμεσα στις πόλεις-λιμάνια, συνεπώς πιθανότατα ακολουθούσε διαφορετικό μοντέλο εισαγωγών και εξαγωγών, μέσα και έξω από την Κρήτη⁴¹⁰. Στην ίδια θέση, η διασπορά των εισαγωγών ανάμεσα σε αποθέσεις προερχόμενες από διάφορα περιβάλλοντα παρουσιάζει ανομοιομορφίες. Αυτό είναι ως ένα βαθμό φυσικό, εφόσον το ανάκτορο ήταν η έδρα της άρχουσας τάξης, ενώ πολίτες άλλων, κοινότερων τάξεων κατοικούσαν στα κτήρια του οικισμού, ή σε εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο⁴¹¹. Για την ορθότερη εξέταση της οικονομικής δραστηριότητας μιας θέσης, όπως αυτή της Κνωσού, είναι αναγκαίο να εξεταστεί το σύνολο της κεραμεικής. Και αυτό, γιατί η εισαγωγή λεπτότεχνης ή χονδροειδούς κεραμεικής, ανοικτών ή κλειστών αγγείων, σχετίζεται άμεσα με τις ενδεχόμενες διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές απαιτήσεις⁴¹².

Εκτός από αυτό, εξαιρετικά δύσκολη είναι η χρονολόγηση της Νεοανακτορικής περιόδου στη θέση⁴¹³. Για αυτό τον λόγο, προκειμένου να μπορέσει να γίνει οποιαδήποτε υφολογική

⁴⁰⁹ Η παρούσα εργασία δεν έχει σκοπό να διακρίνει και να κατατάξει τις ανεσκαμμένες θέσεις σε ανακτορικές ή μη, ούτε να πάρει θέση και να ταχθεί υπέρ ή κατά των απόψεων που υπάρχουν ήδη.

⁴¹⁰ Hatzaki 2007a, 288.

⁴¹¹ ό. π.

⁴¹² ό. π.

⁴¹³ ό. π.

(*στυλιστική*) σύγκριση υλικών, εισαγωγών και εξαγωγών ανάμεσα στις διάφορες θέσεις, θα πρέπει η Κνωσός, πρωτίστως, να αποκτήσει μια πιο στέρεα χρονολογική αλληλουχία⁴¹⁴. Να σημειωθεί, ακόμα, ότι, μέχρι σήμερα, η μελέτη της κεραμεικής βασίζεται στη σύγκριση κεραμικών διαφόρων υφών μέσα στη Μεγαλόνησο, και όχι, στα εισαγόμενα προϊόντα κεραμεικής· μελέτες των οποίων, σύμφωνα με τη Χατζάκη, “είναι απαραίτητο να γίνουν σε μεγαλύτερο βαθμό”⁴¹⁵.

Πρέπει να σημειωθεί, ότι η απόδοση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών σε αγγεία από ειδικό πηλό ή με ειδική κεραμεική ύλη (“*fabric*”) είναι πολλές φορές δύσκολη, εξαιτίας των ανεπαρκών διαθέσιμων πληροφοριών στις δημοσιεύσεις⁴¹⁶. Κάτι τέτοιο εμφανίζεται και στην περίπτωση του Μικρού Ανακτόρου της Κνωσού, στο οποίο, κατά την περίοδο των πρώτων ανασκαφών, φαίνεται να επιλέχθηκε αυστηρά, από τον ανασκαφέα, το είδος της κεραμεικής που θα φυλαχτεί στα κιβώτια. Η Χατζάκη δίνει έμφαση σε αυτό το ζήτημα, καθώς αναφέρει, “*λεπτότεχνη αλλά ακόσμητη κεραμική, αν δεν ήταν ακέραμη, καθώς και κάθε άλλη κεραμική αποτελούμενη από μαγειρικής σύστασης πηλό (“fabric”) ή χονδροειδής, λείπει μόνο η διαγνωστική και διακοσμημένη κεραμική φυλάσσεται*”⁴¹⁷. Το ίδιο συμβαίνει, εκτός από το Μικρό Ανάκτορο, και με το κεραμικό υλικό από τη Βασιλική Βίλα (“*Royal Villa*”), τη Νότιο-ανατολική Οικία (“*S.E. House*”), τη Νότια Οικία (“*South House*”) και τη Νότια Πρόσοψη (“*South Front*”)⁴¹⁸ (Εικ. 2).

Αυτά τα προβλήματα, που πρέπει να αντιμετωπιστούν, αφορούν στις πρώτες ανασκαφές, που διενεργήθηκαν από τον Evans. Φαίνεται, ότι ο Evans, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια των ανασκαφών του, δεν συνέλεγε την κεραμική που δεν μπορούσε να χρονολογηθεί⁴¹⁹. Ένα άλλο πρόβλημα, σχετικά με την κεραμική των κιβωτίων που έχει κρατήσει ο Evans από το Μικρό Ανάκτορο, είναι πως είναι φυλαγμένη χωρίς να υπάρχει στα κιβώτια κεραμικής κάποια στοιχειώδης χρονολογική διάκριση⁴²⁰. Βεβαίως, το γεγονός αυτό θα μπορούσε να ωφελήσει τους μελετητές, οι οποίοι μπορούν απρόσκοπτα να αποφανθούν για την ακριβή χρονολόγηση, αν και πρόκειται για μια διαδικασία που είναι ίσως μη παραγωγική, επειδή είναι εξαιρετικά χρονοβόρα. Παρόμοια κατάσταση επικρατεί και με πολλά άλλα σύνολα, τα οποία προέρχονται από νεοανακτορικές θέσεις που ανασκάφηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα. Ωστόσο, και παρά τις δυσκολίες αυτές και την κρισιμότητά τους σε κάθε είδους έρευνα, είναι τέτοιες οι διαστάσεις που έχουν λάβει οι προβληματισμοί και οι μελέτες για αυτά τα ζητήματα, ώστε δεν θεωρείται σκόπιμο αυτοί να αναλυθούν περαιτέρω στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

⁴¹⁴ ό. π.

⁴¹⁵ ό. π.

⁴¹⁶ Hatzaki 2007β, 175.

⁴¹⁷ Hatzaki 2005, 101.

⁴¹⁸ ό. π., 101 υποσ 12

⁴¹⁹ ό. π., 101.

⁴²⁰ ό. π.

Παλαιότερες έρευνες

Οι Porpham κ. ά., στις αρχές της δεκαετίας του 80', όσον αφορά στη χονδροειδή κεραμεική των μαγειρικών αγγείων του «Ανεξερεύνητου Μεγάρου» της Κνωσού (“*Unexplored Mansion*”) (Εικ. 2), αναφέρουν ότι, “στην ΥΜ ΙΒ/ΥΜ ΙΙ προέρχεται (ενν. η χονδροειδής κεραμεική των μαγειρικών αγγείων) από τον λεπτότεχνο πηλό, στον οποίο προσέθεταν οι κεραμείς εγκλείσματα”, παραδέχονται όμως ότι, “δεν μπορούν να βγάλουν συμπεράσματα σχετικά με αυτή την κεραμεική και τον τόπο προέλευσής της, καθώς δεν υπάρχουν επαρκείς μελέτες”⁴²¹. Κατά τον Day, σε μελέτες του της επόμενης δεκαετίας, αυτής του 90', τονίζει ότι, προϊόντων των περιόδων, μπορεί να παρατηρηθεί αλλαγή στις κεραμεικές ύλες που χρησιμοποιήθηκαν στην Κνωσό⁴²².

Παρ' όλο που δεν θα ήταν σκόπιμη, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, μία λεπτομερής αναφορά στη χρονολόγηση της Κνωσού, είναι χρήσιμο να παρατεθούν οι παρατηρήσεις των Porpham κ. ά.⁴²³ στο «Ανεξερεύνητο Μέγαρο» της Κνωσού (“*Unexplored Mansion*”). Σχετικά με την ΥΜ ΙΒ/ΥΜ ΙΙ περίοδο, επισημαίνει πως, “η διάκριση των μαγειρικών και αποθηκευτικών αγγείων είναι θολή, καθότι έχουν την ίδια χονδροειδή κεραμεική ύλη και ίσως να εξυπηρετούσαν διπλό σκοπό”⁴²⁴. Στο ίδιο πλαίσιο, προσθέτουν ότι, “οι πιο πολυάριθμες εισαγωγές στο «Ανεξερεύνητο Μέγαρο» της Κνωσού (“*Unexplored Mansion*”) κατά την ΥΜ ΙΙΙ, προέρχονται από τη Δυτική Κρήτη”⁴²⁵. Χρειάζεται, τέλος, να τονιστεί, ότι τα περισσότερα αγγεία της περιόδου εντοπίστηκαν σε αποθέσεις, οι οποίες τις περισσότερες φορές ήταν διαταραγμένες.

Νεώτερες έρευνες

Σύμφωνα με πιο πρόσφατες μελέτες, του 21ου αιώνα, στην «ομάδα ΥΜ ΙΑ» της ανώτερης απόθεσης στο Πηγάδι των Γυψάδων [*The Gypsades Well (Upper Deposit) Group (Late Minoan IA)*]”⁴²⁶, της περιοχής του ανακτόρου της Κνωσού, αλλά και στους «Αποθέτες του Ιερού» (“*Temple Repositories*”), εντοπίζονται αγγεία κατασκευασμένα από τοπική κεραμεική ύλη, όπως και αγγεία με διαφορετική προέλευση πρώτης ύλης, τα οποία προέρχονται τόσο από το εσωτερικό της Κρήτης, όσο και από τόπους έξω από αυτήν. Τα αγγεία αυτά τοποθετούνται χρονολογικά στην ΥΜ ΙΑ περίοδο⁴²⁷.

⁴²¹ Porpham κ. ά. 1984, 174.

⁴²² Day 1988, 506-507.

⁴²³ Porpham κ. ά., ό. π., 176.

⁴²⁴ ό. π.

⁴²⁵ ό. π., 186.

⁴²⁶ Hatzaki 2007β, 173. Πρόκειται για κεραμικό υλικό που ονομάστηκε έτσι από τη Χατζάκη και περιλαμβάνει πρωτογενείς και δευτερογενείς αποθέσεις.

⁴²⁷ ό. π.

Σχετικά με μια άλλη νεοανακτορική απόθεση στην Κνωσό, με την ονομασία «ομάδα KS 178», δεν έχουν γίνει συστηματικές μελέτες, ούτε πετρογραφικές αναλύσεις για την κατηγορία της ακόσμητης και χονδροειδούς κεραμεικής, η οποία παραμένει στο σύνολό της αδημοσίευτη⁴²⁸. Ωστόσο, στην ομάδα μπορεί μακροσκοπικά να παρατηρηθεί μια κατηγορία χονδροειδών αγγείων, υπόλευκης κεραμεικής ύλης, τα δείγματα της οποίας παρουσιάζουν ομοιογενή όπτηση, χρώματος διαβαθμισμένου από το υπόλευκο έως το ερυθρό⁴²⁹. Ο πηλός είναι αγωγίμος (“tempered”), με σφαιρικά και ακανόνιστου σχήματος, καστανά, ιώδη, μελανά και λευκά, εγκλείσματα⁴³⁰. Πηλοί με αυτή την κεραμική ύλη παρουσιάζονται σε αγγεία διακοσμημένα με τεχνοτροπία «ανοικτού επί σκοτεινού», άλλα σε τεχνοτροπία «σκοτεινού επί ανοικτού» και σε ακόσμητα αγγεία, χωρίς επίχρισμα⁴³¹. Στην κατηγορία των ακόσμητων αγγείων αυτής της σύστασης πηλού, περιλαμβάνονται τύποι, όπως το «πιθαράκι», η πρόχους-υδρία (“*ewer*”) και η οπισθότμητη πρόχους με κοντό λαιμό (“*beak spouted jug with a short neck*”)⁴³². Με κάθε επιφύλαξη, χωρίς να μπορεί να τεκμηριωθεί από την ανάγνωση της βιβλιογραφίας, τα ιώδη σχιστολιθικά εγκλείσματα θα μπορούσαν να ταυτισθούν με τον ιώδη σχιστόλιθο (φυλλίτη), ο οποίος απαντά στην ανατολική Κρήτη.

Τέλος, σύμφωνα με τον MacDonald, “σε αποθέσεις της Νοτιοδυτικής Οικίας στην Κνωσό, δεν εντοπίστηκε καμία εισαγωγή κεραμεικής από τη Μεσαρά”, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τα δεδομένα από την απόθεση «KS 178», της «περιοχής των Ελληνιστικών κλιβάνων της Κνωσού»⁴³³. Μέσα από αυτή τη θέση, γίνεται έμμεση αναφορά σε εισαγωγές κεραμεικής από την περιοχή της Μεσαράς στην Κνωσό⁴³⁴.

Στην ίδια θέση, στην «περιοχή των Ελληνιστικών κλιβάνων», σε σωστική ανασκαφή, εντοπίστηκε μέρος από το εσωτερικό μιας πρώιμης προϊστορικής οικίας⁴³⁵. Η περίοδος στην οποία χρονολογούνται τα αγγεία της οικίας είναι η Νεοανακτορική⁴³⁶. Η κεραμική αυτή, ταυτίζεται με εκείνη της ομάδας από την απόθεση «KS 178», που αναφέρεται σε αγγεία που εντοπίστηκαν ως γέμισμα σε στενό δομημένο χώρο⁴³⁷. Αγγεία αυτού του συνόλου διακρίνονται, σύμφωνα με πετρογραφικές αναλύσεις, σε προϊόντα τοπικής παραγωγής και σε εισαγωγές⁴³⁸. Επίσης, κάποια

⁴²⁸ ό. π., 178. Κατά τον Evans, πρόκειται για αποθέσεις-γέμισματα σε τοίχους κ.ά. Η «ομάδα KS 178» αποτελείται από πρωτογενείς και δευτερογενείς αποθέσεις, που χρονολογούνται από τη Χατζάκη στη MM IIIB και εντοπίζονται στην «περιοχή των ελληνιστικών κλιβάνων» στην Κνωσό (Hatzaki 2007β, 160-161.)

⁴²⁹ ό. π., 167.

⁴³⁰ ό. π.

⁴³¹ ό. π.

⁴³² ό. π., 168.

⁴³³ MacDonald 2013, 29.

⁴³⁴ Για τη σχέση της περιοχής της Μεσαράς με την Κνωσό, βλ. κεφάλαιο “Περιφέρειες- Κεντρική Κρήτη”.

⁴³⁵ Hatzaki 2013, 37.

⁴³⁶ ό. π. Στη βιβλιογραφία, η χρονολόγηση των αγγείων αναφέρεται ως MM IIIB, μεταβατική MM IIIB/YM IA ή YM IA πρώιμη (Hatzaki 2013, 37.).

⁴³⁷ ό. π.

⁴³⁸ ό. π. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός των αγγείων ως «τοπικής παραγωγής» πρέπει να διερευνηθεί και σχετικά με τα αγγεία που αφορούν στην προετοιμασία φαγητού.

από τα διακοσμημένα αγγεία της ομάδας προέρχονται από την περιοχή της Μεσαράς, ενώ μία πρόχους με εγχάρακτα σημεία Γραμμικής γραφής αποδίδεται σε πιθανό εισαγόμενο προϊόν, χωρίς να αναφέρονται στη βιβλιογραφία παραπάνω λεπτομέρειες.⁴³⁹

Όσον αφορά στην κατηγορία των αμφορέων, στην Κνωσό η κυρίαρχη κεραμεική ύλη για τα αποθηκευτικά αγγεία περιέχει συχνά χαλαζίτη, μίκκα σχιστόλιθου (“*mica schist*”), αμμόλιθο (“*sandstone*”) και, περιστασιακά, φυλλίτη⁴⁴⁰. Αυτές οι προσμείξεις είναι πιθανό να προέρχονται από αποθέσεις γύρω από το βουνό του Γιούχτα, νότια της Κνωσού⁴⁴¹.

Παρόμοια κεραμεική ύλη εντοπίζεται και σε δείγματα από τους κλιβάνους 1 και 2 στην περιοχή⁴⁴². Η κεραμεική ύλη, που μελετήθηκε από ευρήματα της Βασιλικής Οδού (“*Royal Road*”), της επέκτασης του Στρωματογραφικού Μουσείου (“*Stratigraphic Museum Extension*”) και των Δυτικών Αποθηκών (“*West Magazines*”), δείχνει ποικιλία στις ύλες που χρησιμοποιήθηκαν για τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και τους συγκριτικά μικρότερους, σύγχρονους τους, οικιακούς πίθους⁴⁴³. Εάν αυτό συνέβαινε για λόγους λειτουργικούς, ή στο πλαίσιο εργασίας διαφορετικών εργαστηρίων, θα πρέπει να ερευνηθεί⁴⁴⁴. Τέλος, σε αντιπαραβολή των παραπάνω στοιχείων, όσον αφορά στην κεραμεική ύλη των πίθων της Κνωσού, σημειώνεται εδώ, ότι σχετικά λίγα δείγματα αυτής της κατηγορίας, για όλη τη Νεοανακτορική περίοδο της Κνωσού, έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί⁴⁴⁵.

Κέντρα παραγωγής

Η μελέτη πάνω σε πρώιμα νεολιθικά σύνολα της Κνωσού δείχνει ένα μοντέλο διακίνησης και ανταλλαγών κεραμεικής ανάμεσα στους κατοίκους κάθε οικισμού (“*intra-island*”) και, πιθανώς, ανάμεσα σε οικισμούς (“*inter-island*”), ήδη από αυτή την πρώιμη περίοδο⁴⁴⁶. Παρ’ όλα αυτά, φαίνεται να υπάρχουν λίγα στοιχεία, ώστε να υποστηριχθεί η κυριαρχία της Κνωσού από τόσο νωρίς. Επιπλέον, υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις, βασιζόμενες σε ποικίλες ενδείξεις, σχετικά με τον αριθμό των ευρείας εμβέλειας οικονομικών κέντρων που υπήρχαν ανά εποχή⁴⁴⁷. Μελετητές προτείνουν, για παράδειγμα, πως δεν υπήρχαν περισσότερα από έξι κέντρα που τα προϊόντα τους προορίζονταν να έχουν ανακτορικό χαρακτήρα και ότι αυτά βρισκόνταν στην κορυφή της οικιστικής ιεραρχίας⁴⁴⁸. Πρόκειται για κέντρα, τα οποία μπορεί να μην είναι

⁴³⁹ ό. π., 38, εικ. 4.2.

⁴⁴⁰ Day 1988, 506.

⁴⁴¹ ό. π.

⁴⁴² ό. π., 502-506.

⁴⁴³ ό. π.

⁴⁴⁴ ό. π.

⁴⁴⁵ Hatzaki 2007β, 170.

⁴⁴⁶ Day, Relaki & Faber 2006, 25-27.

⁴⁴⁷ Day 1991, 12.

⁴⁴⁸ ό. π.

απαραίτητα ανακτορικές πόλεις, αλλά αγροτικοί οικισμοί και «εξοχικές κατοικίες», θρησκευτικές θέσεις και λιμάνια⁴⁴⁹. Σκοπός πολλών μελετητών είναι η χρησιμοποίηση αυτών των προτάσεων για να δομηθεί ένα ελκυστικό περιβάλλον, με σκοπό να εξετασθούν τα αποτελέσματα της «αλληλεπίδρασης των ομότιμων πολιτειών» (“peer-polity interaction”) στην ανάπτυξη της κοινωνικής πολυπλοκότητας στο ανακτορικό σύστημα⁴⁵⁰.

Κνωσιακοί μεγάλοι πίθοι έχουν βρεθεί και στον Πετρά⁴⁵¹, αλλά και σε άλλες θέσεις της ανατολικής Κρήτης, γεγονός που τεκμηριώνει την αδιαμφισβήτητη και σημαντική συμβολή της Κνωσού σε όλο το νησί.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί μία περίπτωση υπό συζήτηση. Στην Κνωσό έχει εντοπιστεί μεγάλη πρόχους-υδρία (“ewer”) κατασκευασμένη από μαγειρικό πήλο, η οποία είναι πιθανό να μιμείται έναν χάλκινο τύπο⁴⁵². Αυτή, σύμφωνα με τους Popham κ. ά.⁴⁵³, θεωρείται πιθανό να προέρχεται από την ΥΜ ΙΑ περίοδο, ενώ ο τύπος της επιβιώνει, πιο πρόχειρα κατασκευασμένος, έως την ΥΜ ΙΙΙΓ. Με βάση αυτό, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η ύπαρξη εξειδικευμένου κέντρου παραγωγής για την κατασκευή της⁴⁵⁴. Έτσι, σύμφωνα με αυτή τη θέση, φαίνεται πιθανή η ύπαρξη εξειδικευμένων κέντρων κεραμεικής παραγωγής, που λειτουργούσαν κάτω από την επίβλεψη της Κνωσού και ασχολούνταν με την παραγωγή ειδικού οικιακού κεραμεικού εξοπλισμού.

2. ΓΑΛΑΤΑΣ

Το ανάκτορο του Γαλατά και ο σύγχρονος με αυτό μινωικός οικισμός βρίσκονται στην περιοχή της Πεδιάδας, στη βόρειο-κεντρική Κρήτη⁴⁵⁵. Σε μία ευρεία ακτίνα γύρω από την κεντρική θέση, εκτείνεται ένα δίκτυο μικρότερων οικισμών, ανάμεσά τους και εκείνος στο ύψωμα Γαλατιανή Κεφάλια⁴⁵⁶. Η θέση που ιδρύθηκε ο κεντρικός οικισμός αποτελούσε, πιθανότατα, θέση ελέγχου για τη διέλευση από τη βόρεια Κρήτη στη νότιο-ανατολική⁴⁵⁷.

Δυστυχώς, δεν υπάρχουν ειδικές μελέτες για τα χονδροειδή αγγεία της Νεοανακτορικής περιόδου στην περιοχή. Έτσι, τα δεδομένα που θα αναλυθούν στη συνέχεια βασίζονται κυρίως σε έμμεσες πληροφορίες, που εμπεριέχονται σε γενικότερες σπουδές για την κεραμική της περιοχής.

Το ανάκτορο

⁴⁴⁹ ό. π.

⁴⁵⁰ ό. π.

⁴⁵¹ Christakis 2006, 127-129.

⁴⁵² Popham κ. ά. 1984, 175.

⁴⁵³ ό. π.

⁴⁵⁴ ό. π.

⁴⁵⁵ Ρεθεμιωτάκης & Χρηστάκης 2011, 234.

⁴⁵⁶ ό. π.

⁴⁵⁷ ό. π., 236.

Κατά τους Ρεθεμιωτάκη και Χρηστάκη⁴⁵⁸, το ανάκτορο του Γαλατά οικοδομείται στη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο και αποτελεί “στρατηγική επιλογή της Κνωσού με στόχο την άμεση παρέμβαση στις τοπικές υποθέσεις της Πεδιάδας”⁴⁵⁹. Πρόκειται για ένα ανάκτορο που είχε σύντομη «ζωή», καθώς εγκαταλείπεται μόλις στην ΥΜ ΙΑ περίοδο με τη μεσολάβηση της Κνωσού, ενώ ο οικισμός συνεχίζει να αναπτύσσεται έως και την ΥΜ ΙΒ⁴⁶⁰. Σημαντικό είναι, ότι οι δυο αυτές θέσεις, Γαλατάς και Κνωσός, φαίνεται να συνδέονται στενά μεταξύ τους⁴⁶¹.

Όσον αφορά στην κεραμική, είναι δυνατό να παρατηρηθεί μια απότομη αλλαγή στην τοπική παραγωγή την εποχή αυτή (ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙΒ), σε σχέση με τις παραδοσιακές πρακτικές που ακολουθούνταν στην περιοχή του Γαλατά παλαιότερα. Φαίνεται, ότι, από την εποχή αυτή και στο εξής, παράγονται και χρησιμοποιούνται αγγεία, που ακολουθούν τις τάσεις εκείνων της Κνωσού⁴⁶². Αυτό αναδεικνύει την πιθανότητα η Κνωσός να είχε παίξει κάποιο σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του ανακτόρου του Γαλατά⁴⁶³.

Η κεραμική που μελετήθηκε από τον Γαλατά ανήκει σε αποθέσεις (θεμελίωσης;) των Κτηρίων 6, 1, 7 και του ανακτόρου (Εικ. 3)⁴⁶⁴. Σε απόθεση του Κτηρίου 6, η οποία χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο, που περιλαμβάνει αγγεία προετοιμασίας και κατανάλωσης τροφής καθώς και αποθήκευσης⁴⁶⁵, οι πετρογραφικές μελέτες έδειξαν, ότι η κεραμική, στο σύνολό της, ήταν κατασκευασμένη από τοπικό πηλό⁴⁶⁶. Επίσης, κατά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, οι πίθοι, αν και μοιάζουν με αυτούς της περιοχής της Κνωσού και των Αρχανών, ωστόσο παρασκευάζονται τοπικά, γεγονός που αναδεικνύεται από την τεχνική κατασκευής τους⁴⁶⁷.

Κατά τους Ρεθεμιωτάκη και Χρηστάκη⁴⁶⁸, στον Γαλατά, ήδη από την Παλαιοανακτορική περίοδο, εκτός από τους πορτοκαλέρυθρους πηλούς, αρχίζουν να χρησιμοποιούνται πιο συστηματικά και οι τοπικοί υπόλευκοι πηλοί⁴⁶⁹. Οι ίδιοι υποστηρίζουν, πως αυτή η αλλαγή στον τύπο κεραμικής ύλης οφείλεται στο γεγονός, ότι ο υπόλευκος πηλός μοιάζει με εκείνον της περιοχής Κνωσού-Αρχανών, από την οποία είχαν επηρεαστεί οι κεραμείς του Γαλατά⁴⁷⁰. Η υιοθέτηση της κεραμικής τεχνολογίας από τη βόρειο-κεντρική Κρήτη, και ιδιαίτερα από την

⁴⁵⁸ ό. π.

⁴⁵⁹ ό. π.

⁴⁶⁰ ό. π., 236-237·Panagiotakis 2004, 182-184.

⁴⁶¹ Ρεθεμιωτάκης & Χρηστάκης 2011, 246.

⁴⁶² Buel 2017, 72.

⁴⁶³ ό. π.

⁴⁶⁴ Rethimiotakis & Christakis 2013, 94.

⁴⁶⁵ ό. π., 95.

⁴⁶⁶ ό. π. Μάλιστα, τα κύπελλα που κατασκευάζονται στον Γαλατά είναι πιο προσεγμένα από τα αντίστοιχα δείγματα της βόρειο-κεντρικής Κρήτης (Rethimiotakis & Christakis 2013, 99.)

⁴⁶⁷ ό. π. 103.

⁴⁶⁸ ό. π.

⁴⁶⁹ ό. π.

⁴⁷⁰ ό. π.

Κνωσό, δείχνει την διείσδυση της κνωσιακής κουλτούρας στην περιοχή της Πεδιάδας⁴⁷¹. Την πιο χαρακτηριστική έκφραση αυτής της επιρροής αποτελεί η ίδρυση του ανακτόρου, κατά τη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο⁴⁷².

Είναι πιθανό, ότι η ίδρυση του ανακτορικού κέντρου στο Γαλατά εξυπηρετούσε τα άμεσα συμφέροντα της Κνωσού⁴⁷³. Σύμφωνα με τους Ρεθεμιωτάκη και Χρηστάκη, η θέση σταματά να έχει ανακτορικό χαρακτήρα κατά τη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο, καθώς, όπως υποστηρίζουν, διοικείται στο εξής από μια τοπική ομάδα εξουσίας⁴⁷⁴. Αυτό θεωρήθηκε ως το αποτέλεσμα μιας αντιπαράθεσης της τοπικής άρχουσας τάξης του Γαλατά, με τη φιλόδοξη αντίστοιχη άρχουσα τάξη της Κνωσού⁴⁷⁵. Τέλος, από τα δεδομένα που υπάρχουν, η τελική εγκατάλειψη του ανακτόρου του Γαλατά ανάγεται στην ΥΜ ΙΑ, ενώ ο οικισμός δίπλα σε αυτό συνεχίζει να ζει έως και την ΥΜ ΙΒ περίοδο⁴⁷⁶.

Ωστόσο, χρειάζεται να σημειωθούν κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με τα στοιχεία της τοπικής κεραμικής παράδοσης, υπό το φως μάλιστα των συμπερασμάτων μίας εθνογραφικής μελέτης που διεξήχθη μέσα και γύρω από την περιοχή του Θραψανού⁴⁷⁷. Πρόκειται για μια θέση στην οποία οι σύγχρονοι κεραμείς είναι ακόμα δραστήριοι και χρησιμοποιούν τουλάχιστον τέσσερις ποικιλίες/κεραμικές ύλες, οι οποίες αποδεικνύονται κατάλληλες, τόσο για λεπτότεχνα όσο και για χονδροειδή αγγεία⁴⁷⁸.

Οι οικισμοί γύρω από τη «Γαλατιανή Κεφάλα»

Μία επιφανειακή έρευνα που διεξήχθη στην περιοχή του Γαλατά, εντόπισε, γύρω από το ύψωμα «Γαλατιανή Κεφάλα», άλλους μικρότερους οικισμούς, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη απόσταση από το ανάκτορο, πάντα όμως σε οπτική επαφή μαζί του, οι οποίοι θεωρήθηκαν, από τον Buel, ότι συνέθεταν την «πολιτεία» του ανακτόρου, βρίσκονταν δηλαδή υπό την εποπτεία του⁴⁷⁹. Οι οικισμοί αυτοί, ακμάζουν περαιτέρω μόλις εγκαταλείπεται το ανάκτορο του Γαλατά. Έτσι, μπορεί να φανεί η επιβίωση της θέσης, καθώς οι κάτοικοί της μετακινούνται, πιθανώς, από το ανάκτορο στους οικισμούς αυτούς. Η άρρηκτη αυτή σχέση που έχουν τα δυο σύνολα (ανάκτορο του Γαλατά-οικισμοί γύρω από τον Γαλατά) επισημαίνεται σταθερά από τους μελετητές.

Σύμφωνα με τον Buel, η περιοχή της Γαλατιανής Κεφάλας (ανάκτορο και οικισμοί), αποτελούσε ένα δευτερογενές επαρχιακό κέντρο, με τις περισσότερες αρμοδιότητες να

⁴⁷¹ ό. π.

⁴⁷² ό. π.

⁴⁷³ ό. π., 104.

⁴⁷⁴ ό. π.

⁴⁷⁵ ό. π.

⁴⁷⁶ ό. π.

⁴⁷⁷ Buel 2017, 66-67.

⁴⁷⁸ ό. π.

⁴⁷⁹ ό. π.

επικεντρώνονται στην Κνωσό⁴⁸⁰. Ωστόσο, όπως συμπληρώνει ο ίδιος, “τα στοιχεία της κεραμικής παραγωγής σε μη ανακτορικές θέσεις και η ευρεία διασπορά των τοπικών αγγείων σε όλη την Πεδιάδα αποδεικνύουν ότι η τοπική βιοτεχνική παραγωγή δεν ήταν ελεγχόμενη από κάποια κεντρική εξουσία”⁴⁸¹.

Σε σχέση με τη διακίνηση των αγγείων στην περιοχή, επισημαίνεται, ότι τεκμηριωμένες εισαγωγές αγγείων απαντούν μόνο σε πέντε από αυτούς τους οικισμούς, μεταξύ αυτών, στον Προφήτη Ηλία, τη Γαλατιανή Κεφάλα (ενν. στο λόφο όπου είχε κτισθεί και το ανάκτορο του Γαλατά) και τη Σφακοκεφαλιά⁴⁸². Ωστόσο, ένα από τα πιο ενδιαφέροντα, σε σχέση με το ζήτημα αυτό ευρήματα, ήρθε στο φως στη θέση μιας αγροικίας, η οποία βρισκόταν στη νότια πλαγιά της ανατολικής άκρης του φαραγγιού Αστριτσίου-Βόνης⁴⁸³. Σε αυτή τη θέση, εντοπίστηκε μια ενσφράγιστη λαβή αμφορέα, με την απεικόνιση φυτικού μοτίβου⁴⁸⁴. Κατά τη Χατζάκη, η κεραμική ύλη του αμφορέα είναι τυπική της βόρειο-κεντρικής Κρήτης και, πιο συγκεκριμένα, της περιοχής της Κνωσού⁴⁸⁵, γεγονός που μαρτυρά κάποιου είδους άμεση επαφή με αυτήν, ενισχύοντας την πεποίθηση της άρρηκτης σύνδεσης της περιοχής του Γαλατά με την Κνωσό.

3. ΦΑΙΣΤΟΣ

Η Φαιστός εντάσσεται στην ευρύτερη περιοχή της νοτιο-κεντρικής Κρήτης. Τα στοιχεία που αναλύονται παρακάτω από τη συγκεκριμένη θέση αναφέρονται στην Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική περίοδο, καθώς για τη Νεοανακτορική δεν έχουν πραγματοποιηθεί πετρογραφικές μελέτες. Ωστόσο, με βάση τα στοιχεία για τις πρωιμότερες περιόδους, θα γίνει προσπάθεια να εξαχθούν κάποια γενικότερα συμπεράσματα, που ασφαλώς αφορούν και στη νεότερη περίοδο, η οποία εξετάζεται.

Προανακτορική περίοδος

Κατά την ΠΜ περίοδο, η ίδια αλλαγή στην καταναλωτική συμπεριφορά που παρατηρείται στη βόρειο-κεντρική Κρήτη παρατηρείται και για την περιοχή της Μεσαράς, αντιπροσωπευόμενη και με την εισαγωγή νέων τύπων αγγείων (αγγείων σερβιρίσματος, προχυτικών κ. ά.)⁴⁸⁶. Η Φαιστός θεωρείται, πως πιθανώς ήταν, κατά την ΠΜ Ι περίοδο, ένα κέντρο κεραμικής παραγωγής⁴⁸⁷.

⁴⁸⁰ ό. π., 72.

⁴⁸¹ ό. π., 62.

⁴⁸² ό. π.

⁴⁸³ ό. π.

⁴⁸⁴ ό. π.

⁴⁸⁵ ό. π.

⁴⁸⁶ Mentessana κ. ά. 2015, 1.

⁴⁸⁷ ό. π., 2.

Για αυτή την περίοδο, ύστερα από πετρογραφικές μελέτες, εντοπίστηκαν 3 κεραμεικές ύλες, οι οποίες αντιστοιχούν σε λεπτότεχνους και χονδροειδείς πηλούς που προέρχονται από την πεδιάδα της Μεσαράς⁴⁸⁸. Η χονδροειδής κεραμεική ύλη εμφανίζεται τόσο στο βόρειο όσο και στο νότιο τμήμα της πεδιάδας⁴⁸⁹. Νέα είδος κεραμεικής ύλης αποτελεί η «Ερυθρή σύσταση» (“*Red fabric*”), η οποία αντιπροσωπεύεται σε μαγειρικά αγγεία κατά τη διάρκεια όλης της Εποχής του Χαλκού⁴⁹⁰. Επίσης, φαίνεται πως στη Μεσαρά, σε όλη την Εποχή του Χαλκού, εφαρμοζόταν μια διακεκριμένη τεχνική επεξεργασίας του πηλού, που αφορά στη δημιουργία κεραμεικής, με πηλό προστιθέμενο σε στρώσεις⁴⁹¹. Τέλος, σύμφωνα με τους Mentessana κ. ά.⁴⁹², κεραμεική που αναλύθηκε από τη Φαιστό είχε κατασκευαστεί στην ίδια τη Φαιστό, ή σε κάποια κοντινή θέση. Είναι γεγονός, ότι η Φαιστός αποτελούσε τόπο συνάθροισης πολλών ατόμων, όπως και χώρο μεγάλης κλίμακας κατανάλωσης τροφής⁴⁹³.

Ύστερη Μεσομινωική περίοδος

Κατά τη MM IIIA-B περίοδο, σχήματα αγγείων που ανήκαν παραδοσιακά στη λεπτότεχνη κεραμεική παρουσιάζονται κατασκευασμένα χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια⁴⁹⁴. Πολλές φορές, εντοπίζονται μέσα στον πηλό αυτών των αγγείων, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους μη πλαστικές ύλες⁴⁹⁵. Έτσι, αυτά τα προϊόντα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ημι-χονδροειδή αγγεία, τα οποία είναι πιθανό, ότι κατασκευάζονταν σε συγκεκριμένο εργαστήριο⁴⁹⁶.

Ενδιαφέρουσα διαπίστωση για την περίοδο αυτή αποτελεί, όπως είδαμε, ο εντοπισμός κοινών σημείων ανάμεσα στις κεραμεικές παραγωγές της Κνωσού και της Φαιστού⁴⁹⁷. Έχει ήδη επισημανθεί πιο πάνω, ότι αυτή η σχέση μπορεί να δηλώνει την κνωσιακή επιρροή στην περιοχή, ήδη από τη MM IIIA περίοδο⁴⁹⁸.

Σε γενικές γραμμές, και παρά τις αλλαγές που μπορούν να παρατηρηθούν στην κεραμεική παραγωγή στις αρχές της MM III, υπάρχει συνέχεια από την τοπική MM IIB παράδοση, όσον αφορά στην κεραμεική ύλη, τα σχήματα, τη διακόσμηση και την τεχνολογική κατασκευή του αγγείου⁴⁹⁹. Κατά τον Girella, αυτό μπορεί να εξηγηθεί μόνο από την ύπαρξη ομάδων κεραμέων, που

⁴⁸⁸ ό. π., 3-4.

⁴⁸⁹ ό. π.

⁴⁹⁰ ό. π.

⁴⁹¹ ό. π.

⁴⁹² ό. π., 6-7.

⁴⁹³ ό. π.

⁴⁹⁴ Girella 2007-2008, 81.

⁴⁹⁵ ό. π.

⁴⁹⁶ ό. π.

⁴⁹⁷ ό. π., 87.

⁴⁹⁸ ό. π.

⁴⁹⁹ ό. π.

διασφάλιζαν τη συνέχεια από το παρελθόν⁵⁰⁰.

Φαιστός και άλλες θέσεις

Στη συζήτηση σχετικά με την Φαιστό, είναι χρήσιμο να παρουσιασθούν και τα δεδομένα από τη θέση της Αγίας Τριάδας, η οποία βρίσκεται σε κοντινή απόσταση με αυτή. Σύμφωνα με την πλειονότητα των μελετητών, τα μεγάλα ανάκτορα, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, αποτελούσαν πυρήνες ενός κεντρικού συστήματος, γύρω από τους οποίους αναπτύσσονταν οικισμοί και διάφορες οικονομικές δραστηριότητες. Κάτω από αυτό το πρίσμα, παρουσιάζονται στη συνέχεια τα δεδομένα από την Αγία Τριάδα, σε ό, τι αφορά τουλάχιστον στη Μεσομινωική περίοδο.

Ο ρόλος της Αγίας Τριάδας δεν είναι ξεκάθαρος μέχρι στιγμής και είναι λογικό να θεωρείται, με βάση τις ομοιότητές τους στην κεραμεική παραγωγή, ότι η εν λόγω θέση εξαρτάτο οικονομικά από τη Φαιστό⁵⁰¹. Με βάση μακροσκοπικές παρατηρήσεις σε αγγεία της MM II περιόδου των δύο θέσεων, φαίνεται, για την περίοδο αυτή, πιθανή η παραγωγή αγγείων τοπικά στην περιοχή, ακόμα και από το ίδιο εργαστήριο⁵⁰². Τέλος, να σημειωθεί, ότι, σύμφωνα με τις μελέτες του Girella, η κεραμεική παραγωγή από τον Κομμό κατά τη MM IIIA περίοδο παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με εκείνη της Φαιστού⁵⁰³.

Κατά τη MM IIIA, ωστόσο, η κεραμεική παραγωγή ανάμεσα στη Φαιστό και την Αγία Τριάδα παρουσιάζεται τόσο ανομοιογενής, ώστε να καθίσταται πιθανό, ότι από την εποχή αυτή υπήρχαν κεραμικά εργαστήρια, που λειτουργούσαν ανεξάρτητα στις δυο θέσεις⁵⁰⁴. Κεραμική που δεν εμφανίζεται στην Φαιστό υπάρχει τώρα στην Αγία Τριάδα, υποδεικνύοντας την αυτονομία της ή ακόμα και την εμπλοκή κνωσιακών εργαστηρίων στη νότια Κρήτη⁵⁰⁵. Έτσι, από τη MM III και εξής, η Φαιστός μοιάζει να είναι απομονωμένη, καθώς η Αγία Τριάδα αλλάζει στάση, απομακρυνόμενη από τη φαιστιακή επιρροή, ευρισκόμενη, ίσως, πλέον υπό κνωσιακό έλεγχο⁵⁰⁶.

Σχοινοειδής διακόσμηση

Τέλος, ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η ισχυρή παρουσία σχοινοειδούς διακόσμησης στη Φαιστό, η οποία απαντά και σε άλλες θέσεις, σε όλη την Κρήτη, και η οποία αναλύθηκε παραπάνω. Η παραγωγή μεγάλων πίθων διακοσμημένων με σχοινοειδή διακόσμηση κατά τη MM III

⁵⁰⁰ ό. π..

⁵⁰¹ Girella 2013, 134· 2007-2008, 88-89.

⁵⁰² Girella 2007-2008, ό. π.

⁵⁰³ ό. π. Για τον Κομμό, βλ. κεφάλαιο “Άλλες θέσεις- Κομμός”.

⁵⁰⁴ ό. π.

⁵⁰⁵ ό. π. Πρόκειται για την κεραμεική που ονομάζεται “*Ridged*” και “*Precise Stamped Ware*”.

⁵⁰⁶ ό. π.

ερμηνεύεται ως το πρώτο σημάδι της κεραμεικής επιρροής στην περιοχή από τη βορειοκεντρική Κρήτη⁵⁰⁷. Επιπλέον, αναγνωρίζονται υφολογικές ομοιότητες της σχινοειδούς διακόσμησης της Φαιστός με αυτήν της Κνωσού⁵⁰⁸. Ωστόσο, σε σχέση με το ζήτημα αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα εύρημα από τη Φαιστό, και συγκεκριμένα την Οικία Νότια της Ράμπας, όπου βρέθηκαν, στο δωμάτιο LXXXIX, πίθοι με σχινοειδή διακόσμηση, οι οποίοι χρονολογήθηκαν στις αρχές της Νεοανακτορικής περιόδου (MM IIIA)⁵⁰⁹.

Επομένως, σύμφωνα με τα παραπάνω, προκύπτει ότι η Φαιστός, κάποια στιγμή, δέχθηκε ισχυρές επιρροές από την Κνωσό. Το συμπέρασμα αυτό δεν βασίζεται, βέβαια, στη μελέτη της χονδροειδούς κεραμεικής, αλλά και σε άλλα, ποικίλα στοιχεία. Επίσης, φαίνεται ότι η ίδια η Φαιστός και η περιοχή γύρω της αποτέλεσαν για κάποιο διάστημα ισχυρό κέντρο κεραμεικής παραγωγής, τουλάχιστον όσον αφορά στην παραγωγή μαγειρικών αγγείων. Το τεκμήριο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η ξεχωριστή αυτή κεραμική κατηγορία αποτελεί παραδοσιακά και ένα από τα κύρια αντικείμενα εξαγωγής, αλλά και οικονομικής διακίνησης σε μια περιοχή.

4. ΜΑΛΙΑ

Τα Μάλια (Εικ.4), σύμφωνα με τον Knappett, είναι το μοναδικό ανάκτορο για το οποίο έχει μέχρι σήμερα επιχειρηθεί να εντοπισθεί η επικράτειά του, με βάση τη μελέτη του χαρακτήρα της κεραμεικής σχετικά κοντινών του θέσεων, όπως ο Μύρτος Πύργος, τα Γουρνιά, η Βασιλική και η Ψείρα⁵¹⁰. Επίσης, έχουν επισημανθεί σχέσεις μεταξύ προϊόντων των Μαλίων και εκείνων που απαντούν στο οροπέδιο Λασιθίου⁵¹¹. Άλλες θέσεις που πιθανώς εμπίπτουν στην επικράτεια των Μαλίων περιλαμβάνουν, πιθανώς, το Χαμαίζι και τον Πετρά⁵¹². Αυτό συμβαίνει, γιατί κάποιες μελέτες παρουσιάζουν την ομοιότητα της κεραμεικής των Μαλίων με αυτήν από τα Γουρνιά και τον Μύρτο Πύργο, συνδέοντας έτσι τον Ισθμό Ιεράπετρας με την ομάδα της ανατολικο-κεντρικής Κρήτης⁵¹³. Κατά τον Knappett, υπάρχει η δυνατότητα, σε δεύτερο χρόνο, να συσχετιστούν τα Γουρνιά και η Βασιλική, θέσεις στον Ισθμό, με θέσεις της ακραίας ανατολικής Κρήτης, όπως η Ζάκρος και το Παλαίικαστρο⁵¹⁴.

Σε πολύ πρόσφατες μελέτες, έχει γίνει προσπάθεια αποσαφήνισης της επικράτειας των Μαλίων σε σχέση με το γειτονικό τους Σίσι. Φαίνεται ότι, κατά την Εποχή του Χαλκού, αναπτύχθηκαν δρόμοι επικοινωνίας ανάμεσα στο Σίσι και τα Μάλια, αλλά και ανάμεσα σε άλλες

⁵⁰⁷ ό. π., 78.

⁵⁰⁸ ό. π.

⁵⁰⁹ Carinci & La Rosa 2013, 111 εικ. 9.6

⁵¹⁰ Knappett 1999a, 622. Για τις επιμέρους αυτές θέσεις, βλ. κεφάλαιο “Άλλες θέσεις”.

⁵¹¹ ό. π., 626.

⁵¹² ό. π.

⁵¹³ ό. π.

⁵¹⁴ ό. π.

περιοχές της Κρήτης⁵¹⁵. Το Σίτσι βρίσκεται στη στρατηγική θέση που ενώνει τη βόρειο-κεντρική Κρήτη με τον κόλπο του Μιραμπέλλου και την ανατολική Κρήτη⁵¹⁶.

Σύμφωνα με αυτά, παρακάτω θα παρουσιασθούν τα χαρακτηριστικά των κεραμικών προϊόντων των Μάλιων, συγκριτικά με εκείνα από τον Μύρτο Πύργο και, με τη βοήθεια των πρόσφατων δεδομένων, από το Σίτσι.

Μάλια – Σίτσι

Το βασικό πρόβλημα που υπάρχει για τα Μάλια, αλλά και για άλλες θέσεις, είναι η ελλιπής δημοσιευμένες πληροφορίες. Για τα Μάλια, ειδικότερα, δεν γνωρίζουμε αρκετά για τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο⁵¹⁷. Επίσης, δεν υπάρχουν πετρογραφικά στοιχεία σε σχέση με τη Νεοανακτορική περίοδο, ένα φαινόμενο που δεν περιορίζεται, όπως είδαμε παραπάνω, στα Μάλια. Παρ' όλα αυτά, η πιο πρόσφατη πετρογραφική μελέτη εξέτασε δεδομένα από το Σίτσι και τα Μάλια και τα αποτελέσματά της αναφέρονται, συγκεκριμένα, στην ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο⁵¹⁸. Από αυτές τις θέσεις λήφθηκαν δείγματα της Τελικής Ανακτορικής περιόδου -(56) από τα Μάλια και (50) από το Σίτσι- από τύπους αγγείων, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία, αγγεία μεταφοράς (αμφορείς), αγγεία σερβιρίσματος και πόσης⁵¹⁹. Η κεραμική της Τελικής Ανακτορικής περιόδου των Μάλιων περιλαμβάνει αγγεία από αποθέσεις της περιοχής της Συνοικίας Ν (*Quartier Nu*), τα οποία και χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙΑ⁵²⁰. Η οικονομική και διοικητική κυριαρχία των Μάλιων επί της θέσης στο Σίτσι, αλλά και των γύρω περιοχών, εξέπεσε κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, κατά την οποία η θέση καταστράφηκε και ερημώθηκε⁵²¹. Οι δυο αυτές περιοχές, σύμφωνα με όλα τα δεδομένα, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους και θα ήταν σωστό να μελετώνται ως μία ενότητα.

Οι πετρογραφικές μελέτες προσδιόρισαν συγκεκριμένες συστάσεις πηλού ("*fabrics*"), οι οποίες κατηγοριοποιήθηκαν σε ομάδες κεραμικής. Στην παρούσα μελέτη, θα αναφερθούν δέκα (10) κεραμικές ύλες, οι οποίες θα αναλυθούν περαιτέρω με σκοπό να αναδειχθεί ο βαθμός διακίνησης της κεραμικής και να γίνει δυνατός ο εντοπισμός του κέντρου της παραγωγής της περιοχής.

Η χαρακτηρισμένη ως «ομάδα 2» αποτελείται από αγγεία σε χονδροειδή ερυθρή κεραμική ύλη, με χαλαζιτικά και φυλλιτικά εγκλείσματα ("*Fabric 2-Coarse Red Fabric with Quartz and*

⁵¹⁵ Liard 2019, 173.

⁵¹⁶ ό. π.

⁵¹⁷ Langohr 2018, 306.

⁵¹⁸ Liard, ό. π., 117, 177.

⁵¹⁹ ό. π., 177.

⁵²⁰ ό. π.

⁵²¹ ό. π., 173.

Phyllite inclusions”)⁵²² και εντοπίζεται σε μικρές ποσότητες στα Μάλια⁵²³. Πρόκειται για τοπική κεραμεική ύλη, κοιτάσματα της οποίας βρίσκονται στην περιοχή γύρω από το Σίτσι, καθώς στη θέση αυτή αγγεία με τη συγκεκριμένη κεραμεική ύλη απαντούν σε μεγαλύτερους αριθμούς⁵²⁴. Η κεραμεική αυτή σύσταση εντοπίζεται κατά τη ΜΜ ΙΙ περίοδο στα Μάλια, στη Συνοικία Μ (“*Quartier Mu*”) (Εικ.5)· επίσης, σε έναν ιδιόμορφο τύπο αγγείου, μία βαθιά τριποδική φιάλη, συχνά με σημεία καύσης σε όλη της την επιφάνεια. Είναι ενδιαφέρον, ότι το αγγείο αυτό εμφανίζεται κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο και συνδέεται αποκλειστικά με το Σίτσι, ενώ απουσιάζει καθολικά από τα Μάλια⁵²⁵. Τα αγγεία με αυτή την κεραμεική ύλη που απαντούν στο Σίτσι είναι στην πλειονότητά τους κλειστά, αποθηκευτικοί και μεταφορικοί αμφορείς⁵²⁶, και είναι είτε επιχρισμένα, είτε φέρουν διακόσμηση⁵²⁷.

Επίσης, δυο διαφορετικές ομάδες πηλού, που απαντούν σε συνδυασμό σε αρκετά κεραμικά αγγεία, παρουσιάζουν κάποιες ορυκτολογικές ομοιότητες με τις πηγές πηλού στην ευρύτερη περιοχή των Μαλιών⁵²⁸. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, δεν προέρχονται από τοπικές πηγές, όπως βεβαιώνεται από την ασβεστώδη σύνθεσή τους⁵²⁹.

Άλλη κεραμεική ομάδα είναι η «ομάδα 5» (“*Fabric 5-Coarse Buff Fabric with Ophiolite-Rich Sand*”)⁵³⁰. Πρόκειται για αγγεία υπόλευκης χονδροειδούς κεραμεικής ύλης, πλούσιας σε αμμώδη οφιόλιθο, του οποίου η προέλευση παραδοσιακά αποδίδεται στη νότιο-ανατολική Κρήτη και ειδικότερα στην περιοχή από τον Μύρτο έως το Λιβάρι⁵³¹. Τέτοιες εισαγωγές έχουν εντοπιστεί στα Μάλια, στη Συνοικία Ν (“*Quartier Nu*”)⁵³². Επίσης, παρόμοια κεραμεική ύλη έχει εντοπιστεί στην περιοχή των Μαλιών και της Χερσονήσου, στα βόρεια παράλια της Κρήτης⁵³³. Σύμφωνα με τη Liard⁵³⁴, αυτή η κεραμεική ύλη, που χρησιμοποιήθηκε στα Μάλια κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, προέρχεται από τη Χερσόνησο⁵³⁵. Η «ομάδα 5» εντοπίζεται σε έναν ακόσμητο ανοιχτό αμφορέα ή κάδο και ένα σφαιρικό κλειστό διακοσμημένο αγγείο της ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙ Α2 (πρώιμης) και δεν εμφανίζεται στο Σίτσι⁵³⁶. Ίδιας κεραμεικής ύλης αγγεία έχουν εντοπιστεί, με αναλύσεις από τον Knappett, σε κεραμεική από τη Συνοικία Μ (“*Quartier Mu*”) στα Μάλια και έχουν ερμηνευθεί

⁵²² Στο εξής θα χρησιμοποιείται για συντομία ο όρος «ομάδα 2», για να περιγράψει αυτή την κεραμεική ύλη.

⁵²³ Liard 2019, 184-185.

⁵²⁴ ό. π.

⁵²⁵ ό. π.

⁵²⁶ ό. π.

⁵²⁷ ό. π.

⁵²⁸ ό. π., 187.

⁵²⁹ ό. π.

⁵³⁰ Στο εξής θα χρησιμοποιείται ο όρος «ομάδα 5», για να περιγραφεί αυτή η κεραμεική ύλη.

⁵³¹ Liard 2019, 187.

⁵³² ό. π.

⁵³³ ό. π.

⁵³⁴ ό. π., 187-188.

⁵³⁵ ό. π.

⁵³⁶ ό. π.

ως εισαγωγές από την περιοχή του Μύρτου στη νότιο- ανατολική Κρήτη⁵³⁷.

Μία ακόμα κατηγορία μη τοπικής κεραμεικής ύλης αποτελεί η «ομάδα 6», η οποία αναφέρεται σε αγγεία λεπτότεχνης έως χονδροειδούς υπόλευκης κεραμεικής ύλης (“*Fabric 6- Fine to Coarse Buff Fabric with Argillaceous Rock Fragments and Organic Temper*”) και φαίνεται ότι προέρχεται και πάλι από την Χερσόνησο⁵³⁸. Στα Μάλια, αυτή η κατηγορία εντοπίζεται σε κάποια αποθηκευτικά αγγεία και μερικά διακοσμημένα λεπτότεχνα αγγεία που συνδέονται με τη μεταφορά υγρών⁵³⁹. Όλα χρονολογούνται στην Τελική Ανακτορική περίοδο, ενώ τα διακοσμητικά στοιχεία συνδέουν τη συγκεκριμένη κεραμεική τεχνοτροπικά με τη βόρειο-κεντρική κεραμεική της Κνωσού⁵⁴⁰. Επιπλέον, η «ομάδα 6» αντιπροσωπεύεται στα Μάλια και το Σίσι από επίχριστα θραύσματα πίθων⁵⁴¹.

Οι «ομάδες 7-10», αποτελούμενες από αγγεία σε χονδροειδή κεραμεική ύλη από τον κόλπο του Μιραμπέλλου και τον Ισθμό της Ιεράπετρας (“*Fabrics 7–10- Coarse Fabrics from the Mirabello Gulf and Ierapetra Isthmus*”) ⁵⁴², παρουσιάζονται μαζί, καθώς δεν είναι δυνατή η διάκριση της προέλευσης της κεραμεικής ύλης, ανάμεσα στην περιοχή του κόλπου του Μιραμπέλλου και εκείνη του βορείου τμήματος του Ισθμού, το οποίο ορίζει τον κόλπο του Μιραμπέλλου στα ανατολικά⁵⁴³. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί, ότι ιζηματογενείς αποθέσεις από την περιοχή των Γουρνιών μοιάζουν με αυτές από τις προαναφερθείσες περιοχές⁵⁴⁴. Επομένως, ανάλογες κεραμεικές ύλες θα μπορούσαν να προέρχονται από διάφορα μέρη της ανατολικής Κρήτης⁵⁴⁵.

Αυτή η διαπίστωση εκφράζει μια μεγαλύτερη ορυκτολογική ποικιλία, σε σχέση με την προέλευση του πηλού της λεγόμενης «Κεραμεικής του Μιραμπέλλου»⁵⁴⁶. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η εν λόγω κατηγορία κεραμεικής από τα Μάλια, το Σίσι και αλλού, δείχνει ότι τέτοια κεραμεική ύλη μπορεί να μην προέρχεται από την πεδιάδα της Μεσαράς στη νότιο-κεντρική Κρήτη, όπως είχε παλαιότερα υποστηριχθεί⁵⁴⁷. Βεβαίως, οι εισαγωγές από την περιοχή του Μιραμπέλλου και τον Ισθμό αποτελούσαν μια μακρά παράδοση στα Μάλια, που δεν αφορά μόνο στη ΜΜ ΙΙ της Συνοικίας Μ (“*Quartier Mu*”), όπως αυτή εντοπίστηκε από τον Knappett, αλλά και σε πολύ πρωιμότερες περιόδους, αφού στην ΠΜ ΙΙΒ απαντά στη θέση κεραμεική του γνωστού

⁵³⁷ ό. π., 188.

⁵³⁸ ό. π., 189, άποψη που συμμερίζεται και η Νοδάρου· Στο εξής θα χρησιμοποιείται ο όρος «ομάδα 6», για να περιγραφεί αυτή η κεραμεική ύλη.

⁵³⁹ ό. π., 190.

⁵⁴⁰ ό. π.

⁵⁴¹ ό. π., 191.

⁵⁴² Στο εξής θα χρησιμοποιείται ο όρος «ομάδες 7-10» .

⁵⁴³ ό. π., 191-192.

⁵⁴⁴ ό. π.

⁵⁴⁵ ό. π., 191-193.

⁵⁴⁶ ό. π.

⁵⁴⁷ ό. π.

«ρυθμού Βασιλικής»⁵⁴⁸. Επίσης, παρόμοια κεραμεική ύλη στα Μάλια εντοπίζεται και αργότερα, στην ΥΜ ΙΙ- ΥΜ ΙΙΑ2 (πρώιμη) περίοδο⁵⁴⁹.

Πιθανή εισαγόμενη κεραμεική κατηγορία αποτελεί και η «ομάδα 4», η οποία αναφέρεται σε πιθανές εισαγωγές αγγείων και η «ομάδα 11», η οποία αναφέρεται σε αγγεία χονδροειδούς σύστασης πηλού από την ακραία ανατολική Κρήτη (*“Fabric 4: Potential Imports; Fabric 11: Coarse Fabric from Far-Eastern Crete”*)⁵⁵⁰. Πιο αναλυτικά, φαίνεται, δηλαδή, πως κάποια λεπτότεχνα αγγεία από την «ομάδα 4» είναι εισαγωγές κεραμεικής από το Παλαίκαστρο στα Μάλια, κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο⁵⁵¹. Παρ’ όλα αυτά, να σημειωθεί, ότι οι μελέτες πάνω στις εισαγωγές κεραμεικής από το Παλαίκαστρο, τα Μάλια και το Σίσι, της «ομάδας 4», βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη⁵⁵².

Η «ομάδα 11», χονδροειδών αγγείων, δείγματα της οποίας προέκυψαν από την ανάλυση δειγμάτων αγγείων αποθήκευσης από τη Συνοικία Ν των Μαλίων, (*“Quartier Nu”*), δεν έχει εντοπιστεί ακόμα στο Σίσι⁵⁵³. Παρόμοια σύσταση πηλού εμφανίζεται σε έναν ΥΜ ΙΙΙ αμφορέα από τον Μόγλο και για την πηγή προέλευσής της έχει υποδειχθεί το Παλαίκαστρο⁵⁵⁴. Παρ’ όλα αυτά, τα χαρακτηριστικά του πηλού που εμφανίζονται στο Παλαίκαστρο (ερυθρή γη / *“terra rossa”*, θραύσματα πυροφυλλίτη/ *“pyrophyllite”*) απαντούν σε όλη την ακραία ανατολική Κρήτη, με αποτέλεσμα η ακριβής προέλευσή του να μην είναι δυνατό, επί του παρόντος, να επιβεβαιωθεί⁵⁵⁵.

Μια άλλη κατηγορία, η «ομάδα 12», η οποία αναφέρεται σε αγγεία χονδροειδούς κεραμεικής ύλης από την νότιο-ανατολική Κρήτη (*“Fabric 12- Coarse Fabric from Southeastern Crete”*), προέρχεται από τα ανατολικά παράλια, από τον Μύρτο έως το Λιβάρι, και μοιάζει με την «ομάδα 5»⁵⁵⁶. Παραγωγή από παρόμοια κεραμεική ύλη είναι χαρακτηριστική των νοτίων εργαστηρίων της Κρήτης⁵⁵⁷. Η κεραμεική αυτή περιέχει οφιολίτη σε άμμο θαλάσσης, η οποία εντοπίζεται στις παράκτιες θέσεις από τον Μύρτο, τον Μακρύγαλο και το Λιβάρι, κυρίως στα νότιο-ανατολικά παράλια, και χρησιμοποιείται ως αγωγίμο υλικό (*“temper”*)⁵⁵⁸. Αυτή η κεραμεική ύλη εντοπίζεται στα δείγματα από τη Συνοικία Ν (*“Quartier Nu”*), στα Μάλια⁵⁵⁹.

Οι «ομάδες 13» και «14» περιλαμβάνουν αγγεία από λεπτότεχνη έως χονδροειδή κεραμεική ύλη, τα οποία προέρχονται από τη νότιο-κεντρική Κρήτη (*“Fabrics 13 and 14- Fine to Coarse*

⁵⁴⁸ ό. π., 191-193.

⁵⁴⁹ ό. π., 194.

⁵⁵⁰ Στο εξής, θα χρησιμοποιούνται οι όροι «ομάδα 4» και «ομάδα 11».

⁵⁵¹ ό. π., 196.

⁵⁵² ό. π.

⁵⁵³ ό. π.

⁵⁵⁴ ό. π.

⁵⁵⁵ ό. π.

⁵⁵⁶ ό. π., 196-197. Στο εξής, θα χρησιμοποιείται ο όρος «ομάδα 12».

⁵⁵⁷ ό. π.

⁵⁵⁸ ό. π.

⁵⁵⁹ ό. π.

Fabrics from South Central Crete”)⁵⁶⁰. Οι ομάδες αυτές αναφέρονται δηλαδή σε εισαγωγές από τη Μεσαρά⁵⁶¹. Ο πηλός τους περιέχει ασβεστούχες προσμείξεις και μεταμορφικά πετρώματα, αντίστοιχα («ομάδα 13» και «ομάδα 14»)⁵⁶². Η κεραμεική αυτή ύλη μπορεί να εντοπιστεί στην οροσειρά των Αστερουσίων⁵⁶³.

Οι «ομάδες 15-20» , οι οποίες περιλαμβάνουν αγγεία με λεπτότεχνη και χονδροειδή κεραμεική ύλη και προέρχονται από τη βόρειο-κεντρική Κρήτη (“*Fabrics 15–20- Fine and Coarse Fabrics from North Central Crete* ”), εντοπίζονται μετά την ΥΜ ΙΒ περίοδο⁵⁶⁴. Σύμφωνα με τη Liard, αυτή η κεραμεική ύλη προέρχεται απευθείας από την Κνωσό και εμφανίζεται, τόσο στη λεπτότεχνη εκδοχή, όσο και στη χονδροειδή ακόσμητη, στα Μάλια και το Σίσι⁵⁶⁵.

Στην «ομάδα 20» (“*Fabric 20*”), τέλος, κατατάσσονται εισαγόμενα χονδροειδή αγγεία, διαφόρων τύπων αποθηκευτικών αμφορέων⁵⁶⁶. Δείγματα από αυτή την ομάδα εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού, τα Μάλια και το Σίσι, κατά την ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΑ περίοδο⁵⁶⁷. Έτσι, είναι πιθανό η κεραμεική ύλη της «ομάδας 20» να παράγεται από διαφορετικά εργαστήρια της περιοχής της Κνωσού⁵⁶⁸.

Εργαστήρια

Σύμφωνα με τη Liard, οι πετρογραφικές αναλύσεις βεβαιώνουν, πως, μετά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, η πλειοψηφία της κεραμικής, που έχει ερυθρή κεραμεική ύλη και εντοπίζεται στο Σίσι και τα Μάλια, προέρχεται από το Σίσι⁵⁶⁹. Τα εργαστήρια, δηλαδή, τα οποία προμήθευαν με κεραμική το Σίσι και τα Μάλια κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο, αν όχι και αργότερα, χρησιμοποιούσαν τις ίδιες πηγές πηλού, τις οποίες όμως μεταχειρίζοταν διαφορετικά⁵⁷⁰. Να σημειωθεί, ότι, κατά τη ΜΜ ΙΙ περίοδο, χρησιμοποιούνταν αρκετές μέθοδοι παρασκευής του ερυθρού πηλού από το Σίσι, και καθεμιά από αυτές τις μεθόδους χρησιμοποιήθηκε για να δημιουργήσει συγκεκριμένους κεραμικούς τύπους⁵⁷¹.

Επίσης, η ίδια προσθέτει, ότι, αν και διαφορετικά εργαστήρια στην περιοχή των Μαλίων θα μπορούσαν να έχουν την ίδια παράδοση στην επεξεργασία του πηλού και την εκμετάλλευσή του, τουλάχιστον κάποιο μέρος της κεραμικής παραγωγής θα προοριζόταν αυστηρά για την τοπική

⁵⁶⁰ Στο εξής, θα χρησιμοποιούνται οι όροι «ομάδα 13» και «ομάδα 14».

⁵⁶¹ Liard 2019, 197-198.

⁵⁶² ό. π., 197-198.

⁵⁶³ ό. π.

⁵⁶⁴ ό. π., 198. Στο εξής θα χρησιμοποιείται ο όρος «ομάδα 15-20».

⁵⁶⁵ ό. π., 199.

⁵⁶⁶ ό. π., 201.

⁵⁶⁷ ό. π.

⁵⁶⁸ ό. π.

⁵⁶⁹ ό. π., 201-203.

⁵⁷⁰ ό. π.

⁵⁷¹ ό. π.

αγορά των Μαλίων και της εγκατάστασης στο Σίσι, κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο⁵⁷². Ωστόσο, επισημαίνονται, για ακόμα μια φορά και από τη Liard, τα προβλήματα των πετρογραφικών μελετών, σχετικά με το μικρό δείγμα που λαμβάνεται για ανάλυση (στη συγκεκριμένη περίπτωση, αναλύθηκαν περί τα 100 δείγματα)⁵⁷³.

Αρκετά τεχνολογικά στοιχεία που είναι διακριτά στα ίδια τα προϊόντα δείχνουν, ότι κάποια στάδια της κεραμικής παραγωγής λάμβαναν χώρα σε τοπικό επίπεδο, χωριστά στα Μάλια και το Σίσι. Για παράδειγμα, τα μαγειρικά αγγεία στα Μάλια ψήνονταν σε χαμηλότερη θερμοκρασία από τα αποθηκευτικά· και επίσης, αυτά, με τη σειρά τους, ψήνονταν σε χαμηλότερη θερμοκρασία από τα μαγειρικά αγγεία και τα αποθηκευτικά αγγεία από το Σίσι⁵⁷⁴. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει, ότι τον πηλό από το Σίσι τον εκμεταλλεύονταν διαφορετικά εργαστήρια, τα οποία προμήθευαν τόσο τα Μάλια όσο και το Σίσι κατά την Τελική Ανακτορική περίοδο⁵⁷⁵. Μια άλλη εξήγηση, κατά τη Liard, είναι η χρήση διαφορετικών κλιβάνων για την όπτηση διαφορετικών ομάδων κεραμικής⁵⁷⁶. Αρκετά εργαστήρια φαίνεται να εκμεταλλεύονταν τον ίδιο πηλό από το Σίσι, αλλά έψηναν τα αγγεία τους σε διαφορετικές θερμοκρασίες και, πιθανόν, σε διαφορετικούς κλιβάνους⁵⁷⁷.

Διακίνηση κεραμικής

Συνεπώς, οι πετρογραφικές αναλύσεις δείχνουν, ότι κατά τη διάρκεια της κνωσιακής διοίκησης στην Κρήτη κατά την ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΑ (πρώιμη), η Κνωσός και τα περίχωρά της ήταν οι βασικοί πάροχοι κεραμικών προϊόντων για τα Μάλια και το Σίσι⁵⁷⁸. Ακόμα, έχουν εντοπισθεί υφολογικές ομοιότητες (όσον αφορά στη λεπτότεχνη κεραμική) ανάμεσα στην κνωσιακή και την τοπική κεραμική⁵⁷⁹. Όσον αφορά στη χονδροειδή κεραμική, αποθηκευτικοί πίθοι φαίνεται ότι εισάγονταν από την περιοχή του Μιραμπέλλου και του Ισθμού, όπως και αγγεία πόσης από την περιοχή του Παλαικάστρου⁵⁸⁰. Ακόμα, ένα δείγμα αμφορέα προέρχεται από τον Μύρτο, στη νότιο-ανατολική Κρήτη, και τμήμα ψευδόστομου αμφορέα, μια πυξίδα και λαβή αμφορέα, προέρχονται από τη Μεσαρά⁵⁸¹. Τέλος, στα Μάλια, στη Συνοικία Ν (“*Quartier Nu*”), εντοπίζονται ποικίλοι μεταφορικοί και αποθηκευτικοί αμφορείς προερχόμενοι από την περιοχή του Μιραμπέλλου, τη Μεσαρά και τη νότιο-ανατολική Κρήτη (στη Μύρτο), χρονολογούμενοι τόσο στη ΜΜΙΙ περίοδο

⁵⁷² ό. π., 205.

⁵⁷³ ό. π.

⁵⁷⁴ ό. π.

⁵⁷⁵ ό. π.

⁵⁷⁶ ό. π.

⁵⁷⁷ ό. π.

⁵⁷⁸ ό. π., 206.

⁵⁷⁹ ό. π.

⁵⁸⁰ ό. π.

⁵⁸¹ ό. π.

όσο και στην Τελική Ανακτορική⁵⁸².

Πίθοι που παράγονταν στην περιοχή της νότιας ακτής του κόλπου του Μιραμπέλλου μεταφέρονταν στα Μάλια, όπου και εντοπίζονται στη Συνοικία Μ (“Quartier Mu”)⁵⁸³. Τέλος, να αναφερθεί, ότι το καλύτερα σωζόμενο σύνολο μικρών και μεσαίων apióσχημων πίθων, με στενό στόμιο και ψηλό λαιμό και μια σειρά λαβών στον ώμο, εντοπίζεται στα Μάλια⁵⁸⁴. Ανάμεσα σε αυτούς, με βάση μακροσκοπικές παρατηρήσεις της κεραμεικής ύλης, κάποιιοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν τοπικής παραγωγής, ενώ άλλοι ότι κατασκευάστηκαν στην περιοχή του Μιραμπέλλου⁵⁸⁵. Επίσης, στην περιοχή του Μιραμπέλλου εντοπίζονται μαγειρικά αγγεία, τα οποία μάλλον παρήχθησαν στην περιοχή Βρόκαστρο-Γουρνιά⁵⁸⁶. Κεραμικά όστρακα από αυτή την περιοχή έχουν εντοπιστεί, επίσης, στον Μακρύγαλο, στη νότια ακτή, αλλά και στα Μάλια⁵⁸⁷.

Μάλια - Μύρτος Πύργος

Οι κύριες ενδείξεις για επαφές μεταξύ των Μαλίων και του Μύρτου Πύργου (**Εικ.6**) προέρχονται από την κεραμεική και, πιο συγκεκριμένα, τη λεπτότεχνη επιτραπέζια κεραμεική⁵⁸⁸. Σύμφωνα με την άποψη, η οποία υποστηρίζει την ιδεολογική υπεροχή ενός πολιτειακού κέντρου έναντι κάποιου που βασίζει την εξουσία του στην οικονομία, μπορεί να υποτεθεί ότι τα Μάλια επηρέαζαν τον Μύρτο Πύργο από ιδεολογικής πλευράς, ασκώντας όμως σχετικά μικρή οικονομική επιρροή σε αυτόν⁵⁸⁹. Το συμπέρασμα αυτό υποστηρίζεται από το ότι οι δυο θέσεις κατασκεύαζαν την κεραμεική τους από τοπικό πηλό, παρά το γεγονός ότι είναι δυνατό να διαπιστωθούν πολλές υφολογικές ομοιότητες μεταξύ των δύο παραγωγών⁵⁹⁰.

Ωστόσο, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί σχετικά με τον βαθμό ελέγχου των Μαλίων στον Μύρτο Πύργο⁵⁹¹. Με μια πρώτη, πρόχειρη ματιά, φαίνεται ότι οι Μαλιώτες είχαν τον οικονομικό και πολιτικό έλεγχο του οικισμού του Μύρτου-Πύργου. Ωστόσο, η τελευταία αυτή θέση βρίσκεται σε μακρινή απόσταση από τα Μάλια, παρά το γεγονός ότι παραδοσιακά τοποθετείται στην «επικράτεια» των Μαλίων⁵⁹². Με αυτές τις ενστάσεις, ίσως πρέπει να γίνει δεκτό, ότι τα Μάλια ασκούσαν μεγάλη ιδεολογική επιρροή στον Μύρτο Πύργο, μέτριο πολιτικό έλεγχο, και σχετικά μικρή οικονομική επίδραση⁵⁹³.

⁵⁸² ό. π., 207.

⁵⁸³ Christakis 2005, 79.

⁵⁸⁴ ό. π.

⁵⁸⁵ ό. π.

⁵⁸⁶ Moody κ. ά. 2012, 120.

⁵⁸⁷ ό. π.

⁵⁸⁸ Knappett 1999a, 627.

⁵⁸⁹ ό. π.

⁵⁹⁰ ό. π.

⁵⁹¹ ό. π., 627-628.

⁵⁹² ό. π.

⁵⁹³ ό. π.

Υφολογικές («στυλιστικές») τάσεις των Μαλίων στην επιτραπέζια λεπτότεχνη κεραμική εντοπίζονται, εκτός από τον Μύρτο Πύργο, και σε άλλες θέσεις, όπως τα Γουρνιά και η Βασιλική, και τον Πετρά⁵⁹⁴. Φαίνεται ότι εξειδικευμένοι τεχνίτες κατασκεύαζαν την επιτραπέζια κεραμική στα Μάλια και τον Μύρτο Πύργο, εξυπηρετώντας τις ανάγκες της άρχουσας τάξης⁵⁹⁵. Όταν η κεραμική κατασκευάζεται κάτω από ένα «κεντροποιημένο» σύστημα παραγωγής, ο τεχνίτης είναι μάλλον ανεξάρτητος, παρά προσκολλημένος στον πελάτη της άρχουσας τάξης⁵⁹⁶. Επομένως, οι αποφάσεις λαμβάνονται με γνώμονα τις αγοραστικές συνθήκες, την προσφορά και τη ζήτηση, αλλά και την παράδοση. Ως αποτέλεσμα, η παραγωγή επικεντρώνεται στα ουσιώδη προϊόντα του νοικοκυριού⁵⁹⁷. Αυτό φαίνεται στην κεραμική από τα Μάλια, ενώ απουσιάζει στον Μύρτο Πύργο⁵⁹⁸. Η αποκεντροποιημένη κεραμική παραγωγή, η οποία όμως ελέγχεται και διαχέεται υπό την κεντρική επίβλεψη της κοινότητας, δεν φαίνεται να υπάρχει στα Μάλια, είναι όμως κοινή πρακτική για τον Μύρτο Πύργο, ειδικά όσον αφορά στην οικιακή κεραμική⁵⁹⁹.

Εκτός από την επιτραπέζια κεραμική, υφολογικές ομοιότητες ανάμεσα στα Μάλια και στον Μύρτο Πύργο εντοπίζονται και σε άλλα είδη αγγείων, όπως οι πίθοι και οι αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο⁶⁰⁰. Εντούτοις, παρατηρείται, μέσα από τις πετρογραφικές μελέτες, ότι σπάνια απαντούν εισαγωγές τέτοιων αγγείων στα Μάλια από τον Μύρτο Πύργο. Επίσης, σπάνια συμβαίνει και το αντίθετο, να εντοπίζονται, δηλαδή, αγγεία από τα Μάλια στον Μύρτο Πύργο⁶⁰¹. Θα περίμενε κανείς, αφού τα Μάλια είναι το κύριο οικονομικό κέντρο αναδιανομής προϊόντων, να υπήρχαν πολύ περισσότερα μαλιώτικα αγγεία στον Μύρτο Πύργο, εντούτοις κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει⁶⁰². Η περιορισμένη φύση των ανταλλαγών ανάμεσα σε αυτές τις δυο θέσεις είναι ακόμα πιο περίεργη, αν αναλογιστούμε τις ευρείες επαφές που υπήρχαν ανάμεσα σε αυτές τις θέσεις, αλλά και μεταξύ άλλων, ακόμα πιο μακρινών, στην Κρήτη⁶⁰³.

Μια άλλη κατηγορία, από την οποία διαφαίνεται η οικονομική διάσταση της προϊστορικής κοινωνίας, αποτελούν τα αποθηκευτικά και μεταφορικά αγγεία που εντοπίζονται στα Μάλια και τον Μύρτο Πύργο, αλλά είναι εισαγωγές από άλλες θέσεις της Κρήτης⁶⁰⁴. Μία συνηθισμένη περιοχή εισαγωγών, σύμφωνα με πετρογραφικές αναλύσεις, είναι η περιοχή γύρω από τα Γουρνιά, στο βορειότερο τμήμα του Ισθμού της Ιεράπετρας⁶⁰⁵. Αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο, πιθαμοφορείς και πίθοι από την περιοχή των Γουρνιών έχουν εντοπιστεί σε σημαντικές ποσότητες στη Συνοικία

⁵⁹⁴ Knappett 1999α, 629.

⁵⁹⁵ ό. π.

⁵⁹⁶ ό. π.

⁵⁹⁷ ό. π.

⁵⁹⁸ ό. π.

⁵⁹⁹ ό. π.

⁶⁰⁰ ό. π., 631.

⁶⁰¹ ό. π.

⁶⁰² ό. π.

⁶⁰³ ό. π.

⁶⁰⁴ ό. π., 631-632.

⁶⁰⁵ ό. π.

Μ (“*Quartier Mu*”) και, λιγότερο, στον Μύρτο Πύργο⁶⁰⁶.

Για να διαπιστωθούν οι σχέσεις και ο βαθμός διακίνησης των κεραμικών προϊόντων στην περιοχή, είναι αναγκαίο να παρουσιαστεί η συμπεριφορά των Μαλίων κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο. Σχετικά με τη Συνοικία Μ (“*Quartier Mu*”), μέσα από πετρογραφικές μελέτες, διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν εισαγωγές κεραμικής από την περιοχή του Μιραμπέλλου, σε μεγάλο αριθμό αποθηκευτικών και μεταφορικών αγγείων⁶⁰⁷. Ανάλογες εισαγωγές σημειώνονται, για την ίδια πάνω-κάτω περίοδο, και σε κεραμικό υλικό στον Μύρτο Πύργο⁶⁰⁸. Επιπλέον, σημαντικός αριθμός αποθηκευτικών και μεταφορικών αγγείων από την περιοχή της νότιας ακτής της Κρήτης (όχι όμως από τον Μύρτο Πύργο) εντοπίζονται στα Μάλια⁶⁰⁹. Ένας ειδικός τύπος αμφορέα εισάγεται από τη Μεσαρά στον Μύρτο Πύργο και τα Μάλια, ενώ εντοπίζεται και μία άλλη κεραμική ύλη από τη Μεσαρά, η οποία εμφανίζεται στον Μύρτο Πύργο, όχι όμως στα Μάλια⁶¹⁰. Σύμφωνα με τον Knappett, τα Μάλια ήταν πιθανότατα η επικεφαλής θέση μιας πολιτείας, η οποία, κατά μια έννοια, όχι όμως οικονομική, περιελάμβανε και τον Μύρτο Πύργο⁶¹¹.

Διανομή

Τα μοντέλα κατανάλωσης και διανομής κεραμικής δείχνουν ότι, στην πραγματικότητα, τα Μάλια δεν ασκούσαν κάποια συγκεκριμένη εξουσία σε αυτή τη σφαίρα της οικονομίας⁶¹². Δεν μπορούμε να πούμε, εάν οι εισαγόμενοι αμφορείς από τη Μεσαρά προέρχονταν στην πραγματικότητα από την Φαιστό ή από κάποια άλλη θέση της επικράτειάς της, όπως ο Κομμός ή το Αποδούλου⁶¹³. Όπως και να έχει, φαίνεται απίθανο τα Μάλια να ζήτησαν αμφορείς και το περιεχόμενό τους από τη Φαιστό, μία θέση δηλαδή η οποία θεωρείται ότι ήταν ανεξάρτητη και πιο ισχυρή από τα Μάλια⁶¹⁴. Επίσης, φαίνεται ότι η διανομή αποθηκευτικών και μεταφορικών αγγείων στην περιοχή Μαλίων-Λασιθίου δεν ελεγχόταν από τα Μάλια, καθώς αγγεία με κεραμική ύλη από αυτή την περιοχή εμφανίζονται είτε στα Μάλια και τον Μύρτο Πύργου, είτε μόνο στη μία από τις δύο θέσεις⁶¹⁵.

Αυτό δείχνει, ότι το ανταλλακτικό εμπόριο συνέβαινε στη νότια ακτή, ανάμεσα στη Μεσαρά και περιοχές γύρω από τον Μύρτο, και όχι μεταξύ των περιοχών αυτών και των Μαλίων⁶¹⁶. Άρα, το

⁶⁰⁶ ό. π.

⁶⁰⁷ ό. π., 629-630.

⁶⁰⁸ ό. π.

⁶⁰⁹ ό. π.

⁶¹⁰ ό. π.

⁶¹¹ ό. π.

⁶¹² ό. π., 631-632.

⁶¹³ ό. π.

⁶¹⁴ ό. π.

⁶¹⁵ ό. π.

⁶¹⁶ ό. π.

ερώτημα που τίθεται είναι, εάν ο Μύρτος προμήθευε τα Μάλια με τα αγγεία της Μεσαράς ή εάν ήταν ένα είδος διαμεσολαβητικού κέντρου για την περιοχή. Οι εισαγωγές αγγείων στον Μύρτο από τη Μεσαρά και την περιοχή του Μιραμπέλλου υποδεικνύουν μάλλον ένα ανεξάρτητο οικονομικό μοντέλο, κατά το οποίο αγαθά ανταλλάσσονται μέσω διαφόρων οδών, ανεξάρτητα από την όποια πολιτική θέση της περιοχής⁶¹⁷.

5. ΖΑΚΡΟΣ

Η Ζάκρος είναι, χρονολογικά, το τελευταίο ανάκτορο που ανακαλύπτεται, στη δεκαετία του 60'. Βρίσκεται στην ακραία ανατολική Κρήτη και η θέση της αποτέλεσε αντικείμενο ενδιαφερουσών ερμηνειών σχετικά με το εμπόριο και τη διακίνηση αγαθών μέσα στο νησί της Κρήτης, αλλά και έξω από αυτό. Κατά τον ανασκαφέα Ν. Πλάτωνα, τα πράγματα σχετικά με την επιρροή της Κνωσού στη θέση ήταν ξεκάθαρα. Ο τελευταίος θεωρεί, ότι οι ομοιότητες μεταξύ των ανακτόρων της Ζάκρου και της Κνωσού είναι τόσες, ώστε το πρώτο φαίνεται να δημιουργήθηκε εξαρχής από την ανάγκη της Κνωσού να επεκταθεί προς την Ανατολή, ανταλλάσσοντας πρώτες ύλες και αγαθά⁶¹⁸. Ένα από τα σημεία στα οποία βάσισε αυτή την πεποίθηση είναι και οι ομοιότητες που μπορούν να παρατηρηθούν στην κεραμική από τις δύο θέσεις, παρόλο που αυτή της Ζάκρου διατηρεί, σε ένα μεγάλο ποσοστό, τον τοπικό της χαρακτήρα⁶¹⁹. Όπως και να έχει, κατά τον Πλάτωνα, και η τοπική παραγωγή, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, έχει επηρεαστεί πολύ από εκείνη της Κνωσού⁶²⁰.

Ανάκτορο

Σχετικά με το ανάκτορο, που έχει έρθει στο σύνολό του στο φως, θεωρείται ότι ιδρύθηκε στις αρχές της ΥΜ ΙΒ, κάτω από τον έλεγχο, ίσως και τις οδηγίες, της Κνωσού. Για τις εποχές που προηγήθηκαν αυτής της πολιτικής επέκτασης της Κνωσού, η έρευνα δεν έχει δώσει μέχρι τώρα ασφαλείς απαντήσεις⁶²¹. Ξεκινώντας από την Παλαιοανακτορική περίοδο στη θέση, η Γεροντάκου παρατηρεί ομοιότητες μεταξύ κεραμικού συνόλου από το Κτήριο του Ανατολικού Τομέα και άλλου από τα Γουρνιά⁶²². Παρ' όλα αυτά, η Παλαιοανακτορική περίοδος δεν τεκμηριώνεται καλά στη Ζάκρο, παρόλο που, αρχικά, σε αυτή την περίοδο είχαν αποδοθεί κάποια σημαντικά κτηριακά κατάλοιπα, τα οποία όμως, πιο πρόσφατα, χρονολογήθηκαν στα πρώιμα νεοανακτορικά (για τη

⁶¹⁷ ό. π..

⁶¹⁸ Πλάτων 1974, 225-228.

⁶¹⁹ Platon 2002, 383· Πλάτων, ό. π.

⁶²⁰ Platon 2004, 383.

⁶²¹ Platon 2002, 151.

⁶²² Γεροντάκου 2011, 244-263.

θέση μεταβατικά) χρόνια.

Πιο συγκεκριμένα, ο Ν. Πλάτων ερμήνευσε ως τμήμα του πρώτου ανακτόρου στη θέση ένα εκτεταμένο συγκρότημα, που έφερε στο φως κάτω από την Ανατολική Πτέρυγα του ΥΜΙΒ ανακτόρου⁶²³. Πιο πρόσφατες μελέτες όμως έδειξαν, ότι πρόκειται για ένα απροσδιόριστου ακόμα χαρακτήρα οικοδόμημα, που χρονολογείται σε μια πρώιμη, ωστόσο νεοανακτορική, φάση της θέσης, αντίστοιχη χρονολογικά με τη ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ περίοδο στην κεντρική Κρήτη (τοπική βαθμίδα: «Ζάκρος ΙV»)⁶²⁴. Σύμφωνα με πετρογραφικές μελέτες, τα αποτελέσματα των οποίων βρίσκονται υπό δημοσίευση, κατά τη ΜΜ ΙΙΙΑ-ΥΜ ΙΑ περίοδο στη Ζάκρο, η κεραμεική για την κατασκευή οικιακής κεραμεικής ήταν ως επί το πλείστον τοπικής προέλευσης και η παραγωγή της αποδίδεται τουλάχιστον σε ένα τοπικό κεραμεικό εργαστήριο⁶²⁵. Το ίδιο συμβαίνει και στην ΥΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, κατά την οποία πήθοι, λεκάνες, αμφορείς και μαγειρικά αγγεία παράγονται από πηλό τοπικής κεραμεικής σύστασης, ενώ εμφανίζεται και πηλός πιθανώς από την περιοχή του Μιραμπέλλου⁶²⁶. Στην περίοδο της ΜΜ ΙΙ έως και την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, σύμφωνα με τις Γεροντάκου και Νοδάρου, μπορεί να διακριθεί η κεραμεική σε εννιά (9) ομάδες κεραμεικής ύλης⁶²⁷.

Στη Νεοανακτορική περίοδο (ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ), τα χονδροειδή αγγεία κατατάσσονται σε τέσσερις (4) ομάδες, κάποια αγγεία από τις οποίες φαίνεται να είναι εισαγωγές από άλλες περιοχές⁶²⁸. Πιο αναλυτικά, λίγα δείγματα φαίνεται να προέρχονται από τις νότιες ακτές της Κρήτης⁶²⁹. Επίσης, μία ομάδα κεραμεικής ύλης προέρχεται από την περιοχή του Μιραμπέλλου-καθώς ταυτίστηκε ο «Πηλός Μιραμπέλλου»- και ειδικότερα από την περιοχή των Γουρνιών-Καλού Χωριού⁶³⁰. Σε αυτή την κατηγορία, εντάσσονται αγγεία μεταφοράς (αμφορείς και αμφοροειδή αγγεία / “*amphorae-jars*”), πρόχοι και μια λοπάδα⁶³¹. Από την ίδια περιοχή του Μιραμπέλλου, προέρχεται και η επόμενη κατηγορία που απαντά στη Ζάκρο, η οποία αναφέρεται σε αγγεία από μαγειρικό πηλό (“*Mirabello cooking fabric*”)⁶³². Μια ακόμα κατηγορία σύστασης πηλού χονδροειδών αγγείων, αποτελούμενη κυρίως από χύτρες και κάποια προχυτικά αγγεία, έχει πιθανή προέλευση το Παλαίικαστρο⁶³³.

Σύμφωνα με τις Γεροντάκου και Νοδάρου, φαίνεται να επιλέγεται η εισαγωγή χυτρών από το Μιραμπέλλο και το Παλαίικαστρο, χωρίς ωστόσο να απουσιάζει και η παραγωγή τους σε τοπικό επίπεδο, στη Ζάκρο⁶³⁴. Η εισαγωγή αγγείων από μαγειρικό πηλό από αυτές τις θέσεις ίσως να

⁶²³ Platon, ό. π., 152.

⁶²⁴ Γεροντάκου 2011· Platon, ό. π., 153.

⁶²⁵ Γεροντάκου & Νοδάρου (υπό εκδ.).

⁶²⁶ Ζωιτόπουλος 2017, 266- 267.

⁶²⁷ Γεροντάκου & Νοδάρου (υπό εκδ.).

⁶²⁸ ό. π.

⁶²⁹ ό. π.

⁶³⁰ ό. π.

⁶³¹ ό. π.

⁶³² ό. π.

⁶³³ ό. π.

⁶³⁴ ό. π.

υποδηλώνει κάποια αδυναμία στη σύσταση του ντόπιου πηλού της Ζάκρου, για την κατασκευή αγγείων αυτού του είδους⁶³⁵.

Προβλήματα έρευνας

Είναι φανερό, ότι το ανάκτορο της Ζάκρου έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στη διακίνηση των εισηγμένων πρώτων υλών από άλλες θέσεις⁶³⁶. Μάλιστα, κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν, πως κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο υπήρχε ένα μείζον κέντρο εξουσίας στην περιοχή της ανατολικής Κρήτης, και αυτό ήταν η Ζάκρος⁶³⁷.

Παρά ταύτα, σε ό,τι αφορά στη Νεοανακτορική περίοδο, η θέση ενός κέντρου εξουσίας για όλη την ανατολική Κρήτη τίθεται υπό συζήτηση, από τον Day⁶³⁸. Κατ' αυτόν, η ανακάλυψη της Κάτω Ζάκρου δεν μπορεί να υποστηρίξει πλήρως την κυριαρχία της και τον έλεγχό της, ως ανακτόρου, στην ανατολική Κρήτη⁶³⁹. Αντίθετα, ο ίδιος υποστηρίζει, ότι το κύριο χαρακτηριστικό στην περιοχή κατά την ΜΜ ΙΙΙ- ΥΜ ΙΒ είναι η παρουσία αρκετών μεγάλων, παράκτιων οικισμών, μαζί με ένα μεγάλο αριθμό άλλων μικρότερων θέσεων⁶⁴⁰. Υποστηρίζεται, επίσης, ότι η μελέτη της τοπικής παραγωγής και διανομής της χονδροειδούς κεραμεικής θα μπορούσε να ρίξει φως στα κέντρα διανομής, τα οποία σχετίζονται με παράκτιες θέσεις και το εμπόριο⁶⁴¹.

Σε αυτή τη συζήτηση, καίρια θέση έχει η κεραμεική που έχει βρεθεί στο Παλαίκαστρο και τη Ζάκρο, η οποία παρουσιάζει κοινά υφολογικά χαρακτηριστικά⁶⁴². Κατά τον Α. Πλάτωνα, εξετάζεται το γεγονός αυτές οι ομοιότητες να υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιου κοινού εργαστηρίου στην περιοχή· εάν αυτό συμβαίνει, θα πρέπει να διερευνηθεί η θέση στην οποία το εργαστήριο αυτό έδρευε⁶⁴³. Σύμφωνα με τον ίδιο, κάποιες τεχνοτροπικές τάσεις που αντιπροσωπεύονται την εποχή αυτή στην ανατολική Κρήτη είναι πιθανό ότι δημιουργήθηκαν από κεραμείς, οι οποίοι εργάζονταν, κάτω από τον έλεγχο ζακρίτικων εργαστηρίων, σε διάφορες ανατολικοκρητικές θέσεις της ΥΜ Ι περιόδου⁶⁴⁴. Ωστόσο, κάποιες κατηγορίες κεραμεικής που εντοπίζονται στην Ζάκρο δεν εμφανίζονται σε συμφραζόμενα εκτός της εγγύτερης επικράτειάς της⁶⁴⁵. Τέλος, δεν πρέπει να αγνοηθεί η ύπαρξη στη θέση λίγων πιθανών εισαγωγών κεραμεικής από την Κνωσό, κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο.⁶⁴⁶

⁶³⁵ ό. π.

⁶³⁶ Day 1997, 119-120.

⁶³⁷ ό. π.

⁶³⁸ Day 1991, 17.

⁶³⁹ ό. π.

⁶⁴⁰ ό. π.

⁶⁴¹ ό. π., 21.

⁶⁴² Platon 2002, 148· Day 1997.

⁶⁴³ Platon, ό. π., 148· Day 1997.

⁶⁴⁴ Platon, ό. π., 150· Day, ό. π.

⁶⁴⁵ ό. π.

⁶⁴⁶ Platon 2004, 390· Day, ό. π..

Ο Ρ. Day, με βάση παλαιότερες πετρογραφικές αναλύσεις που διεξήγαγε σε δείγματα από τις θέσεις Παλαίικαστρο, Κάτω Ζάκρος, Επάνω Ζάκρος, Χαχλακιάς και Αζοκέραμος, εντόπισε στην περιοχή αυτή δυο κύριες θέσεις παραγωγής, το Παλαίικαστρο και τη Ζάκρο⁶⁴⁷. Στη Ζάκρο, παραδέχεται και ο Day, είναι πιθανό να υπήρχε ένας αριθμός διαφορετικών εργαστηρίων, τα οποία χρησιμοποιούσαν αρκετές διαφορετικές «συνταγές πηλού» (“*clay pastes*”)⁶⁴⁸. Από την άλλη πλευρά, στην πλειοψηφία του υλικού από το Παλαίικαστρο, εντοπίζεται η χαρακτηριστική νεογενής λάσπη (“*neogene terrestrial silts*”) και πηλοί του σχηματισμού Καστριού (“*Kastri Formation*”), τα οποία βρίσκονται στο Παλαίικαστρο, καθώς και στις φυλλιτικές-χαλαζιτικές αλληλουχίες που απαντούν τοπικά⁶⁴⁹.

Οι θέσεις της Επάνω και Κάτω Ζάκρου φαίνεται να έχουν παρόμοια κεραμεική· πρόκειται για μια ποικιλία τοπικής κεραμεικής ύλης⁶⁵⁰. Ο Day διαχωρίζει τις ομάδες σύστασης πηλού από το Παλαίικαστρο και τη Ζάκρο και αναφέρει, πως μία κεραμεική ύλη στη δεύτερη χρησιμοποιείται, κυρίως, για την κατασκευή κυπέλλων και πρόχων, διακρινόμενη από την κεραμεική ύλη της αντίστοιχης κατηγορίας αγγείων στο Παλαίικαστρο. Η εν λόγω σύσταση παρασκευαζόταν από πηλούς Μιοκαίνου (“*Miocene*”), άφθονους στο νότιο άκρο της Ζάκρου⁶⁵¹. Επίσης, υπάρχει στη Ζάκρο μια ομάδα κεραμεικής ύλης, από την οποία κατασκευάζονται μαγειρικά αγγεία⁶⁵². Όλα αυτά έχουν προσμείξεις φυλλιτικών ορυκτών και φαίνεται να έχουν χαμηλές ιδιότητες όπτησης, οι οποίες έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες θέσεις- όσον αφορά σε αγγεία αυτής της κατηγορίας⁶⁵³. Παρ’ όλα αυτά, αμμόλιθοι (“*sandstone*”) και πηλόλιθοι (“*siltstone*”), χαρακτηριστικά της Ζάκρου, αποδεικνύουν ότι η πηγή της πρώτης ύλης αυτών των αγγείων ήταν η τοπική φυλλιτική-χαλαζιτική αλληλουχία, η οποία βρίσκεται στα δυτικά, κοντά στις Χοιρόμανδρες⁶⁵⁴. Τα τελευταία αυτά εγκλείσματα εμφανίζονται επίσης σε αμφορείς και πίθους και στις δυο θέσεις, Ζάκρο και Παλαίικαστρο, αποτελώντας την πιο συνηθισμένη χονδροειδή κεραμεική ύλη της περιοχής, η οποία περιλαμβάνει από ιώδεις έως μελανές προσμείξεις σε ανοιχτό πορτοκαλέρυθρο υλικό⁶⁵⁵.

Ωστόσο, χρειάζεται να διευκρινιστεί, ότι η κεραμεική ύλη που αντιπροσωπεύεται στο Παλαίικαστρο και τη Ζάκρο δεν μοιάζει με τις υπόλοιπες κεραμεικές ύλες της ανατολικής Κρήτης⁶⁵⁶. Πρόκειται για κιτρινωπή και όχι ερυθρωπή κεραμεική ύλη που συνηθίζεται αλλού⁶⁵⁷. Συνεπώς, κατά τον Day, μπορούμε να μιλάμε για τουλάχιστον ένα τοπικό κέντρο παραγωγής στην

⁶⁴⁷ Day, ό. π., 224-225.

⁶⁴⁸ Day, ό. π. · Platon 2002, 150.

⁶⁴⁹ Day, ό. π..

⁶⁵⁰ ό. π.

⁶⁵¹ ό. π. Σχετικά με τα προβλήματα αυτής της άποψης βλ. κεφάλαιο “*Προβλήματα Έρευνας*”.

⁶⁵² ό. π.

⁶⁵³ ό. π.

⁶⁵⁴ ό. π.

⁶⁵⁵ ό. π.

⁶⁵⁶ Day 1995, 150-151.

⁶⁵⁷ ό. π.

περιοχή⁶⁵⁸.

Είναι κοινώς αποδεκτό, πως υπάρχουν πετρογραφικές ομάδες που χρησιμοποιούνται για σκευή που καλύπτουν συγκεκριμένες λειτουργικές ανάγκες⁶⁵⁹. Ωστόσο, μέσα στους τύπους των αγγείων, η πετρογραφική μελέτη μπορεί να διακρίνει διαφορετικές κατηγορίες «συνταγών πηλού», όλες από τοπικά υλικά, γεγονός που δείχνει την ύπαρξη ενός αριθμού εργαστηρίων μέσα στην ίδια περιοχή, που παράγουν παρόμοια αγγεία⁶⁶⁰. Όπως έχει υποστηριχθεί από τον Day, τέτοιες μεγάλες διαφορές στην τεχνική της «συνταγής του πηλού» δείχνουν την ύπαρξη κεραμέων, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα και ακολουθούν ξεχωριστές πολιτισμικές παραδόσεις⁶⁶¹. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τη σύγχρονη κεραμική παραγωγή στο νησί, η οποία προέρχεται από διαφορετικά εργαστήρια, καταγόμενα από διάφορα χωριά της Κρήτης, που εργάζονται όμως στην ίδια περιοχή⁶⁶².

Επομένως, είναι πιθανό, η Ζάκρος να μην είχε ένα μόνο εργαστήριο, το οποίο να συγκέντρωνε όλες τις εργασίες κοντά στο ανάκτορο, για την παραγωγή του μεγάλου όγκου της κεραμικής που εντοπίστηκε στη θέση⁶⁶³. Φαίνεται πως έχουμε να κάνουμε, μάλλον, με έναν αριθμό θέσεων παραγωγής, οι οποίες -τουλάχιστον κάποιες από αυτές- εκμεταλλεύονταν γεωλογικές αποθέσεις στην περιοχή της Επάνω Ζάκρου⁶⁶⁴. Σημειώνεται, τέλος, πως, κατά τον Day, στη Ζάκρο υπήρχε η παραγωγή πολλών κεραμικών υλών, οι οποίοι κάποιες φορές χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή παρόμοιων αγγείων (“jars”), μερικά από τα οποία εντοπίζονται και σε άλλες θέσεις, καθώς η κεραμική φαίνεται ότι μεταφερόταν σε σχετικά μεγάλες αποστάσεις στη γύρω περιοχή⁶⁶⁵.

Εργαστήρια – Διανομή

Οι ενδείξεις για εγκαταστάσεις κατασκευής της κεραμικής στη νεοανακτορική Κρήτη είναι σχετικά λίγες⁶⁶⁶. Τέτοιες εγκαταστάσεις έχουν εντοπισθεί στη θέση Γούβες και στη Ζώμινθο· ενώ υπάρχουν ακόμα ένα νεοανακτορικό εύρημα κλιβάνου στη Ζου και ένα μετανακτορικό (της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου) στα Αχλάδια⁶⁶⁷. Η χρήση του κλιβάνου της Ζου στο πλαίσιο λειτουργίας ενός εργαστηρίου κεραμικής έχει γίνει, γενικά, αποδεκτή⁶⁶⁸. Κεραμευτικός κλίβανος εντοπίζεται και

⁶⁵⁸ ό. π.

⁶⁵⁹ Day 1997, 224-225.

⁶⁶⁰ ό. π.

⁶⁶¹ ό. π.

⁶⁶² ό. π.·Voyatzoglou 1984·Blitzer 1984.

⁶⁶³ Day 1997, 224-225.

⁶⁶⁴ ό. π.

⁶⁶⁵ ό. π., 225-226.

⁶⁶⁶ Day 1995, 150-151.

⁶⁶⁷ ό. π.·Davaras 1980, 120.

⁶⁶⁸ Day, ό. π. Παρ’ όλα αυτά, ο ίδιος υποστηρίζει πως δεν φαίνεται να είναι ξεκάθαρη η χρήση των χώρων Ζ1-Ζ4 από τη θέση.

κοντά στον Ρουσσόλακκο (στο Παλαίικαστρο), που χρονολογείται πιθανόν πριν την ΥΜ ΙΒ περίοδο⁶⁶⁹. Κεραμεικές εγκαταστάσεις αποκαλύφθηκαν στο Κόκκινο Φρούδι Ζάκρου (Νεοανακτορικής περιόδου) και Βουκολιάδες (με πρωιμότερη χρονολόγηση)⁶⁷⁰. Στην ευρύτερη περιοχή της Ζάκρου, εντοπίζονται ακόμα δυο κλίβανοι, στη θέση Σπιτούκλα Ζάκρου και Μολυβοκάμινα⁶⁷¹

Ο Day παρατηρεί, ότι τα τοπικά αποθηκευτικά αγγεία φαίνεται να κατασκευάζονταν από πολλές διαφορετικές κεραμεικές ύλες, οι οποίες είναι πιθανό να χρησιμοποιούνταν από ξεχωριστά εργαστήρια⁶⁷². Προσθέτει στον συλλογισμό του, ότι θα πρέπει να διευκρινιστεί εάν τα εργαστήρια βρίσκονταν σε ανταγωνισμό μεταξύ τους ή κάτω από κάποιον κεντρικό έλεγχο⁶⁷³. Επίσης, σχετικά με την κατανομή αυτών των αγγείων, αναφέρεται ότι μικροί απιόσχημοι πίθοι που παράγονταν στην περιοχή της Ζάκρου έχουν εντοπισθεί στην ανατολικο-κεντρική Κρήτη (Μάλια) και άλλες θέσεις της ανατολικής Κρήτης (Παχειά Άμμος, Μόχλος)⁶⁷⁴.

Τέλος, σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα⁶⁷⁵, το ύφος της διακόσμησης της ΥΜ ΙΑ στη Ζάκρο εντοπίζεται και στο Παλαίικαστρο, αλλά και σε κέντρα της βόρειας και νότιας κεντρικής Κρήτης⁶⁷⁶. Ο ίδιος προσθέτει, πως το γεγονός αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη μιας οικονομικής (και διοικητικής;) κεντρικής εξουσίας, που μόνο η Ζάκρος θα μπορούσε να έχει στην ανατολική Κρήτη.⁶⁷⁷

Σχοινοειδής διακόσμηση

Σχετικά με τη σχοινοειδή διακόσμηση, σχεδόν όλοι οι πίθοι της Ζάκρου κοσμούνται στο σώμα από σειρές εμπιέστων πλαστικών σχοινιών⁶⁷⁸. Μάλιστα, στη Ζάκρο εντοπίζονται σχοινοειδή θέματα, τα οποία διακρίνονται για την πρωτοτυπία τους, σε αντίθεση με τα απλά διακοσμητικά στοιχεία που αντιπροσωπεύονται σε πίθους από άλλα μεγάλα κέντρα της περιοχής⁶⁷⁹. Έτσι, και σε αυτή την κατηγορία, μπορεί να παρατηρηθεί μια υπεροχή της παραγωγής των εργαστηρίων της Ζάκρου, σε σχέση πάντα με αλλά κεραμικά εργαστήρια της περιοχής.

⁶⁶⁹ Davaras 1980, 124.

⁶⁷⁰ Χρυσουλάκη 2000, 583, 588, 592.

⁶⁷¹ ό. π., 592.

⁶⁷² Day 1997, 228.

⁶⁷³ ό. π.

⁶⁷⁴ Christakis 2005, 80.

⁶⁷⁵ Platon 2002, 152.

⁶⁷⁶ ό. π.

⁶⁷⁷ ό. π.

⁶⁷⁸ Christakis 2005, 79.

⁶⁷⁹ ό. π.

B. Άλλες θέσεις- κέντρα κεραμεικής παραγωγής και διακίνησης χρηστικής κεραμεικής

Παρά τη σύγκλιση απόψεων, πολλών ερευνητών, στον χαρακτηρισμό των τεσσάρων ανακτόρων ως κέντρων κεραμεικής παραγωγής, η εξέλιξη της έρευνας έφερε στο φως στοιχεία από άλλες, δευτερεύουσες, θέσεις, που δεν είναι δυνατόν ωστόσο να αγνοηθούν. Μικρότερες δομές και οικισμοί ανά τη νήσο βρέθηκαν να διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή του μινωικού πολιτισμού. Διάφορες θέσεις θεωρούνταν προορισμοί μακρινών ταξιδιών, όντας ταυτόχρονα και σημεία αναδιανομής αγαθών. Από αυτές τις θέσεις, κρίνεται σκόπιμο, στην παρούσα εργασία, να παρουσιαστεί μόνο ένα δείγμα, ώστε να κατανοηθεί καλύτερα η σχέση των ανακτόρων, των μικρότερων οικισμών, των εμπορικών σταθμών ή των βιοτεχνικών μονάδων με την παραγωγή και τη διακίνηση της χρηστικής κεραμεικής. Επιλέχθηκαν για εξέταση ο Κομμός, ο Μόχλος, η Ψείρα, το Καβούσι, τα Γουρνιά, ο Πύργος Μύρτου, το Σίσσι, το Παλαίικαστρο, ο Πετράς και η Γαύδος.

1. ΚΟΜΜΟΣ

Ο Κομμός βρίσκεται στην πεδιάδα της Μεσαράς και συνδέεται με την κεραμεική αυτής της περιοχής. Πρόκειται για μια θέση που μπορεί να συγκριθεί, όσον αφορά στην κεραμεική της, με άλλες θέσεις της κεντρικής Κρήτης.

Πιο αναλυτικά, στη θέση εντοπίζονται λεπτότεχνα, χονδροειδή και ημι-χονδροειδή αγγεία, σε μια πληθώρα τύπων. Τα αγγεία από λεπτότεχνη κεραμεική ύλη περιλαμβάνουν κύπελλα, φιάλες και μικρά προχυτικά αγγεία (*“pouring vessels”*)⁶⁸⁰. Αντίθετα, πηλοί ημι- χονδροειδούς σύστασης χρησιμοποιούνται για την κατασκευή μεγαλύτερων αγγείων σερβιρίσματος, καθώς και αποθηκευτικών και μεταφορικών αγγείων⁶⁸¹. Τέλος, στα αγγεία χονδροειδούς σύστασης συμπεριλαμβάνονται οι μεγάλοι αποθηκευτικοί αμφορείς και οι κάδοι⁶⁸².

Εξεχωριστή και ιδιαίτερη κατηγορία αποτελεί αυτή των μαγειρικών αγγείων. Φαίνεται, πως η «χονδροειδής ερυθρή κεραμεική ύλη» (*“coarse red”*), στην οποία αναφέρεται ο Betancourt, αλλά και άλλοι τοπικοί πηλοί ερυθρής και καστανής κεραμεικής ύλης, προτιμώνται για την κατασκευή αγγείων που επρόκειτο να έρθουν σε επαφή με τη φωτιά: δηλαδή, μαγειρικών αγγείων, λύχνων, πυραύλων και πυριατηρίων (*“fire- boxes”*)⁶⁸³.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη μελέτη του Betancourt, εντοπίζονται τρεις κατηγορίες

⁶⁸⁰ Van de Moortel 1997α, 30-31.

⁶⁸¹ ό. π.

⁶⁸² ό. π.

⁶⁸³ ό. π.

μαγειρικών αγγείων: το τριποδικό μαγειρικό αγγείο, η μαγειρική λεκάνη (“*cooking dish*”), ο μαγειρικός δίσκος (“*cooking tray*”) και τα πάματα, τα οποία απαντούν περιστασιακά⁶⁸⁴. Αυτά τα αγγεία κατασκευάζονται από «χονδροειδή ερυθρή κεραμεική ύλη» (“*Coarse Red*”), αντιπροσωπευτική των μαγειρικών αγγείων, η οποία περιέχει αμμώδη πηλό με πολλές προσμείξεις, μελανού έως καστανού χρώματος⁶⁸⁵. Επίσης, από την ίδια έχουν παραχθεί και κάποια πύραυλα και λύχνοι, αποδεικνύοντας ότι η συγκεκριμένη κεραμεική ύλη ήταν ειδική για την κεραμεική που προοριζόταν για την επαφή με τη θερμότητα⁶⁸⁶. Τα όστρακα με τη συγκεκριμένη κεραμεική ύλη από τον Κομμό απαντούν σε ποσοστό που φθάνει το είκοσι τα εκατό (20%) της συνολικής κεραμεικής της θέσης⁶⁸⁷.

Μέσα από μια πολύ ενδιαφέρουσα πετρογραφική ανάλυση 160 δειγμάτων από τον Κομμό, διαπιστώθηκε, ότι η χονδροειδής κεραμεική περιείχε εγκλείσματα άμμου από παραλία, τα οποία προστέθηκαν εκ των υστέρων από τους κεραμείς στον πηλό⁶⁸⁸. Η πρακτική αυτή, της προσθήκης άμμου στον πηλό, παρουσιάζεται κατά κόρον σε θέσεις της Μεσαράς⁶⁸⁹. Το ενδιαφέρον, όμως, εστιάζεται στη διαπίστωση, ότι η άμμος, η οποία εντοπίζεται στην πεδιάδα της Μεσαράς, μάλλον προέρχεται από ποτάμια παρά από παραλίες, όπως αρχικά θεωρούταν, και, συνεπώς, η πηγή της πρέπει να αναζητηθεί μακρύτερα, με πιθανότερη την περιοχή γύρω από τον Γιούχτα⁶⁹⁰. Αυτό το συμπέρασμα δείχνει νέες οδούς για τις επαφές των αγγειοπλαστών και τη διακίνηση των πρώτων υλών σε μακρινές αποστάσεις.

Αγγεία που φαίνεται να έχουν εισαχθεί από άλλες θέσεις στον Κομμό εντοπίζονται σε διάφορα δωμάτια και οικίες και περιλαμβάνονται σε ποικίλων τύπων αποθέσεις. Πιο συγκεκριμένα, στα βόρεια της «Οικίας του Σωλήνα των Όφεων» (“*House of the Snake Tube*”), στο τετράγωνο 19Α στον Κομμό, εντοπίζεται απορριμματική απόθεση κεραμεικής της ΥΜ Ι περιόδου⁶⁹¹. Σε αυτήν, αρκετά όστρακα αγγείων αντιπροσωπεύουν κνωσιακές εισαγωγές της ΥΜ ΙΒ φάσης· πρόκειται για λεπτότεχνα ή χονδροειδή διακοσμημένα αγγεία⁶⁹².

Στον νότιο τομέα, στο Δωμάτιο 5 του Κτηρίου J, στο στρώμα του δαπέδου που αποτελείται από πλάκες, εντοπίστηκαν ΥΜ Ι όστρακα, μεταξύ των οποίων και ένα που προέρχεται από κύπελλο με γυριστό χείλος, υπόλευκου πηλού με μελανά εγκλείσματα και μπεζ επίχρισμα (“*slip*”), στιλβωμένο εσωτερικά και εξωτερικά⁶⁹³. Διακόσμηση ταινίας περιτρέχει το χείλος εσωτερικά και

⁶⁸⁴ Betancourt 1980, 3

⁶⁸⁵ ό. π.

⁶⁸⁶ ό. π.

⁶⁸⁷ ό. π.

⁶⁸⁸ Wilson & Day 1994, 52-53.

⁶⁸⁹ ό. π.

⁶⁹⁰ ό. π. Τα παραπάνω συμπεράσματα προέκυψαν ύστερα από πετρογραφικές αναλύσεις του Day σε αποθηκευτικούς αμφορείς της Νεοανακτορικής περιόδου σε θέσεις στη Μεσαρά, στην Αγία Τριάδα, τη Φαιστό, τα Καννιά Μητρόπολης, τον Άγιο Ιωάννη και τον Κομμό.

⁶⁹¹ Watrous 1992, 4

⁶⁹² ό. π.

⁶⁹³ ό. π., 18.

εξωτερικά, ενώ εξωτερικά υπάρχει και διαγώνια ερυθρή γραμμή⁶⁹⁴. Το κύπελλο αυτό θεωρήθηκε, από τον Watrous, ότι δεν ανήκε σε αγγείο τοπικής προέλευσης⁶⁹⁵.

Ακόμα, στις αποθέσεις κεραμικής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στον Κομμό που περιγράφονται από τον Watrous⁶⁹⁶, εντοπίστηκαν ελάχιστα χονδροειδή και ακόσμητα αγγεία (της ΥΜ Ι περιόδου), εκ των οποίων κανένα δεν θεωρήθηκε εισαγωγή στη θέση⁶⁹⁷. Παρόμοια άποψη διατυπώνει και η Van de Moortel, η οποία υποστηρίζει πως η πλειοψηφία της κεραμικής του Κομμού είναι τοπικής προέλευσης (η κεραμική ύλη θεωρείται τοπική, τουλάχιστον βάσει μακροσκοπικής εξέτασης)⁶⁹⁸. Στην κεραμική του Κομμού, μπορεί να διακριθεί η λεπτότεχη κεραμική και η υποκίτρινη οπτημένη κεραμική (“*tempered buffed*”) της Μεσαράς, η οποία θεωρείται, ωστόσο, πως δεν παράγεται τοπικά: προέρχεται, δηλαδή, από κάποια περιοχή που βρισκόταν έξω από τη δυτική Μεσαρά⁶⁹⁹. Η Van de Moortel⁷⁰⁰ υποδιαιρεί αυτή την τελευταία κατηγορία κεραμικής (“*tempered buffed*”) σε δυο ομάδες, την ημι-χονδροειδή (“*medium-coarse*”) και την χονδροειδή (“*coarse*”)⁷⁰¹.

Με νεώτερες πετρογραφικές μελέτες σε υλικό της ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ περιόδου από το Κτήριο Χ του Κομμού, φάνηκε πως οι περισσότερες εισαγωγές λεπτότεχνης και χονδροειδούς διακοσμημένης κεραμικής προέρχονταν από την Κνωσό, ενώ υπάρχουν και κάποιες από την ανατολική Κρήτη (Παλαίκαстро κ. ά.)⁷⁰². Εκτός αυτών, λιγοστά δείγματα εισηγμένης κεραμικής αναφέρονται από το ίδιο κτήριο. Πιο συγκεκριμένα, κατά την ανάλυση της κεραμικής ομάδας «X1:3/7», εντοπίστηκε μόνο μία τριφυλλόστομη οινοχόη της ΥΜ ΙΒ περιόδου, προερχόμενη από τη δυτική Μεσαρά⁷⁰³.

Από το ίδιο κτήριο, προέρχονται και οι ακόλουθες ομάδες κεραμικής, στις οποίες εντοπίστηκαν εισαγωγές. Αρχικά, στην κεραμική ομάδα «X2:3/1», εντοπίστηκε χονδροειδές κωνικό κύπελλο της ΥΜ Ι περιόδου, για το οποίο αναφέρεται από τους μελετητές, ότι “*πρόκειται για εισαγωγή*”, χωρίς περαιτέρω διευκρίνηση⁷⁰⁴. Ακόμα, στην κεραμική ομάδα «X6:1/5», εντοπίστηκε μαγειρικό πινάκιο της ΥΜ ΙΑ με έντονη παρουσία μίκκας στην κεραμική του ύλη, το οποίο θεωρήθηκε “*εισηγμένο*”⁷⁰⁵. Στην κεραμική ομάδα «X9:1/4», σύμφωνα με τον Rutter, περιλαμβάνεται αμφορέας με ελλειπτικό στόμιο, ο οποίος προέρχεται από τη Γαύδο και

⁶⁹⁴ ό. π..

⁶⁹⁵ ό. π.

⁶⁹⁶ ό. π.

⁶⁹⁷ ό. π.

⁶⁹⁸ Van de Moortel 1997α, 30-31.

⁶⁹⁹ ό. π.

⁷⁰⁰ ό. π.

⁷⁰¹ ό. π.

⁷⁰² Rutter 2017.

⁷⁰³ ό. π., 14· Van de Moortel 1997α, 159-162.

⁷⁰⁴ Rutter, ό. π., 25· Van de Moortel, ό. π., 69-70, 73-74, 78-79, εικ. 10.

⁷⁰⁵ Rutter, ό. π., 54.

χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ τελική περίοδο⁷⁰⁶. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και από τους Κόπακα και Παπαδάκη, οι οποίες αναφέρουν, ότι στα παράλια του Κομμού έχουν εντοπιστεί αγγεία της κεραμεικής ύλης της Γαύδου⁷⁰⁷. Πρόκειται για όστρακα αγγείων από πίθους, λεκανίδες, πρόχους, αμφορείς και έναν ψευδόστομο αμφορέα, τα οποία χρονολογούνται στη ΜΜ και ΥΜ περίοδο⁷⁰⁸.

Τέλος, ο Rutter σημειώνει ότι, κατά την τελευταία ανακτορική περίοδο, που συμπίπτει με την ύστερη ΥΜ ΙΒ, μεγαλύτερη ποικιλία, όσον αφορά στα κλειστά σχήματα, μπορεί να παρατηρηθεί στα προχυτικά αγγεία (*“pouring vessels”*), με την εμφάνιση των ακόσμητων τριφυλλόστομων οينوχών με ευρεία βάση σε ημι-χονδροειδή κεραμεική ύλη και των διακοσμημένων με σχέδια ραμφόστομων πρόχων (*“beaked jugs”*), οι οποίες ήταν εισαγωγές στον Κομμό⁷⁰⁹. Τα σχήματα αυτά αποτελούν παραλλαγές των τοπικών σχημάτων των οينوχών με ψηλό λαιμό και των γεφυρόστομων αγγείων⁷¹⁰. Εντύπωση προκαλεί στον Rutter, πως οι ραμφόστομες πρόχοι (*“beaked jugs”*) δεν παράγονται τοπικά στον Κομμό αλλά εισάγονται. Έτσι, θεωρεί ότι ίσως, στην περίπτωση του Κτηρίου Χ της ΥΜΙΒ, θεωρούνταν αντικείμενα εξωτικά, με ιδιαίτερη σημασία⁷¹¹.

2. ΜΟΧΛΟΣ

Μία θέση, η οποία είναι σημαντική για το θέμα μας, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού μελετών που έχουν πραγματοποιηθεί στο υλικό της, είναι ο Μόχλος. Η θέση αυτή έχει ανασκαφεί ξανά και δημοσιευθεί πρόσφατα σε μεγάλο βαθμό, έτσι κεραμικά που εντοπίστηκαν σε ποικίλα, λεπτομερειακά παρουσιασμένα, συμφοραζόμενα μας παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες.

Πιο συγκεκριμένα, σε σχέση με το υλικό από δύο νεοανακτορικά κτήρια που ανασκάφηκαν σχετικά πρόσφατα, διενεργήθηκαν πετρογραφικές μελέτες. Πρόκειται για τη «Συνοικία των Τεχνιτών» (*“Artisans’ Quarter”*, δηλαδή τα Κτήρια Α και Β), η οποία χρονολογείται στα τέλη της ΥΜ ΙΑ με αρχές της ΥΜ ΙΒ και επιβιώνει ως το τέλος της Νεοανακτορικής περιόδου⁷¹².

Η κεραμεική από τον Μόχλο διακρίνεται σε λεπτότεχνη και χονδροειδή⁷¹³. Η χονδροειδής κεραμεική ύλη [*“coarse fabrics (CF)”*] περικλείει δέκα (10) τοις εκατό προσμείξεις⁷¹⁴. Με την ανάλυση κωνικών κυπέλλων της ΥΜ ΙΒ περιόδου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τεσσάρων «συνταγών»

⁷⁰⁶ Rutter, ό. π., 76.

⁷⁰⁷ Κόπακα & Παπαδάκη 2006, 75.

⁷⁰⁸ ό. π..

⁷⁰⁹ Rutter, ό. π., 135-136.

⁷¹⁰ ό. π.

⁷¹¹ ό. π.

⁷¹² Barnard & Brogan 2003, 2.

⁷¹³ ό. π., 3-4.

⁷¹⁴ ό. π.

για την κεραμεική ύλη, από τοπικά υλικά. Καθεμία «συνταγή» προέρχεται από μια συγκεκριμένη πηγή πηλού, κάτι που υποδεικνύει την πιθανή ύπαρξη ανταγωνιστικών μεταξύ τους εργαστηρίων, που κατασκεύαζαν παρόμοια αγγεία, εξυπηρετώντας ωστόσο κάποιες ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες⁷¹⁵. Παρατηρήθηκε, ακόμα, ότι στον Μόγλο, ο οποίος ήταν ένα λιμάνι, όπως και η Ψείρα, δεν απαντούν οι τόσο συνηθισμένες για την Ψείρα ΥΜΙΒ κνωσιακές εισαγωγές⁷¹⁶.

Στον Μόγλο, ήταν κυρίαρχες δυο διακριτές κατηγορίες τύπων κεραμεικής ύλης (“*fabric types*”): α) αυτές που περιείχαν εγκλείσματα γρανίτη και διορίτη, τα οποία χαρακτηρίζουν τον «Πηλό Μιραμπέλλου», και β) αυτές που προέρχονται από τις φυλλιτικές-χαλαζιτικές αλληλουχίες που εντοπίζονται στα ανατολικά του Ισθμού της Ιεράπετρας⁷¹⁷. Από αυτές, προκύπτουν και επιμέρους κατηγορίες, όπως η ασβεστιτική εκδοχή των πρόχων/ αμφορέων του «Πηλού Μιραμπέλλου», η οποία διαφέρει από τη χαμηλή ασβεστιτική εκδοχή που εντοπίζεται στα μαγειρικά σκεύη⁷¹⁸.

Η μελέτη της κεραμεικής του Μόγλου βασίστηκε στη μακροσκοπική εξέταση και έναν αριθμό πετρογραφικών αναλύσεων. Με τη βοήθειά τους, διαπιστώθηκε πως στον Μόγλο απαντούν 12 τύποι χονδροειδούς κεραμεικής ύλης⁷¹⁹. Δύο από αυτούς τους τύπους προέρχονται από τον Ισθμό της Ιεράπετρας (“*Types 6 and 7*”)⁷²⁰. Ακόμα, χονδροειδής κεραμεική, αλλά και τύποι της λεπτότεχνης κεραμεικής, προέρχονται από την περιοχή του Μόγλου, του Καβουσίου και της περιοχής του Μιραμπέλλου⁷²¹.

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, γίνεται αναφορά μόνο στη σύσταση των πηλών που έχουν προέλευση το ίδιο το νησί της Κρήτης. Επίσης, οι αναφορές περιορίζονται στην παρουσίαση των εγκλεισμάτων της χονδροειδούς κεραμεικής. Συνεπώς, σε σχέση με τον Μόγλο, σημειώνονται μόνο έξι (6) τύποι- πετρογραφικές ομάδες- οι οποίες έχουν τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Πρόκειται για τις εξής: «πετρογραφική ομάδα 1», «πετρογραφική ομάδα 2», «πετρογραφική ομάδα 4», «πετρογραφική ομάδα 6», «πετρογραφική ομάδα 7» και «πετρογραφική ομάδα 11»⁷²².

Πιο αναλυτικά, η κεραμεική ύλη της «πετρογραφικής ομάδας 1» αποτελείται από χαμηλής περιεκτικότητας μεταμορφικά πετρώματα (“*Low Grade Metamorphic Rocks*”) και αντιστοιχεί, με βάση μακροσκοπικές παρατηρήσεις, στους «χονδροειδείς τύπους 2, 3, 4», (“*Coarse Fabric Types*”)⁷²³. Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει δείγματα κλειστών αγγείων, έναν αμφορέα και ένα σχεδόν ακέραιο αγγείο⁷²⁴. Παρατηρήθηκε, ότι οι μη πλαστικές ύλες αυτής της ομάδας απαντούν στο τοπικό

⁷¹⁵ Liard 2015.

⁷¹⁶ Betancourt 2004, 25.

⁷¹⁷ Barnard & Brogan, ό. π., 14.

⁷¹⁸ ό. π.

⁷¹⁹ Van de Moortel 2005·Barnard & Brogan, ό. π..

⁷²⁰ ό. π.

⁷²¹ ό. π.

⁷²² Barnard & Brogan 2003, 14-31.

⁷²³ ό. π., 15-17.

⁷²⁴ ό. π.

γεωλογικό υπόβαθρο⁷²⁵. Για την ακρίβεια, όλη η περιοχή γύρω από το λιμάνι του Μόχλου και βορείως των θέσεων Λάστρος, Σφάκα και Μέσα Μουλιανά, διαθέτουν φυλλιτικές-χαλαζιτικές αλληλουχίες. Αυτές, εντοπίζονται σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων από την υπό εξέταση θέση⁷²⁶.

Παρόμοια κεραμεική ύλη, που απαντά και σε ΠΜ αγγεία του Μόχλου, έχει εντοπιστεί και σε νεοανακτορική κεραμεική της Ψείρας και των Γουρνιών⁷²⁷. Η συγκεκριμένη κεραμεική ύλη διαφέρει από αυτή άλλων περιοχών, όπως του Παλαικάστρου και των γύρω περιοχών, οι οποίες είναι πλούσιες σε φυλλίτη. Τέλος, φυλλιτικά στοιχεία εμφανίζονται και στο Καβούσι (κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο)⁷²⁸. Παρατηρήθηκαν ομοιότητες μεταξύ του πηλού του Μόχλου και της χονδροειδούς φυλλιτικής κεραμεικής ύλης (*“Coarse Phyllite Fabric”*), η οποία εντοπίζεται στα Γουρνιά, όπως και με τη σκούρα φυλλιτική κεραμεική ύλη (*“Dark Phyllite Fabric”*) από το Καβούσι, η οποία απαντά και στα Γουρνιά και την Ψείρα⁷²⁹. Επίσης, κάποια δείγματα πηλού από τον Μόχλο σχετίζονται με την κεραμεική ύλη από το Καβούσι: πρόκειται για πηλούς με «φυλλιτικά και τροποποιημένα πυριγενή εγκλείσματα» (*“Phyllite and Altered Igneous Inclusions”*)⁷³⁰.

Ωστόσο, το γεγονός ότι η κεραμεική του Μόχλου σχετίζεται με τρεις ομάδες από το Καβούσι δεν αποτελεί πρόβλημα, καθώς τα δείγματα κεραμεικής που έχουν μελετηθεί από το Καβούσι είναι περισσότερα⁷³¹. Το σημαντικότερο στοιχείο είναι, πως αυτή η «συνταγή», που περιλαμβάνει μη πλαστικές ύλες φυλλίτη, συνηθίζεται στην ευρύτερη περιοχή, ανάμεσα στις θέσεις του Καβουσιού, της Ψείρας, των Γουρνιών και του Μόχλου, από τη Νεοανακτορική περίοδο έως και την Εποχή του Σιδήρου⁷³².

Η «πετρογραφική ομάδα 2» αναφέρεται στον «Πηλό Μιραμπέλλου», ο οποίος εντοπίζεται σε πιθοειδή (*“jars”*) [*«χονδροειδής τύπος 7» (“Coarse Fabric Type 7”)*], σύμφωνα με τη μακροσκοπική εξέταση⁷³³. Σε αυτήν, περιλαμβάνονται κλειστά αγγεία και ένα αδιευκρίνιστο (*“miscellaneous”*)⁷³⁴. Παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά της συγκεκριμένης κεραμεικής ύλης εντοπίζονται και στην περιοχή του Βριονησιού, στον κόλπο του Μιραμπέλλου, αλλά και σε δείγματα των Γουρνιών (*“Fabric 1”*), της Ψείρας, του Μακρύγιαλου, του Βροκάστρου και του Καβουσιού (με «γρανοδιοριτικά εγκλείσματα»)⁷³⁵. Τέλος, το πιο συνηθισμένο αγγείο αυτής της κεραμεικής ύλης φαίνεται να είναι ο αμφορέας, σε διάφορους τύπους (*“jar/amphorae types”*)⁷³⁶.

⁷²⁵ ό. π.

⁷²⁶ ό. π.

⁷²⁷ ό. π.

⁷²⁸ ό. π.

⁷²⁹ ό. π.

⁷³⁰ ό. π.

⁷³¹ ό. π.

⁷³² ό. π.

⁷³³ ό. π., 17-18.

⁷³⁴ ό. π.

⁷³⁵ ό. π.

⁷³⁶ ό. π..

Μια τρίτη ομάδα, η «πετρογραφική ομάδα 4», η οποία αποτελείται από ‘σκούρα φυλλιτική σύσταση’ [*“Dark Phyllite Fabric”*, (*“Coarse Fabric Type 5”*, σύμφωνα με τη μακροσκοπική εξέταση)], αντιπροσωπεύεται σε ένα κλειστό αγγείο και ένα αδιευκρίνιστο (*“miscellaneous”*)⁷³⁷. Πρόκειται, ίσως, για τοπική ύλη, δείγματα της οποίας εντοπίζονται και από τις περιοχές της Λάστρου και των Έξω Μουλιανών (οι οποίες βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τον Μόχλο)⁷³⁸.

Η «πετρογραφική ομάδα 6», η οποία αποτελείται από «ερυθρή μεταμορφοσιγενή κεραμεική ύλη» [*“Red Metamorphic Fabric”*, (*“Coarse Fabric Type 8”*, σύμφωνα με τη μακροσκοπική εξέταση)], αντιπροσωπεύεται σε ένα δείγμα ακόσμητου και αδιευκρίνιστου μεγέθους αγγείου⁷³⁹. Η κεραμεική αυτή ύλη μοιάζει με πηλούς σε αποθέσεις στα βόρεια της Λάστρου⁷⁴⁰. Πρόκειται για πηλό τοπικής προέλευσης, ο οποίος είναι πανομοιότυπος με την κεραμεική ύλη που περικλείει «ασημί μίκα» (*“Silver Mica”*) από το Καβούσι⁷⁴¹.

Η «πετρογραφική ομάδα 7», η οποία ταυτίζεται με τον «μαγειρικό πηλό Μιραμπέλλου» (*“Mirabello Cooking Pot Fabric”*), αντιπροσωπεύεται σε μαγειρικά αγγεία, και συγκεκριμένα σε ακόσμητο μαγειρικό αγγείο και ένα διακοσμημένο κλειστό αγγείο⁷⁴². Ίδια κεραμεική ύλη παρατηρήθηκε και στο Καβούσι⁷⁴³.

Τέλος, η «πετρογραφική ομάδα 11» αποτελείται από «σύσταση πηλού με μίκα» [*“Micaceous Fabric”*, (*“Coarse Fabric Type 9”*, σύμφωνα με τη μακροσκοπική εξέταση)]. Μοιάζει με την «πετρογραφική ομάδα 6», ενώ παρουσιάζει ομοιότητες και με την κεραμεική ύλη της «ασημί μίκας» (*“Silver Mica”*), από το Καβούσι⁷⁴⁴. Πρέπει να σημειωθεί, πως η περιοχή του Μόχλου έχει κοιτάσματα μίκας (*“micaceous fabrics”*), της οποίας η διάκριση, από τη μίκα που εμφανίζεται στους πηλούς που προέρχονται από τις Κυκλάδες, είναι δύσκολη⁷⁴⁵.

Συμπερασματικά, παρατηρήθηκε, ότι η ποικιλία των τοπικών κεραμεικών υλών στο Μόχλο είναι συμβατή με την εικόνα που προκύπτει από τα αποτελέσματα μελετών από γειτονικές θέσεις, όπως το Καβούσι, τα Γουρνιά και η Ψείρα⁷⁴⁶. Επομένως, είναι πιθανό οι θέσεις αυτές να αντιπροσώπευαν ένα και μόνο κέντρο παραγωγής, με ενιαίες επιδιώξεις στις εμπορικές επαφές της περιοχής με άλλους, πιο μακρινούς, οικισμούς. Παρατηρείται, δηλαδή τελικά, ότι είναι αδύνατο να διακριθεί η «τοπικότητα» των αγγείων του Μόχλου, καθώς παρουσιάζουν ομοιότητες με αντίστοιχα αγγεία άλλων εργαστηρίων γειτονικών θέσεων, πάντα της περιοχής του Μιραμπέλλου⁷⁴⁷.

⁷³⁷ ό. π., 20-21.

⁷³⁸ ό. π.

⁷³⁹ ό. π., 22-23.

⁷⁴⁰ ό. π.

⁷⁴¹ ό. π.

⁷⁴² ό. π., 24-25.

⁷⁴³ ό. π.

⁷⁴⁴ ό. π., 30-31.

⁷⁴⁵ ό. π., 31.

⁷⁴⁶ ό. π.

⁷⁴⁷ Van de Moortel 2005·Barnard & Brogan 2003.

3. ΨΕΙΡΑ

Η Ψείρα προμηθευόταν σχεδόν όλη της την κεραμεική από γειτονικές περιοχές της Κρήτης, συμπεριλαμβανομένων των Γουρνιών⁷⁴⁸. Κατά την ΥΜ Ι περίοδο, ήταν ένας σημαντικός εμπορικός σταθμός στον κόλπο του Μιραμπέλλου και πιστεύεται, ότι ο σημαντικός ρόλος του νησιού προέκυψε ως αποτέλεσμα των αλλαγών στις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες κατά τη Νεοανακτορική περίοδο⁷⁴⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι, την ίδια περίοδο, η Ψείρα δέχεται ισχυρές επιρροές στην κεραμεική της από την Κεντρική Κρήτη και, κυρίως, την Κνωσό⁷⁵⁰.

Κατά την ΥΜ ΙΒ, το εμπόριο στην Ψείρα παρουσίασε μεγάλη ανάπτυξη⁷⁵¹. Την περίοδο αυτή, η Ψείρα εισάγει κεραμεική και παράγωγά της από την Κύπρο, τη σύρο-παλαιστινιακή ακτή και θέσεις που βρίσκονταν στο ακραίο ανατολικό άκρο της Κρήτης⁷⁵². Επίσης, πολλά δείγματα κεραμεικής προέρχονται από την Κνωσό, η οποία, εφόσον ήθελε να επεκτείνει το εμπόριό της στην ανατολή, θα έπρεπε να αξιοποιήσει τη βόρεια πλευρά του νησιού, ως μια πλωτή διαδρομή προς αυτόν το στόχο⁷⁵³. Η Ψείρα θα παρείχε στην Κνωσό ένα σημαντικό απάνεμο λιμάνι⁷⁵⁴. Ο κνωσιακός «επεκτατισμός» κατά την ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι απαιτούσε μια μάλλον σύνθετη προσπάθεια⁷⁵⁵. Η αύξηση του υπερπόντιου εμπορίου, κυρίως με την ανατολή, θα πρέπει να οδήγησε στη δημιουργία αρκετών σταθμών προς αυτόν τον εμπορικό δρόμο και η Ψείρα πρέπει να συγκαταλεγόταν ανάμεσα σε αυτά τα λιμάνια-σταθμούς⁷⁵⁶.

Πολλές από τις κεραμεικές ύλες (“*fabrics*”) που εντοπίζονται στα Γουρνιά και την Ψείρα είναι χαρακτηριστικές στην ευρεία περιοχή και θεωρούνται «τοπικής σύστασης» (“*local fabric*”) ⁷⁵⁷. Έχουν εντοπιστεί τρεις κατηγορίες πηλού, που μπορούν να διακριθούν σε τρεις αντίστοιχες ομάδες: 1) «ομάδα 1», ο «Πηλός Μιραμπέλλου», 2) «ομάδα 2», πηλός με φυλλιτική κεραμεική ύλη και 3) «ομάδα 3», πηλός με σύσταση που είχε ως βάση τον σχιστόλιθο⁷⁵⁸. Πιο αναλυτικά, η «ομάδα 1» αντιπροσωπεύει μία υποκίτρινη κεραμεική ύλη (“*buff fabric*”), αποτελούμενη από εγκλείσματα πλαγιοκλαστικά, βιοτίτη, χαλαζία και κεροστίλβη (“*plagioclase, feldspar, biotite, quartz and hornblende*”). Αυτού του είδους η σύσταση (“*fabric*”) εντοπίζεται σε κύπελλα, πρόχους

⁷⁴⁸ Betancourt 2004, 22· Betancourt & Davaras 1995, 143· Γεροντάκου 2011, 244-263· Day 1997, 225-226.

⁷⁴⁹ Haggis & Mook 1993, 292 υποσ 69.

⁷⁵⁰ Betancourt 2004, 22· Platon 2004, 383.

⁷⁵¹ Betancourt, ό. π., 25.

⁷⁵² ό. π.

⁷⁵³ ό. π.

⁷⁵⁴ ό. π.

⁷⁵⁵ ό. π., 29.

⁷⁵⁶ ό. π., 29.

⁷⁵⁷ Day 1997, 225-226.

⁷⁵⁸ Η διάκριση έγινε για διευκόλυνση της παρουσίασης των συστάσεων πηλού του Day και βασίζεται μόνο στη βιβλιογραφική μελέτη.

και αμφορείς (“jars”)⁷⁵⁹. Τα εγκλείσματα φαίνεται να προέρχονται από γρανίτη και διορίτη, από την περιοχή ανάμεσα στα Γουρνιά και το Καλό Χωριό⁷⁶⁰. Η συγκεκριμένη κεραμεική ύλη, την οποία έχει εντοπίσει ο Day σε αρκετές ποσότητες αποθηκευτικών αμφορέων από διάφορες παράκτιες θέσεις των περιοχών που έχει ασχοληθεί, είναι γνωστή και ως «Πηλός Μιραμπέλλου»⁷⁶¹.

Μία παρόμοια ποικιλία πρόχων και πιθοειδών (“jars”) ανήκει στην «ομάδα 2». Τα αγγεία αυτά παράγονται από πηλόλιθο (“siltstone”) και μία κεραμεική ύλη με βάση τον φυλλίτη, συστατικά, τα οποία απαντούν στην περιοχή⁷⁶². Μία τρίτη ομάδα κεραμεικής ύλης, η «ομάδα 3», που χρησιμοποιήθηκε ειδικά στους αμφορείς της Ψείρας, περικλείει σχιστόλιθο⁷⁶³. Ο σχιστόλιθος αυτός είναι πιθανό να εντοπίζεται πέριξ των Έξω Μουλιανών, απέναντι από τον Μόγλο⁷⁶⁴. Επομένως, φαίνεται πως υπάρχει και μια άλλη περιοχή, στην οποία παράγονται προϊόντα που διανέμονται στην Ψείρα⁷⁶⁵.

Όσον αφορά στα μαγειρικά αγγεία, αντιπροσωπεύονται τουλάχιστον δυο κεραμεικές ύλες, οι οποίες εντοπίζονται, επίσης, και σε άλλες κατηγορίες αγγείων⁷⁶⁶. Μια κεραμεική ύλη σχετίζεται με την υποκίτρινη σύσταση της «ομάδας 1» (“buff fabric”), του «Πηλού Μιραμπέλλου», καθώς παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μελανά και λευκά εγκλείσματα με τη χρυσή μίκα⁷⁶⁷. Παρ’ όλα αυτά, όπως όλα τα μαγειρικά σκεύη στη θέση, τα αγγεία αυτά φαίνεται να έχουν κατασκευασθεί από ερυθρό πηλό, ο οποίος αφθονεί στην περιοχή του βορείου Ισθμού της Ιεράπετρας⁷⁶⁸. Ο πηλός αυτός περιέχει στη σύστασή του ερυθρή γη (“terra rosa”), η οποία, όταν οπτηθεί, ομοιάζει με το ερυθρό χρώμα⁷⁶⁹. Αυτή η κεραμεική ύλη εμφανίζεται στην ΠΜ περίοδο και ονομάζεται «Μαγειρικός Πηλός Μιραμπέλλου» (“Mirabello cooking fabric”)⁷⁷⁰. Για τα μαγειρικά αγγεία, χρησιμοποιείται και μια δεύτερη κεραμεική ύλη, βασισμένη στο φυλλίτη, η οποία παράγεται κατά την ΥΜ Ι εκτός της περιοχής του Μιραμπέλλου⁷⁷¹. Η φυλλιτική αυτή σύσταση χαρακτηρίζεται από την παρουσία άφθονων αμμοδών προσμειξεων φυλλίτη, οι οποίες περιέχουν μικροσκοπικά στίγματα χαλαζίτη, πλαγιοκλαστικών και χλωρίτη⁷⁷².

⁷⁵⁹ Day, ό. π..

⁷⁶⁰ ό. π.

⁷⁶¹ ό. π. Κατά τους Haggis και Mook (Haggis & Mook 1993, 274 υποσ 36.), ο «Πηλός Μιραμπέλλου» (“Mirabello fabric”) που ονομάζει ο Day, ταυτίζεται με τη σύσταση του «Μαγειρικού Πηλού Μιραμπέλλου» (“Mirabello cooking fabric”) της Ψείρας.

⁷⁶² Day 1997, 225-226.

⁷⁶³ ό. π.

⁷⁶⁴ ό. π.

⁷⁶⁵ ό. π.

⁷⁶⁶ ό. π.

⁷⁶⁷ ό. π.·Betancourt & Davaras 1995, 143.

⁷⁶⁸ Day 1997, 225-226.

⁷⁶⁹ ό. π.

⁷⁷⁰ ό. π. Στο εξής, η αγγλικής ονομασίας κεραμεική ύλη από την περιοχή του Μιραμπέλλου “Mirabello cooking fabric”, η οποία αναφέρεται σε μαγειρικά αγγεία, θα ονομάζεται «Μαγειρικός Πηλός Μιραμπέλλου». Για τα Γουρνιά, αυτή η κεραμεική ύλη αντιστοιχεί στην «ομάδα 2» (“Fabric 2”). (Day 1991, 93.).

⁷⁷¹ ό. π., 225-226· Betancourt & Davaras 1995, 143.

⁷⁷² Betancourt & Davaras, ό. π., 143-144.

Συγκεφαλαιωτικά, στην περιοχή του Μιραμπέλλου, αναφέρεται η προέλευση δυο κεραμεικών υλών, του «Πηλού Μιραμπέλλου» και του «Μαγειρικού Πηλού Μιραμπέλλου»⁷⁷³.

Διακίνηση κεραμεικής

Στις ανασκαφές του 1984, εντοπίστηκε στην Ψείρα νέα εγκατάσταση, η οποία χρονολογήθηκε από τον Betancourt από τη MM I-II, ή και νωρίτερα, έως και την τελική YM IB⁷⁷⁴. Επίσης, εντοπίστηκε κεραμική της YM III περιόδου⁷⁷⁵. Στην εγκατάσταση αυτή, ανήκει το «Συγκρότημα AF» (“*Block AF*”), τα ευρισκόμενα στον νότιο τομέα δωμάτια του οποίου (AF1, AF2, AF3A/B, AF3C, AF5A, AF5B, AF10) έχουν φάσεις της MM III-YM I περιόδου⁷⁷⁶, ενώ τα δωμάτια του βόρειου τομέα (AF 6, AF 7, AF 8, AF 9) φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν στην τελική YM IB περίοδο⁷⁷⁷.

Αγγεία που είχαν κατασκευασθεί από «Μαγειρικό Πηλό Μιραμπέλλου» έχουν εντοπιστεί σε αρκετούς χώρους στην εγκατάσταση. Πιο συγκεκριμένα, στο δωμάτιο AF 2, σε διαταραγμένο στρώμα MM II-YM I περιόδου, εντοπίστηκε χονδροειδές αγγείο του τύπου του «Μαγειρικού Πηλού Μιραμπέλλου», κάτι που επιβεβαιώθηκε με αναλύσεις της κεραμεικής ύλης⁷⁷⁸. Επίσης, στο δωμάτιο AF 3A/B, εντοπίστηκαν αγγεία ίδιας προέλευσης, που περιλαμβάνουν ένα μαγειρικό πινάκιο, ένα τριποδικό μαγειρικό αγγείο και ένα κλειστό αγγείο, όλα χρονολογούμενα στη MM περίοδο⁷⁷⁹. Ακόμα, παρατηρούνται πολύ λίγα όστρακα της ίδιας σύστασης από τα δωμάτια AF1, AF 4, AF 10, AF 5A, AF5B, AF 6, AF 7, AF 8, AF 9, τα οποία χρονολογούνται στην YM IB περίοδο⁷⁸⁰.

Στο ίδιο συγκρότημα («Συγκρότημα AF»), εντοπίστηκε φυλλτική κεραμική ύλη σε έναν διακοσμημένο ηθμό (“*strainer*”) από το Δωμάτιο AF 9, ο οποίος προέρχεται από τη Ζάκρο και χρονολογείται στην YM IB⁷⁸¹. Επίσης, μεγάλο χονδροειδές αγγείο από το ίδιο δωμάτιο, διακοσμημένο αυτή τη φορά, προέρχεται πιθανώς από τον Μόγλο και χρονολογείται στην YM IB⁷⁸². Τέλος, στο Δωμάτιο AF 9, βρέθηκε κύπελλο με προχοή, το οποίο είναι πιθανό να προέρχεται από τον Μόγλο και χρονολογείται στην τελική YM IB· παρόμοια παραδείγματα, τα οποία είναι όμως αδημοσίευτα, προέρχονται από το Χρυσοκάμινο⁷⁸³. Στα Δωμάτια AF 5A, AF5B, σημειώνεται

⁷⁷³ ό. π., 143.

⁷⁷⁴ Betancourt 2009, 3.

⁷⁷⁵ ό. π.

⁷⁷⁶ ό. π., 10-15.

⁷⁷⁷ ό. π., 17-26.

⁷⁷⁸ ό. π., 46.

⁷⁷⁹ ό. π., 49.

⁷⁸⁰ ό. π., 56-92.

⁷⁸¹ ό. π., 91.

⁷⁸² ό. π., 92.

⁷⁸³ ό. π., 89.

χονδροειδές κωνικό κύπελλο με προχολή, παράλληλο του οποίου συναντάται στα Γουρνιά⁷⁸⁴. Επίσης, στο ίδιο δωμάτιο, εντοπίστηκε χονδροειδές κωδωνόσχημο κύπελλο από μη τοπικό πηλό⁷⁸⁵.

Σχετικά με την κεραμική από την περιοχή του Μιραμπέλλου κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο, στο «Συγκρότημα ΑΓ» (“*Block AG*”) φαίνεται πως αντιπροσωπεύεται μικρός αριθμός αγγείων, αποκλειστικά μαγειρικών, που είχαν κατασκευαστεί από «Μαγειρικό Πηλό Μιραμπέλλου» (“*Mirabello fabric, cooking class*”)⁷⁸⁶. Ωστόσο, η πλειοψηφία της χονδροειδούς κεραμικής, στο ίδιο συγκρότημα, κατά την ΥΜ ΙΑ και ΥΜ ΙΒ περίοδο, είχε κατασκευαστεί από πηλό φυλλιτικής σύστασης⁷⁸⁷.

Στο «Κτήριο ΑΑ» (“*Building AA*”), εντοπίστηκε, επίσης, λιγοστή κεραμική του «Μαγειρικού Πηλού Μιραμπέλλου» (“*Mirabello fabric, cooking class*”), η οποία χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΙ -ΥΜ Ι περίοδο⁷⁸⁸.

Στο «Κτήριο ΑΒ» (“*Building AB*”), η κατάσταση είναι πιο δυσχερής, καθώς η πλειοψηφία της κεραμικής είναι χονδροειδής και ακόσμητη, κάτι που δυσκολεύει τη χρονολόγησή της⁷⁸⁹. Παρ’ όλα αυτά, κατά τους Betancourt και Δαβάρα, η κεραμική μπορεί να ενταχθεί στον χρονολογικό ορίζοντα της ΥΜ Ι περιόδου⁷⁹⁰. Τα χονδροειδή όστρακα είναι και πάλι λιγοστά και προέρχονται από αγγεία που έχουν κατασκευαστεί από «Μαγειρικό Πηλό Μιραμπέλλου» (“*Mirabello fabric, cooking class*”), με τα περισσότερα εξ αυτών να αποτελούνται από πηλό φυλλιτικής σύστασης⁷⁹¹. Τα δείγματα των αγγείων αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνουν μαγειρικά πινάκια, χύτρες και τριποδικά κύπελλα⁷⁹². Η χονδροειδής κεραμική αποτελείται από αποθηκευτικά αγγεία κλειστών σχημάτων (όπως, αμφορείς με γυριστά χείλη, απιόσχημους αμφορείς, αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο, κ. ά) και μαγειρικά αγγεία (όπως χύτρες και μαγειρικά πινάκια)⁷⁹³. Αξίζει να σημειωθεί, ότι, σύμφωνα με τα αποτελέσματα πετρογραφικής ανάλυσης, ένας αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο φαίνεται να είχε εισαχθεί στην Ψείρα από την Κάτω Ζάκρο⁷⁹⁴.

Τέλος, από την «Περιοχή ΑΒ 18», η οποία δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, προέρχεται κάλαθος ή τριποδική φιάλη, από πηλό φυλλιτικής σύστασης⁷⁹⁵. Το σχήμα είναι χαρακτηριστικό στην περιοχή της πεδιάδας της Μεσαράς (νότιο-κεντρική Κρήτη) και χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΙ- ΥΜ Ι περίοδο⁷⁹⁶.

⁷⁸⁴ ό. π., 66.

⁷⁸⁵ ό. π.

⁷⁸⁶ Betancourt & Davaras 1995, 7-9.

⁷⁸⁷ ό. π.

⁷⁸⁸ ό. π., 21.

⁷⁸⁹ ό. π., 33-35.

⁷⁹⁰ ό. π.

⁷⁹¹ ό. π., 33-39.

⁷⁹² ό. π., 37 πιν.1.

⁷⁹³ ό. π., 35.

⁷⁹⁴ ό. π., 35, 36 (Δωμάτιο ΑΒ 4).

⁷⁹⁵ ό. π., 40.

⁷⁹⁶ ό. π., 40.

Κεραμική του Μιραμπέλλου σημειώνεται και στο «Κτήριο AB» (*“Building AB”*), προερχόμενη από χώρο που χρησιμοποιήθηκε «ως οικιακός» (*“for domestic purposes”*)⁷⁹⁷. Πιο συγκεκριμένα, σε διαταραγμένο στρώμα, που περιείχε μινωική και βυζαντινή κεραμική, στην «Περιοχή AI» (*“Area AI”*), εντοπίστηκε, μεταξύ άλλων, όστρακο αγγείου κατασκευασμένου από «Μαγειρικό Πηλό Μιραμπέλλου» (*“Mirabello fabric, cooking class”*), χρονολογούμενου στην ΥΜ I περίοδο⁷⁹⁸.

Επίσης, από διάφορους χώρους του «Κτηρίου AP» (*“Building AP”*) προέρχονται λιγοστά όστρακα, αγγείων κατασκευασμένων από τον «Μαγειρικό Πηλό Μιραμπέλλου» (*“Mirabello fabric, cooking class”*), παρόλο που, για ακόμη μια φορά, τα περισσότερα από τα όστρακα ανήκουν σε αγγεία από πηλό φυλλιτικής σύστασης⁷⁹⁹. Στα πρώτα, αντιπροσωπεύονται τριποδικές χύτρες και κλειστά αγγεία, πιθανώς αποθηκευτικά, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΜ I περίοδο⁸⁰⁰. Αναφορικά με τη χρήση του κτηρίου, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν αυτό ανήκε σε κάποια οικία ή εντασσόταν σε κάποια ειδικότερη κτηριακή εγκατάσταση⁸⁰¹.

Στο «Κτήριο AM» (*“Building AM”*), κάποια χονδροειδής κεραμική (γίνεται αναφορά σε ένα κωνικό κύπελλο και έναν κάδο) ανήκει, επίσης, στην κατηγορία εκείνης που έχει κατασκευαστεί από «Μαγειρικό Πηλό Μιραμπέλλου» (*“Mirabello fabric, cooking class”*). Και πάλι, η περισσότερη κεραμική φαίνεται κατασκευασμένη από πηλό φυλλιτικής σύστασης και ανήκει στην MMII-ΥΜ I και ΥΜ IA περίοδο⁸⁰². Επιπλέον, τόσο η αρχιτεκτονική όσο και η κεραμική που εντοπίστηκε στο «Κτήριο AM» (*“Building AM”*), δείχνουν πως πρόκειται για κατοικία που χρησιμοποιήθηκε στην ΥΜ IA περίοδο⁸⁰³.

Στο «Βόρειο Κτήριο AD» (*“Building AD North”*), εντοπίστηκαν κάποια δείγματα χονδροειδούς κεραμικής από «Μαγειρικό Πηλό Μιραμπέλλου» (*“Mirabello fabric, cooking class”*). Ωστόσο, η πλειοψηφία των αγγείων είχε κατασκευαστεί από πηλό φυλλιτικής σύστασης⁸⁰⁴. Το κτήριο AD χρησιμοποιήθηκε ως οικιστική εγκατάσταση⁸⁰⁵.

Από το «Κεντρικό Κτήριο AD» (*“Building AD Center”*), το οποίο χρονολογείται από την ΥΜ IA έως την ΥΜ IB, προέρχονται πολλά όστρακα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων ξένης κεραμικής (μη μινωικής- δηλαδή κυκλαδικά, κυπριακά, χαανιτικά αγγεία). Για αυτόν τον λόγο, το συγκεκριμένο οικοδόμημα ερμηνεύθηκε ως οικία κάποιου εμπόρου ή συλλέκτη ξένων αντικειμένων⁸⁰⁶. Ανάμεσα σε αυτά, συνεχίζει να υπάρχει λιγοστή κεραμική της σύστασης του

⁷⁹⁷ ό. π., 49.

⁷⁹⁸ ό. π., 54-55.

⁷⁹⁹ ό. π., 64.

⁸⁰⁰ ό. π.

⁸⁰¹ ό. π., 65.

⁸⁰² ό. π., 78-79.

⁸⁰³ ό. π., 84.

⁸⁰⁴ ό. π., 94-96. Τα αγγεία φυλλιτικής κεραμικής ύλης μπορούν να είναι είτε χονδροειδή, είτε λεπτότεχνα.

⁸⁰⁵ ό. π., 101.

⁸⁰⁶ ό. π., 108-109.

«Μαγειρικού Πηλού Μιραμπέλλου» (“*Mirabello fabric, cooking class*”)⁸⁰⁷ και, ειδικότερα, μαγειρικά πινάκια, μαγειρικοί δίσκοι, μικρογραφικά τριποδικά αγγεία, χύτρα και πύραυνο, τα οποία χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙΙ- ΥΜ ΙΑ περίοδο⁸⁰⁸. Επίσης, διακοσμημένος απιόσχημος αμφορέας, ο οποίος χρονολογείται στην ΥΜ ΙΒ, κατασκευασμένος από φυλλιτική κεραμεική ύλη, αναφέρεται ως εισαγωγή από την περιοχή της Ζάκρου⁸⁰⁹. Στο «Κεντρικό Κτήριο ΑΔ», με βάση την πολυποίκιλη κεραμεική που εντοπίστηκε, έχει θεωρηθεί πιθανό ότι λάμβαναν χώρα ειδικές δραστηριότητες, εφόσον ανάλογη συνολική εικόνα δεν απαντά σε κανένα άλλο σύνολο από τον οικισμό⁸¹⁰.

Η παραπάνω ταξινόμηση έγινε δυνατή με βάση τις πετρογραφικές αναλύσεις σε δείγμα αγγείων από το «Κεντρικό Κτήριο ΑΔ» (“*Building AD, Center*”). Στα αγγεία της κατηγορίας της σύστασης του «Πηλού Μιραμπέλλου», περιλαμβάνονται: πιθοειδές (“*jar*”), μαγειρικός δίσκος (“*cooking tray*”), δυο (2) πρόχοι, δυο (2) μαγειρικά αγγεία, δίσκος (“*disk*”), δισκοειδές βάρος, μαγειρικό πινάκιο, τριποδικό αγγείο και δυο (2) κλειστά αγγεία⁸¹¹. Αντίθετα, στην κατηγορία της φυλλιτικής κεραμεικής ύλης για την κατασκευή μαγειρικών αγγείων κατά την ΥΜ Ι περίοδο, φαίνεται, από την πετρογραφική μελέτη, ότι οι κεραμείς προσέθεσαν σκόπιμα φυλλιτικά στοιχεία κατά την επεξεργασία του πηλού, καθώς τα εγκλείσματα είναι πολυγωνικά⁸¹² και όχι στρογγυλά, όπως θα συνέβαινε αν η κεραμεική ύλη είχε προκύψει με φυσικό τρόπο (δηλαδή οι προσμείξεις περικλείονταν στις αρχικές αποθέσεις). Έτσι, μπορεί να υποτεθεί η πιθανή μεταφορά του φυλλιτικού υλικού από γειτονική θέση ή από πιο μακρινές αποστάσεις, κάτι που υποστηρίζεται από εθνογραφικές μελέτες που αφορούν στο σήμερα.

4. ΚΑΒΟΥΣΙ

Στην περιοχή του Καβουσίου, η χονδροειδής κεραμεική, από την Εποχή του Χαλκού έως την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, εμφανίζεται να αντιπροσωπεύει διάφορες σφαίρες παραγωγής και διανομής⁸¹³. Οι ζώνες παραγωγής και το γεωλογικό υπόβαθρο, από το οποίο εξαρτάται η περιοχή του Καβουσίου για την κατασκευή της χονδροειδούς κεραμεικής της, δείχνει ένα μικρής κλίμακας μοντέλο κεραμικών ανταλλαγών, από την περιοχή του Μιραμπέλλου και τη βόρεια περιοχή του Ισθμού⁸¹⁴.

Η διακίνηση της κεραμεικής μέσα και γύρω από τη βόρεια περιοχή του Ισθμού είναι

⁸⁰⁷ ό. π., 108-113.

⁸⁰⁸ ό. π., 113-116, 118.

⁸⁰⁹ ό. π., 117.

⁸¹⁰ ό. π., 138.

⁸¹¹ ό. π., 143-144.

⁸¹² ό. π., 143-146.

⁸¹³ Haggis 2005, 44.

⁸¹⁴ ό. π.

αποτέλεσμα⁸¹⁵:

1. ανταλλαγών των ίδιων των αγγείων, όπως αποθηκευτικών αγγείων και αγγείων επεξεργασίας (“*storage and processing vessels*”). Πρόκειται για πίθους, λάρνακες, λύχνους, τριποδικά αγγεία, δίσκους, κάδους και λοπαδοειδή πύραυλα.
2. ανταλλαγών των περιεχομένων των δοχείων, όπως γεφυρόστομων αγγείων (“*hole-mouth jars*”), πιθαμοφόρων, αμφορέων με ελλειψοειδές στόμιο, πρόχων και απιόσχημων αμφορέων.
3. αγγείων που διακινούνταν σε περιοχές ή επικράτειες, όχι ως προϊόντα ανταλλαγών, αλλά ως προσωπικά είδη ή αγαθά, τα οποία μεταφέρονταν μαζί με πληθυσμούς ή μαζί με άτομα που μετακινούνταν σε κοντινές αποστάσεις⁸¹⁶. Σε συγκεκριμένα πολιτισμικά περιβάλλοντα, αγγεία μετακινούνται για συγκεκριμένες δραστηριότητες μακριά από τον τόπο κατασκευής τους (όπως οι κυψέλες για την παραγωγή μελιού, οι λάρνακες για ταφική χρήση, αμφορείς και αγγεία για τη μεταφορά διάφορων προϊόντων, και, ακόμα και τα μαγειρικά αγγεία, ως εξοπλισμός για γεωργικές, κτηνοτροφικές ή λατρευτικές δραστηριότητες)⁸¹⁷.

Κατά την έρευνα στην περιοχή του Καβουσιού, όσον αφορά στην κεραμική της Εποχής του Χαλκού, εντοπίστηκε κεραμική ύλη με εγκλείσματα γρανοδιορίτη⁸¹⁸. Επειδή η πηγή της πρώτης ύλης πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή γύρω από τα Γουρνιά και το Καλό Χωριό-Ίστρον, υποθέτουμε, ότι τα συγκεκριμένα αγγεία προέρχονται από τη δυτική πλευρά της περιοχής του βόρειου τμήματος του Ισθμού, η οποία βρίσκεται κοντά σε αργιλούχες αποθέσεις και σε πηγές αγωγίμου πηλού (“*temper sources*”)⁸¹⁹. Η δεύτερη περιοχή, που εντοπίζονται ανάλογες αποθέσεις, βρίσκεται ανατολικά του Ισθμού, περιλαμβανομένων των περιοχών του Μόχλου και του Καβουσιού⁸²⁰. Εκεί, εντοπίζονται σχιστόλιθοι και πηλοί με φυλλιτική σύσταση, οι οποίοι προέρχονται από φυλλιτικές-χαλαζιτικές αλληλουχίες⁸²¹.

Με βάση τις πετρογραφικές μελέτες, δημιουργήθηκαν κατηγορίες κεραμικής ως προς την κεραμική ύλη που αντιπροσωπεύεται σε κάθε αγγείο. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, αναφέρεται ο κεραμικός «τύπος Ι» (“*Fabric Type I*”), της χονδροειδούς κεραμικής από το Καβούσι, ο οποίος χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ περίοδο και, εκτός από το Καβούσι, αντιπροσωπεύεται σε μεγάλους αριθμούς αγγείων από την Ψείρα και τον Μόχλο⁸²². Ο κεραμικός αυτός τύπος αντιπροσωπεύεται στους ακόλουθους τύπους αγγείων: χύτρες, μαγειρικά πινάκια,

⁸¹⁵ ό. π.

⁸¹⁶ ό. π.

⁸¹⁷ ό. π.

⁸¹⁸ ό. π., 45.

⁸¹⁹ ό. π.

⁸²⁰ ό. π.

⁸²¹ ό. π.· Day 1991.

⁸²² Haggis 2005, 168-169· Haggis & Mook 1993, 270, 281, 273, υποσ 35 . Όπως αναφέρει η Barnard, “*αυτή η σύσταση είναι ίδια με την πιο συνηθισμένη φυλλιτική-αγώγιμη σύσταση πηλού της Ψείρας, κατά την ΥΜ Ι περίοδο*”. (Barnard & Brogan 2003, 5).

πίθους, πρόχους, κωνικά κύπελλα και κάδους⁸²³. Φαίνεται, ότι η πιο συνηθής κατηγορία αγγείων, που αντιπροσωπεύεται σε αυτόν τον κεραμεικό τύπο, είναι οι χύτρες⁸²⁴.

Πιο συγκεκριμένα, στη MM III- YM I περίοδο αλλάζει δραστικά το μοντέλο, καθώς τα γρανοδιοριστικά εγκλείσματα δεν χρησιμοποιούνται πλέον. Στη θέση τους, εμφανίζεται η τοπική φυλλιτική κεραμική ύλη (“τύπος Γ”), κάτι που ίσως δείχνει μια μείωση της διακίνησης των χονδροειδών αγγείων ανάμεσα στην περιοχή των Γουρνιών και του Καβουσίου, στη Νεοανατορική περίοδο⁸²⁵.

Στη ίδια περίοδο, η αφθονία της φυλλιτικής αγωγίμης κεραμικής ύλης (“τύπος Γ”), σύμφωνα με την έρευνα του προγράμματος Καβουσίου-Θρύπτης (“KTS”)(**Εικ.7**) αλλά και πετρογραφικές αναλύσεις σε δείγματα του Μόχλου και της Ψείρας, δείχνει ένα αποκεντρωμένο μοντέλο παραγωγής και κατανομής της χονδροειδούς κεραμικής, σύμφωνα με το οποίο μια ευρεία ποικιλία χονδροειδών χρηστικών αγγείων κατασκευαζόταν τοπικά σε κάθε περιοχή⁸²⁶. Οι ίδιες έρευνες έδειξαν, πως τα τυπικά αγγεία των Γουρνιών δεν έφταναν πλέον την περιοχή του Καβουσίου σε μεγάλες ποσότητες, αλλά μάλλον ταξίδευαν σε πιο μακρινά λιμάνια⁸²⁷.

Διακίνηση κεραμικής και κέντρα παραγωγής

Το κεραμικό υλικό με σύσταση πηλού (“*fabric*”) που περιείχε γρανοδιορίτη μειώνεται σημαντικά, αν όχι εντελώς, κατά την YM I περίοδο στο Καβούσι⁸²⁸. Κατά τη Νεοανατορική περίοδο, είναι πιθανό η λεπτότεχνη κεραμική και τα πολύτιμα, μη κεραμικά, αντικείμενα και υλικά, να αντικατέστησαν τα χονδροειδή αγγεία (και οτιδήποτε αυτά μετέφεραν), αποτελώντας πλέον τα κύρια ανταλλάξιμα αντικείμενα, τουλάχιστον σε αυτές τις γειτονικές περιοχές του βόρειου τμήματος του Ισθμού⁸²⁹.

Η πλειοψηφία των αγγείων, τα οποία προέρχονται από παλαιότερες περιόδους και αντιπροσώπευαν τη σύσταση του «Πηλού Μιραμπέλλου» στο Καβούσι, αντικαθίστανται, κατά τη Νεοανατορική περίοδο (MM III), από αγγεία κατασκευασμένα από τοπική κεραμική ύλη⁸³⁰. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η διακοπή των εισαγωγών της κεραμικής του Μιραμπέλλου- η οποία είχε την πρωτοκαθεδρία στην ευρύτερη περιοχή (Ισθμός-Καλό Χωριό) κατά την YM I περίοδο- και η υιοθέτηση της τοπικής κεραμικής⁸³¹. Το γεγονός αυτό δείχνει μια αλλαγή στην

⁸²³ Haggis & Mook 1993, 279 πιν. 2.

⁸²⁴ ό. π., 281.

⁸²⁵ ό. π., 291.

⁸²⁶ ό. π., 292.

⁸²⁷ ό. π.

⁸²⁸ ό. π., 292 υποσ 65· Day 1991.

⁸²⁹ Haggis & Mook 1993, 292.

⁸³⁰ Haggis 2005, 53.

⁸³¹ ό. π., 54.

οικονομική οργάνωση των περιοχών γύρω από το Καβούσι, δηλαδή των περιοχών του βορείου τμήματος του Ισθμού⁸³².

Συμπερασματικά, η εξαφάνιση της κεραμεικής των Γουρνιών από την περιοχή του Καβουσίου κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο και η αντικατάστασή της με τοπική κεραμική φυλλιτικής σύστασης («τύπος Ι»), σίγουρα δείχνει έναν βαθμό οικονομικής μεταβολής κατά τις αρχές της Νεοανακτορικής περιόδου⁸³³. Κατά τους Haggis και Mook, αυτή η αλλαγή, της ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι περιόδου, προκλήθηκε από -ή ακολούθησε- την κατάρρευση ή τη διάλυση του παλαιοανακτορικού μοντέλου κατανομής μεταξύ περιοχών (“*intra-regional*”) και θα πρέπει να συμπεριελάμβανε μια αναδιοργάνωση της ανακτορικής (“*palatial*”) και της δια-ανακτορικής (“*inter-palatial*”) οικονομίας και κοινωνίας⁸³⁴.

5. ΓΟΥΡΝΙΑ

Ο καλοδιατηρημένος οικισμός των Γουρνιών βρίσκεται στο βόρειο άκρο του Ισθμού της Ιεράπετρας. Από τις ανασκαφές των ετών 2010-2012 (Εικ.8) και από μελέτες πάνω σε υλικό παλαιότερων ανασκαφών στη θέση, προέκυψαν ποικίλα στοιχεία σχετικά με τη χονδροειδή κεραμική της Νεοανακτορικής περιόδου⁸³⁵.

Πιο συγκεκριμένα, στον «Κεντρικό Τομέα» (“*Central Area*”) (Εικ.9) στο ανακτορικό οικοδόμημα των Γουρνιών, στο Δωμάτιο 18 (“*Room 18*”), εντοπίστηκαν χονδροειδή και μαγειρικά αγγεία κατασκευασμένα από «Πηλό Μιραμπέλλου», τα οποία χρονολογήθηκαν στην ΠΜ ΙΙ και την Ύστερη Ανακτορική περίοδο (ΥΜΙΒ)⁸³⁶. Στον ίδιο τομέα, το Δωμάτιο 8 είναι αποθήκη, η οποία φαίνεται ότι είχε εκκενωθεί από το περιεχόμενό της⁸³⁷. Τα χονδροειδή αγγεία που σημειώθηκαν παραπάνω βρέθηκαν στο επίπεδο του δαπέδου⁸³⁸.

Στη Νότιο-δυτική πτέρυγα του ίδιου συγκροτήματος (Εικ.10), κατά τη διερεύνηση των προσθηκών του βωμού, κάτω από το επίπεδο των Δωματίων 13-17, αποκαλύφθηκαν διάφοροι χώροι της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ περιόδου⁸³⁹. Κατά την ανασκαφή του Δωματίου 13, εντοπίστηκε, μεταξύ άλλων, αποσπασματικό ρυτό στον τύπο του κυπέλλου με πόδι (“*stemmed cup rhyton*”), εισηγμένο από την ανατολική Κρήτη⁸⁴⁰. Το σύνολο θεωρείται ότι προέρχεται από ένα χώρο εορτασμών και πόσεων⁸⁴¹.

⁸³² ό. π.

⁸³³ Haggis & Mook, ό. π., 292.

⁸³⁴ ό. π.

⁸³⁵ Watrous κ. ά. 2015, 397.

⁸³⁶ ό. π., 426.

⁸³⁷ ό. π. 427.

⁸³⁸ ό. π. 426-427.

⁸³⁹ ό. π., 429.

⁸⁴⁰ ό. π., 430.

⁸⁴¹ ό. π.

Στη Μετανακτορική περίοδο, κατά την ΥΜ ΙΙΙ, το πιο προβεβλημένο κτήριο στα Γουρνιά ήταν η Οικία He (“*House He*”) (Εικ.11)⁸⁴². Σε αυτό το οικοδόμημα, έχουν εντοπισθεί σφραγίδες και σφραγίσματα της ΥΜ Ι περιόδου, από την Κνωσό, τον Πύργο και την Κάτω Ζάκρο,⁸⁴³. Επίσης, ενδιαφέρουσα είναι η ανεύρεση ενός οστράκου από το Παλαίικαστρο, με επιγραφή στη Γραμμική Β, η οποία μπορεί να διαβαστεί “*από το Σίσι*” (“*SE-SI-TA*”)⁸⁴⁴. Με αυτό το στοιχείο, η διακίνηση κεραμεικής από τη συγκεκριμένη θέση εμφανίζεται ως πιθανό ενδεχόμενο⁸⁴⁵. Κι αυτό, γιατί τα Γουρνιά και ο Πετράς με το Παλαίικαστρο βρίσκονται σε εγγύτητα, ενώ πρόσφατα έχει ερευνηθεί σημαντική μινωική εγκατάσταση, κοντά στον σύγχρονο οικισμό με το ίδιο όνομα («Σίσι»)⁸⁴⁶.

Στο σημείο αυτό, είναι απαραίτητο να επισημανθεί η χρησιμότητα των γραπτών πηγών ως μία από τις ασφαλείς, ως επί το πλείστον, μεθόδους για την κατανόηση της αρχαίας κοινωνίας. Το γεγονός, ότι στην προϊστορική εποχή δεν υπάρχουν αρκετές πηγές, αλλά και όσες υπάρχουν δεν έχουν αποκρυπτογραφηθεί πλήρως, δυσχεραίνει ασφαλώς την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων. Δείγματα, όπως το προαναφερθέν, είναι δυνατόν να αποσαφηνίσουν -ή ακόμα και να περιπλέξουν- ζητήματα κατανόησης σχετικά με τη διακίνηση αγγείων από μια θέση σε άλλη. Στην παρούσα εργασία, δεν θα αναλυθούν τέτοιου είδους ευρήματα περαιτέρω, παρόλο που κατανοείται ο σημαίνων ρόλος τους. Η παρουσίαση των συγκεκριμένων, παραπάνω αναφερθέντων, στοιχείων έγινε με σκοπό την πληρέστερη κατανόηση της εν λόγω θέσης και θα αποτελέσει μεμονωμένη περίπτωση.

Συμπερασματικά, αγγεία της κεραμεικής ύλης των Γουρνιών, όπως κάποιοι αποθηκευτικοί αμφορείς, είναι δυνατόν να αποτελούσαν τα ίδια αντικείμενα συναλλαγής και δεν σχετίζονταν υποχρεωτικά με το εμπόριο του περιεχομένου τους⁸⁴⁷. Η κεραμική ύλη των Γουρνιών, που αντιστοιχεί στον «Πηλό Μιραμπέλλου», περιέχει εγκλείσματα γρανίτη και διορίτη, οι πηγές των οποίων εντοπίζονται στην περιοχή ανάμεσα στα Γουρνιά και το Καλό Χωριό⁸⁴⁸.

Πιο αναλυτικά, τα ευρήματα από τον εν λόγω πηλό περιλαμβάνουν μεγάλους κάδους και πολλά αντικείμενα και εξαρτήματα που χρησιμοποιούσαν οι κεραμείς (“*potter’s ribs*”) της ΜΜ Ι-ΥΜ Ι περιόδου⁸⁴⁹. Επίσης, εντοπίστηκαν κεραμεικοί τροχοί και άξονες περιστροφής (“*pinots*”), όστρακα υπερβολικά οπτημένα και απορρίμματα⁸⁵⁰. Όλα αυτά τα στοιχεία, για τα Γουρνιά, προέρχονται από τη «Βόρειο-ανατολική Περιοχή» του οικισμού (“*Northeast Area*”), τη «Βόρεια Τάφρο» (“*North Trench*”) και τη «Βόρειο-δυτική Περιοχή» (“*Northwest Area*”)⁸⁵¹. Οι χώροι στους

⁸⁴² ό. π., 439.

⁸⁴³ ό. π., 446-447.

⁸⁴⁴ ό. π., 446. Έχει εντοπιστεί παρόμοιο όστρακο και στον Πετρά (Watrous κ. ά. 2015, 446).

⁸⁴⁵ ό. π.

⁸⁴⁶ ό. π.

⁸⁴⁷ Day 1995, 164-165· 1997, 225-226.

⁸⁴⁸ Day 1997, ό. π.

⁸⁴⁹ Watrous κ. ά. 2015, 457-458.

⁸⁵⁰ ό. π.

⁸⁵¹ ό. π.

οποίους βρέθηκαν αναγνωρίζονται ως κεραμικά εργαστήρια, ή βιοτεχνικές αυλές, και σχετίζονται με την παραγωγή μαγειρικών αγγείων, μεγάλων πιθοειδών (“jars”), αμφορέων (“amphoras”), πρόχων και άλλων αγγείων⁸⁵². Πρόκειται για αγγεία της σύστασης του «Πηλού Μιραμπέλλου», με τα χαρακτηριστικά εγκλείσματα γρανοδιοριτή⁸⁵³.

Αγγεία κατασκευασμένα με βεβαιότητα από «Πηλό Μιραμπέλλου» εντοπίζονται στα Μάλια, το Λασίθι, την Ψείρα, τον Μόγλο και τον Πετρά⁸⁵⁴. Ωστόσο, η ακριβής πηγή του «Πηλού Μιραμπέλλου» δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί⁸⁵⁵. Έτσι, η αποκάλυψη των κεραμικών εργαστηρίων στα Γουρνιά υποδεικνύει, απλώς, ότι η θέση αυτή ήταν η σημαντικότερη στη διαχείριση της συγκεκριμένης ύλης⁸⁵⁶. Στον αντίποδα, έχουν αναγνωριστεί στα Γουρνιά εισαγωγές αγγείων από την ανατολική Κρήτη (Παλαίικαστρο;), την Κνωσό, τη Μεσαρά και τη Μήλο⁸⁵⁷. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί, ότι ο Day εντόπισε αποθηκευτικούς αμφορείς, της ΥΜ Ι περιόδου, με κεραμική ύλη προερχόμενη από την περιοχή Γουρνιά/Καλό Χωριό, σε απομακρυσμένες παράκτιες θέσεις, όπως ο Πετράς, το Παλαίικαστρο, ο Μακρύγιαλος και το Διασκάρι⁸⁵⁸.

6. ΜΥΡΤΟΣ- ΠΥΡΓΟΣ

Στη θέση Μύρτος-Πύργος, τα ίχνη κατοίκησης χρονολογούνται από τη Νεολιθική έως και την Οθωμανική περίοδο⁸⁵⁹. Οι μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί, σε σχέση με τη χονδροειδή κεραμική, είναι λιγοστές και αφορούν στην Παλαιοανακτορική περίοδο. Σε μία πολύ πρόσφατη μελέτη, εξετάζεται η νεοανακτορική λεπτότεχνη, διακοσμημένη κεραμική. Συνεπώς, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία για την αντίστοιχη κατηγορία της χονδροειδούς κεραμικής, θα γίνει προσπάθεια να εξαχθούν πληροφορίες, με έμμεσο τρόπο, από τις παραπάνω μελέτες.

Παλαιοανακτορική περίοδος

Κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο (ειδικότερα κατά τη ΜΜ ΙΙΒ), παρουσιάζονται ισχυρές στυλιστικές ομοιότητες μεταξύ της κεραμικής από τον Μύρτο-Πύργο και της κεραμικής της «Συνοικίας Μ» (“*Quartier Mu*”) των Μαλίων (κατά την ίδια περίοδο) (Εικ. 5, 6)⁸⁶⁰. Από την εξέταση των δεδομένων, προκύπτει ότι η επιτραπέζια κεραμική του Πύργου είναι σχεδόν

⁸⁵² ό. π.

⁸⁵³ ό. π.

⁸⁵⁴ ό. π.

⁸⁵⁵ ό. π.

⁸⁵⁶ ό. π.

⁸⁵⁷ ό. π.

⁸⁵⁸ Haggis & Mook 1993, 292 υποσ 65· Day 1991.

⁸⁵⁹ Oddo 2019, 22-24.

⁸⁶⁰ Knappett 1999α, 615.

πανομοιότυπη με τη μαλιώτικη, ενώ και οι δυο θέσεις φαίνεται να παράγουν μόνες τους την κεραμεική τους, σε τοπικό επίπεδο⁸⁶¹. Από την άλλη πλευρά, αποθηκευτικά και μεταφορικά αγγεία φανερώνουν την ύπαρξη εμπορίου σε όλη την περιοχή, αν και σπάνια διαπιστώνονται συγκεκριμένες εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στον Πύργο και τα Μάλια⁸⁶².

Κατά τη σύγκριση της κεραμεικής των δυο θέσεων, ο Knappett παρατήρησε, ότι η παραγωγή άλλου είδους χονδροειδούς κεραμεικής, όπως και των μαγειρικών αγγείων, είναι αρκετά διαφορετική στις δύο θέσεις⁸⁶³. Από αυτό, συνάγεται, ότι τα Μάλια ίσως δεν είχαν ρόλο επικεφαλής, διαμέσου της άσκησης οικονομικού και πολιτικού ελέγχου επάνω στον Μύρτο-Πύργο, όπως θεωρείτο παλαιότερα⁸⁶⁴. Κατά τον Knappett, οποιαδήποτε σχέση ελέγχου υπήρχε μεταξύ των δύο θέσεων, θα πρέπει να γίνει δεκτό, ότι υπήρχε μάλλον σε βάση ιδεολογίας, παρά οικονομίας⁸⁶⁵.

Στον αντίποδα, η εξέταση μαγειρικών αγγείων από την ίδια θέση είναι δυνατό να προσφέρει περαιτέρω συμπεράσματα. Τα μαγειρικά αγγεία του Μύρτου-Πύργου παρουσιάζουν εκπληκτική ποικιλία ως προς την κεραμεική τους ύλη, την κατασκευαστική τεχνολογία και την επεξεργασία της επιφάνειάς τους⁸⁶⁶. Όλα τα στοιχεία δείχνουν, ότι στη θέση αυτή δεν υπήρχε κάποιο κεντρικό μοντέλο για την κεραμεική παραγωγή, όπως υπήρχε πιθανότατα στα Μάλια⁸⁶⁷. Να αναφερθεί, ακόμα, ότι κάποια μαγειρικά αγγεία από τον Μύρτο-Πύργο φαίνεται ότι είχαν κατασκευαστεί στα Μάλια⁸⁶⁸.

Επομένως, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις, ότι τα μαγειρικά αγγεία (και κυρίως οι τριποδικές φιάλες) ανταλλάσσονταν μεταξύ μη κεντρικών εργαστηρίων, διάσπαρτων στην περιοχή⁸⁶⁹. Αυτά τα αγγεία, τα οποία αποτελούν την επιτομή της οικιακής οικονομίας, εισάγονταν και εξάγονταν από θέση σε θέση, σε γειτονικές περιοχές, χωρίς να υπάρχει καμία ανάμειξη της πολιτικής εξουσίας⁸⁷⁰.

Νεοανακτορική περίοδος

Η νεοανακτορική Κρήτη φαίνεται, σε αντίθεση με την παλαιοανακτορική, να παρουσιάζει έναν πιο ενιαίο χαρακτήρα, ως προς τη διοίκηση, την καλλιτεχνική παραγωγή και την αρχιτεκτονική⁸⁷¹. Η πολιτισμική ομοιογένεια που διαπιστώνεται θεωρείται από πολλούς ως το αποτέλεσμα της κνωσιακής πολιτικής κυριαρχίας στο νησί⁸⁷².

⁸⁶¹ ό. π.

⁸⁶² ό. π.

⁸⁶³ ό. π.

⁸⁶⁴ ό. π.

⁸⁶⁵ ό. π.

⁸⁶⁶ ό. π., 631.

⁸⁶⁷ ό. π.

⁸⁶⁸ ό. π.

⁸⁶⁹ ό. π., 633.

⁸⁷⁰ ό. π.

⁸⁷¹ Oddo 2019, 21.

⁸⁷² ό. π.

Σε μία πολύ πρόσφατη μελέτη (2019), η Oddo αναλύει τη διακοσμημένη επιτραπέζια κεραμική της Νεοανακτορικής περιόδου από τον Μύρτο-Πύργο και διαπιστώνει την συνύπαρξη δυο σύγχρονων μεταξύ τους κεραμικών στυλ, της ΥΜ ΙΑ περιόδου, ενός τοπικού, της νότιο-ανατολικής Κρήτης, και ενός άλλου, χαρακτηριστικού της βόρειο-κεντρικής⁸⁷³. Η ίδια θεωρεί, ότι διαφορετικοί τύποι υλικού πολιτισμού αντανακλούν διαφορετικούς κοινωνικούς μηχανισμούς⁸⁷⁴. Η «τοπικότητα» παρουσιάζεται ως ένα πολυπρισματικό φαινόμενο, σύμφωνα με το οποίο δημιουργούνται «περιοχές», που δεν αλληλοεπικαλύπτονται. Έτσι, για την ΥΜ ΙΑ περίοδο, η νότιο-ανατολική Κρήτη θα μπορούσε να θεωρηθεί ως διακριτή περιοχή κεραμικής δραστηριότητας⁸⁷⁵.

Κατά την Oddo, οι κεραμικές περιοχές είναι δυνατόν να διακριθούν ανάμεσα σε αυτές που αποτελούν «στυλιστικές περιφέρειες» (“*stylistic regions*”) και σε εκείνες που καθορίζονται από τη «σύσταση πηλού» (“*fabric regions*”) που χρησιμοποιούν⁸⁷⁶. Η ίδια θεωρεί, ότι οι πετρογραφικές αναλύσεις που αφορούν στη Νεοανακτορική περίοδο (ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ) βοήθησαν στον προσδιορισμό των κεραμικών κέντρων και των μοντέλων διανομής⁸⁷⁷. Ωστόσο, χρειάζεται να δοθεί προσοχή στους κινδύνους που απορρέουν από την ενδεχόμενη μη ορθή κατανόηση και ερμηνεία των πετρογραφικών μελετών.

Τέλος, η Oddo, βασιζόμενη στο στυλ της λεπτότεχνης επιτραπέζιας κεραμικής του Μύρτου-Πύργου, προτείνει την ύπαρξη συγκεκριμένων «κεραμικών περιφερειών» (“*ceramic regions*”), οι οποίες υπήρχαν στη νεοανακτορική Κρήτη, κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο⁸⁷⁸. Πιο αναλυτικά, θεωρεί ότι υπάρχει στυλιστική ομοιότητα μεταξύ της επιτραπέζιας κεραμικής της ΥΜ ΙΑ περιόδου από τον Μύρτο-Πύργο και της αντίστοιχης από τη βόρειο-ανατολική Κρήτη⁸⁷⁹. Επίσης, τονίζει ότι, μέσα από τη συγκεκριμένη μελέτη, βεβαιώνεται η ύπαρξη «τοπικών στυλ» (“*regional styles*”) κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο, τα οποία όμως συνυπάρχουν στην ίδια θέση με διάφορα μη τοπικά στυλ⁸⁸⁰. Επίσης, συμμερίζεται τη θέση για την ύπαρξη νότιο-ανατολικού στυλ (τοπικού στυλ του Μύρτου-Πύργου) και βόρειο-κεντρικού κεραμικού στυλ (κνωσιακού)⁸⁸¹. Το τελευταίο συνδέεται στον Μύρτο-Πύργο με συμφοραζόμενα που σχετίζονται με οικήματα ή δομές υψηλής κοινωνικής θέσης (“*status*”)⁸⁸². Το μοντέλο αυτό δείχνει, ότι διαφορετικά κεραμικά στυλ είναι δυνατό να αντιπροσώπευαν διαφορετικής τάξης πρακτικές⁸⁸³. Ωστόσο, παρατηρεί, ότι η μελέτη διαφορετικών κατηγοριών,

⁸⁷³ ό. π.

⁸⁷⁴ ό. π., 19.

⁸⁷⁵ ό. π.

⁸⁷⁶ ό. π., 20.

⁸⁷⁷ ό. π.

⁸⁷⁸ ό. π., 24-30.

⁸⁷⁹ ό. π., 30.

⁸⁸⁰ ό. π., 39-40.

⁸⁸¹ ό. π.

⁸⁸² ό. π.

⁸⁸³ ό. π.

όπως τα χονδροειδή αγγεία και τα μαγειρικά σκεύη, μπορεί να έδειχνε μια τελείως διαφορετική εικόνα από εκείνη της λεπτότεχνης κεραμεικής, η οποία θα ακολουθούσε, πιθανώς, το μοντέλο των μη επικαλυπτόμενων περιφερειακών ομάδων⁸⁸⁴.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται φανερή η δυσκολία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για τα χονδροειδή αγγεία της Νεοανακτορικής περιόδου. Ωστόσο, αντλώντας στοιχεία από τις μελέτες αυτές, είναι δυνατόν να παρατηρηθεί μια γενικότερη διακίνηση αγγείων ανάμεσα στον Μύρτο-Πύργο και την ανατολική-κεντρική Κρήτη και βόρειο-κεντρική Κρήτη. Προς το παρόν, οι επαφές της θέσης φαίνεται να περιορίζονται στην κεντρική Κρήτη και να προσανατολίζονται κυρίως προς τα Μάλια και την Κνωσό. Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να συμβαίνει με τη χονδροειδή κεραμική, χωρίς ωστόσο αυτό να μπορεί να τεκμηριωθεί περαιτέρω.

7. ΣΙΣΣΙ

Στον μινωικό οικισμό που ερευνάται, πάνω σε λόφο, στο Σίσι, οι χώροι που ανάγονται στη Νεοανακτορική περίοδο περιλαμβάνουν το Κτήριο ΒΑ, το Κτήριο ΒC, το Κτήριο Ε, το Κτήριο CD, το Κτήριο F και το Κεντρικό Κτήριο με την Αυλή⁸⁸⁵. Όσον αφορά στις κεραμικές νεοανακτορικές φάσεις, στη θέση αντιπροσωπεύονται οι MM IIIA, MM IIIB, YM IA και YM IB⁸⁸⁶.

Σε γενικές γραμμές, στη MM IIIA περίοδο στο Σίσι, υπήρχαν, μεταξύ των αγγείων τοπικής παραγωγής, και τύποι αγγείων που αναγνωρίζονται κατεξοχήν στην κεντρική Κρήτη (όπως, οι ωοειδείς πρόχοι με λοξότμητη προχολή/ “*ovoid jugs with cutaway spout*”)⁸⁸⁷. Για την οικιακή κεραμική της YM I, δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, καθώς το σχετικό υλικό δεν έχει μελετηθεί ακόμα πλήρως· παρ’ όλα αυτά, η προκαταρκτική μελέτη δείχνει, ότι το υλικό που μελετήθηκε θα πρέπει να χρονολογηθεί στην YM IA⁸⁸⁸. Ανάλογο υλικό, που περιλαμβάνει τις ίδιες κατηγορίες αγγείων, έχει εντοπισθεί στα Μάλια, στην Περιοχή Π (“*Pi*”)⁸⁸⁹. Τέλος, σε σχέση με την YM IB περίοδο, μπορούν να εντοπιστούν παράλληλα ανάμεσα στην κεραμική από το Σίσι και σε εκείνη συνόλων από τον Γαλατά ή την Κνωσό, στα οποία απαντούν ανάλογα σχήματα, που φέρουν, επίσης, παρόμοια χαρακτηριστικά⁸⁹⁰.

Πιο αναλυτικά, σε πετρογραφικές αναλύσεις που διενεργήθηκαν σε υλικό από το Σίσι, μελετήθηκαν 39 κωνικά κύπελλα της MM III, YM I και YM IIIA2/B περιόδου, τα οποία

⁸⁸⁴ ό. π.

⁸⁸⁵ Langohr 2018, 303, εικ. 6.2.1.

⁸⁸⁶ ό. π., 304. Ωστόσο, δεν έχει γίνει δυνατό να τεκμηριωθούν πλήρως, με στρωματογραφικά δεδομένα, οι MM IIIA, MM IIIB και YM IA περίοδοι στη θέση. (Langohr 2018, 304).

⁸⁸⁷ ό. π.

⁸⁸⁸ ό. π., 311.

⁸⁸⁹ ό. π., 312.

⁸⁹⁰ ό. π., 315.

κατανεμήθηκαν σε εννιά (9) κατηγορίες κεραμεικής ύλης⁸⁹¹. Πολλές από αυτές τις ομάδες συνδέονται ξεκάθαρα με την τεχνολογία της επεξεργασίας του πηλού και δείχνουν, ότι η ΥΜ Ι περίοδος παρουσιάζει για τη θέση διαφορές με την προηγούμενη (ΜΜ ΙΙΙ) και την επόμενη (ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β) περίοδο⁸⁹².

Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα μελέτη, παρουσιάζονται έξι (6) ομάδες σύστασης πηλού, οι οποίες αναφέρονται στη χονδροειδή ή ημι-χονδροειδή κεραμεική και η κατανομή τους παρουσιάζεται και σε άλλες θέσεις στην Κρήτη. Αρχικά, σημειώνεται η «ομάδα Ι» και η «ομάδα ΙΙ», οι οποίες εντοπίζονται στα Μάλια⁸⁹³.

Η κεραμεική «ομάδα V» χαρακτηρίζεται από ερυθρή σιδηρομαγνησιακή σύσταση, με αλλουβιακά αμμώδη εγκλείσματα (*“Fabric V. Red ferromagnesian fabric with alluvial sand inclusions”*). Η εν λόγω ομάδα ανήκει χρονολογικά στη ΜΜ ΙΙΙ και ΥΜ ΙΙΙ περίοδο και αναφέρεται σε χονδροειδή πηλό. Δεν απαντά στη «Συνοικία Μ» στα Μάλια (*“Quartier Mu”*), παρόλο που στα τελευταία είναι πιθανό ότι υπήρχαν αλλουβιακές αποθέσεις⁸⁹⁴. Από αυτή την ομάδα, δεν έχει εντοπισθεί κανένα δείγμα που να ανήκει στην ΥΜ Ι περίοδο⁸⁹⁵. Η απουσία της ομάδας από δείγματα της συγκεκριμένης περιόδου, κατά τη Liard⁸⁹⁶, οφείλεται σε κάποια έκπτωση των πρακτικών των κεραμέων. Είναι πιθανό, ότι οφείλεται επίσης σε κάποια παρακμή των κεραμικών εργαστηρίων κατά την προηγούμενη περίοδο (ΜΜ ΙΙΙ). Παρατηρείται, ωστόσο, επαναχρησιμοποίηση της κεραμεικής αυτής ύλης κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, αφού κάποια δείγματα από τη θέση στα οποία εντοπίστηκε ανήκουν στην περίοδο αυτή⁸⁹⁷. Βέβαια, δεν πρέπει να αγνοηθεί και ο μικρός αριθμός δειγμάτων που αναλύθηκαν, κάτι που καθιστά όχι απίθανη την ύπαρξη της «ομάδας V» σε δείγματα που δεν επιλέχθηκαν για ανάλυση. Επίσης, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι νέες απόψεις σχετικά με την ύπαρξη και την έκταση της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, όπως και ο αρχαιολογικός ορίζοντας που αυτή απαντά (αν απαντά) στις διάφορες θέσεις⁸⁹⁸.

Η «ομάδα VI» χαρακτηρίζεται από καστανή ασβεστώδη κεραμεική ύλη, με αλλουβιακά αμμώδη εγκλείσματα (*“Fabric VI. Brown calcareous fabric with alluvial sand inclusions”*) και είναι πιθανό να προέρχεται από την Κνωσό⁸⁹⁹.

Η «ομάδα VII» χαρακτηρίζεται από ερυθρή κεραμεική ύλη με φυλλίτες (*“Fabric VII. Dark red fabric with phyllite”*) και απαντά σε αγγεία από λεπτότεχνα ως χονδροειδή. Εντοπίστηκε σε ένα

⁸⁹¹ Liard 2012, 169.

⁸⁹² ό. π.

⁸⁹³ ό. π., 170-171. βλ. κεφάλαιο “Μάλια”.

⁸⁹⁴ ό. π., 172-173.

⁸⁹⁵ ό. π.

⁸⁹⁶ ό. π.

⁸⁹⁷ ό. π.

⁸⁹⁸ Για το ζήτημα της χρονολόγησης της ΜΜ ΙΙΙ ενδεικτικά βλ. Betancourt 2013· Cadogan 2013· Platon & Gerontakou 2013.

⁸⁹⁹ Liard 2012, 172-173. βλ. κεφάλαιο “Μάλια”.

όστρακο της MM III περιόδου από τη θέση⁹⁰⁰. Ωστόσο, πρόκειται μάλλον για κεραμική ύλη που προέρχεται από την ακραία ανατολική Κρήτη και εντοπίζεται και στον Μόγλο⁹⁰¹.

Τέλος, η «ομάδα VIII» χαρακτηρίζεται από σκούρα ερυθρή κεραμική ύλη με χαλαζιτικούς κρυστάλλους (*“Fabric VIII. Dark red fabric with quartz crystals”*). Απαντά σε ημι-λεπτότεχνη κεραμική και έχει εντοπισθεί ακόμα σε τρεις θέσεις της ακραίας ανατολικής Κρήτης⁹⁰². Χαρακτηρίζει, μεταξύ άλλων, το παραδοσιακά ονομαζόμενο «Εργαστήριο του Παλαικάστρου» (*“Palaiakastro workshop”*), η δραστηριότητα του οποίου χρονολογείται στη Μετανακτορική περίοδο⁹⁰³. Αγγεία με παρόμοια κεραμική ύλη προέρχονται από το Χρυσοκάμινο και τον Πετρά, και περιλαμβάνουν αμφορείς, αγγεία μεταφοράς κ. ά.⁹⁰⁴. Αξίζει να σημειωθεί, ότι από την ίδια πηγή πηλού είναι δυνατό να σχηματισθούν διαφορετικές κεραμικές ύλες, ακολουθώντας διαφορετικές «συνταγές», κάτι που υποδηλώνει την παράλληλη λειτουργία διαφορετικών εργαστηρίων⁹⁰⁵. Ενδιαφέρον ως προς αυτό είναι το γεγονός ότι, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο στο Σίσι, τα κωνικά κύπελλα κατασκευάζονται από συστάσεις πηλού που αντιπροσωπεύουν τις ομάδες I, II, VI και X (*“Fabric I, II, VI, X”*)⁹⁰⁶.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, φαίνεται πως τα γεωγραφικά όρια μεταξύ των περιοχών στις οποίες απαντούν οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιήθηκαν ως εγκλείσματα στον πηλό δεν είναι σαφή. Οι πρώτες ύλες στο Σίσι απαντούν σε μια περιοχή, η οποία αλληλοεπικαλύπτεται ως προς το γεωλογικό υπόβαθρο με αυτή των Μαλίων. Συνεπώς, δεν είναι εφικτός ο διαχωρισμός της κεραμικής των Μαλίων και εκείνης από το Σίσι και, κατ’ ακολουθίαν, αυτός των κέντρων παραγωγής και διανομής. Ωστόσο, εκτός από αυτό το καίριο ζήτημα, φαίνεται ότι είναι δυνατόν να ιχνηλατηθούν οι εμπορικοί δρόμοι των αγγείων μεταξύ απομακρυσμένων θέσεων μέσα στο νησί και, ειδικότερα, εκείνοι μεταξύ κάποιων συγκεκριμένων περιοχών της κεντρικής και της ανατολικής Κρήτης.

8. ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ

Το Παλαικάστρο βρίσκεται στην ανατολική Κρήτη και θεωρείται ένα σημαντικό κέντρο κεραμικής παραγωγής, το οποίο προμήθευε τη γύρω περιοχή με τα αγγεία του.

⁹⁰⁰ ό. π., 172-174.

⁹⁰¹ ό. π.

⁹⁰² ό. π., 174.

⁹⁰³ ό. π.

⁹⁰⁴ ό. π.

⁹⁰⁵ ό. π.

⁹⁰⁶ ό. π., 176 πιν. 8.1.

Σύμφωνα με τον Day⁹⁰⁷, στο Παλαίικαστρο εντοπίζονται δυο συστάσεις χονδροειδούς πηλού, οι οποίες και αντιπροσωπεύουν τη θέση. Η πρώτη είναι η «χονδροειδής φυλλιτική και χαλαζιτική σύσταση» (“*coarse phyllite and quartzite*”), η οποία χαρακτηρίζεται από βαθύ ερυθρό χρώμα και μικρό πυρήνα⁹⁰⁸. Εντοπίζεται σε αποθηκευτικούς αμφορείς (“*jars*”) και μαγειρικά αγγεία⁹⁰⁹. Στην κεραμική ύλη αυτών των αγγείων, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, κυριαρχούν τα φυλλιτικά και χαλαζιτικά εγκλείσματα⁹¹⁰. Η δεύτερη κεραμική ύλη χαρακτηρίζεται από «μικρά πυκνά εγκλείσματα χαλαζίτη» (“*frequent small quartz*”) ⁹¹¹. Η σύσταση αυτή είναι τοπική και από αυτήν έχουν κατασκευαστεί επιτραπέζια αγγεία, όπως κύπελλα και πρόχοι⁹¹². Παρουσιάζει ομοιότητες με την κεραμική ύλη της περιοχής από τον Βουβά Κεφάλι (δυτικά του Παλαικάστρου), το Καστρί και τον Ρουσσόλακκο⁹¹³.

Μία πρόσφατη μελέτη των MacGillivray και Sackett⁹¹⁴ προσφέρει τη δυνατότητα να εξαχθούν πολύ περισσότερα συμπεράσματα για την κεραμική ύλη του Παλαικάστρου. Σύμφωνα με αυτούς, ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε στη θέση για το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής, από την Πρώιμη έως τουλάχιστον και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, χαρακτηρίζεται από υπόλευκη/πορτοκαλί-υπόλευκη (“*buff/orange-buff*”) έως ερυθρή σύσταση (“*matrix*”), με πυκνά μονοκρυσταλλικά εγκλείσματα χαλαζίτη, που περιλαμβάνουν φυλλιτικά και μικριτικά (“*micrite*”) θραύσματα με μεταμορφοσιγενή και ιζηματογενή προέλευση⁹¹⁵. Τα κοιτάσματα πηλού (“*clay beds*”), από τα οποία προέρχονται τα παραπάνω εγκλείσματα, εντοπίζονται στη θέση Πηλός, της ανατολικής πλαγιάς του Πετσοφά, ένα χιλιόμετρο νότιο-ανατολικά του Ρουσσόλακκου, κατά μήκος της παράκτιας διαδρομής προς τα λατομεία στη θέση «Τα Σκαριά»⁹¹⁶.

Τα παραπάνω είναι τα κυρίαρχα συστατικά για τους υπόλευκους/πορτοκαλί-υπόλευκους (“*buff/orange-buff*”) πηλούς, που συνηθίζονται στην περιοχή αυτή. Ο υπόλευκος πηλός είναι μαλακός και περιέχει εγκλείσματα, ενώ ο πορτοκαλί-υπόλευκος είναι πολύ λεπτότεχνος· πάντως, και οι δυο πηλοί είναι πολύ καλά οπτημένοι και μαλακοί⁹¹⁷. Η παραπάνω κεραμική ύλη αποτελεί τη βάση του πηλού για την κατασκευή των εξής κεραμικών κατηγοριών:

1. «Ακόσμητης Κεραμικής» (“*Plain Ware*”),
2. «Κεραμικής Σκοτεινού επί Μονόχρωμου» (“*Dark-on-plain Painted Ware*”),
3. «Κεραμικής Ανοιχτού επί Σκοτεινού» (“*Light-on-Dark Painted Ware*”),

⁹⁰⁷ Day 1995.

⁹⁰⁸ ό. π., 153-162.

⁹⁰⁹ ό. π.

⁹¹⁰ ό. π., 1991.

⁹¹¹ Day 1995, 153-162.

⁹¹² ό. π.

⁹¹³ ό. π., 162.

⁹¹⁴ MacGillivray & Sackett 2019.

⁹¹⁵ ό. π., xxi· Η αμμόδης ανοιχτή ερυθρή-πορτοκαλί κεραμική ύλη (“*silty pink-orange fabric*”) θεωρείται τοπικής προέλευσης. (Knappett & Cunningham 2003, 116).

⁹¹⁶ MacGillivray & Sackett, ό. π., xxi.

⁹¹⁷ ό. π.

4. «Ελαφρά επιχρισμένης και Διακοσμημένης Κεραμική» (“*Light-slipped and Painted Ware*”),
5. «Κεραμικής Καλάθων» (“*Kalathos Ware*”),
6. «Κεραμικής του Εργαστηρίου του Παλαικάστρου» (“*Palaikastro Workshope Ware*”)⁹¹⁸,
7. «Κεραμικής Μαγειρικών Αγγείων» (“*Cooking Pot Ware*”),
8. «Υστερης Χονδροειδούς Κεραμικής Αγγείων Πόσης» (“*Late Coarse Drinking Ware*”),
9. «Χονδροειδούς Κεραμικής Αποθηκευτικών Αγγείων» (“*Coarse Storage Ware*”)⁹¹⁹.

Στην παρούσα μελέτη, θα γίνει αναφορά μόνο στη χονδροειδή σύσταση πηλού. Έτσι, η «Κεραμική Καλάθων» (“*Kalathos Ware*”) χαρακτηρίζεται από ημί-χονδροειδή ή χονδροειδή σκληρή πορτοκαλοκάστανη κεραμική ύλη, με σφαιρικές, τεφρές-ιώδεις, φυλλιτικές και ασβεστούχες ασημί προσμείξεις, με αμμώδη πηλό (“*sand temper*”)⁹²⁰. Αυτή η κεραμική ύλη χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή ενός τύπου μεγάλης και ρηχής κωνικής φιάλης, η οποία είναι ευρέως γνωστή στη βιβλιογραφία, τη σχετική με την Ύστερη Εποχή του Χαλκού της Κρήτης, ως «κάλαθος»⁹²¹.

Η «Κεραμική Μαγειρικών Αγγείων» (“*Cooking Pot Ware*”) αποτελείται από αγγεία που έχουν τραχιά επιφάνεια, με την κεραμική τους ύλη να είναι χονδροειδής πορτοκαλέρυθρη, με πολλούς φυλλίτες και συχνά ακόσμητη⁹²². Η σύσταση αυτή χρησιμοποιείται για τη δημιουργία μαγειρικών αγγείων, συχνά τριποδικών⁹²³.

Η «Χονδροειδής Κεραμική Αποθηκευτικών Αγγείων» (“*Coarse Storage Ware*”), από την οποία κατασκευάζονται αποθηκευτικά αγγεία (“*jars*”) και πίθοι, χαρακτηρίζεται από χονδροειδή πορτοκαλέρυθρη, με πολυάριθμα φυλλιτικά εγκλείσματα ακανόνιστου σχήματος⁹²⁴.

Η ακόσμητη κεραμική, στο Παλαικάστρο, δεν χαρακτηρίζεται από κάποια επεξεργασία της επιφάνειας του αγγείου, εκτός από την εξομάλυνση (“*smoothing or paring*”)⁹²⁵. Τα πιο συνήθη ακόσμητα αγγεία είναι τα κωνικά κύπελλα και οι μεγάλες πρόχειλες φιάλες (“*large-rim bowls*”), οι οποίες εντοπίζονται από τη ΜΜ ΙΙΙ έως την ΥΜ Ι Α περίοδο⁹²⁶. Τέλος, μια άλλη κατηγορία ακόσμητης κεραμικής αποτελούν τα μαγειρικά αγγεία, οι μαγειρικοί δίσκοι (“*baking plates*”) και άλλα βασικά οικιακά αντικείμενα, τα οποία, σε γενικές γραμμές, δεν φέρουν επίχρυσμα ή

⁹¹⁸ Η «Κεραμική του Εργαστηρίου του Παλαικάστρου» (“*Palaikastro Workshop Ware*”) μπορεί να διακριθεί σε ημί-λεπτότεχνη, ημί-χονδροειδή έως χονδροειδή πορτοκαλί και πορτοκαλοκάστανη. Χαρακτηρίζεται από μεγάλες φυλλιτικές προσμείξεις και χρησιμοποιείται για την κατασκευή μίας ευρείας ποικιλίας αγγείων, με εκλεπτυσμένα σχέδια πάνω σε στιλβωμένο επίπεδο ανοιχτού χρώματος (MacGillivray & Sackett 2019, xxii.).

⁹¹⁹ MacGillivray & Sackett 2019, xxii.

⁹²⁰ ό. π.

⁹²¹ ό. π.

⁹²² ό. π.

⁹²³ ό. π.

⁹²⁴ ό. π.

⁹²⁵ Knappett & Cunningham 2012, 104.

⁹²⁶ ό. π.

διακόσμηση⁹²⁷.

Στο Παλαίικαστρο, εκτός από τον πηλό που παράγεται τοπικά, έχουν εντοπιστεί και διαφορετικές κεραμεικές ύλες, οι οποίες αποδίδονται σε πηλούς προερχόμενους από άλλες θέσεις. Οι MacGillivray και Sackett αναφέρονται στη μελέτη τους σε κάποια κεραμεική ύλη μη τοπικής προέλευσης, χωρίς να διευκρινίζεται το ζήτημα περαιτέρω. Τέτοια, μπορεί να παρατηρηθεί στο Κτήριο 1, στο “*Context 1.1B. 16.3B*”, το οποίο αντιπροσωπεύει ευρήματα σε στρώμα με χαλίκια πάνω από το δάπεδο I⁹²⁸. Ανάμεσά τους, αναγνωρίστηκε αποθηκευτικό αγγείο (“*jar*”), του οποίου η κεραμεική ύλη είναι σκληρή πορτοκαλί-υπόλευκη (“*orange-buff*”), με πολλές φυλλιτικές σχιστολιθικές νιφάδες και ασβεστολιθική επικάλυψη (“*lime-popping*”)⁹²⁹. Αξίζει να σημειωθεί, ότι, εξωτερικά, το αγγείο φέρει ανάγλυφη διακόσμηση⁹³⁰. Μία διαφορετική κεραμεική ύλη παρατηρήθηκε σε ακόσμητο κωνικό κύπελλο, από εύθρυπτο ερυθροκάστανο πηλό, της ΥΜ ΙΑ περιόδου, από το Δωμάτιο 1 του Κτηρίου 1⁹³¹. Τέλος, στο Δωμάτιο 7 του ίδιου κτηρίου, εντοπίστηκε ημι-χονδροειδής πρόχους, καστανής κεραμεικής ύλης, ακόσμητη, με εγχάρακτη κυματοειδή γραμμή στην εξωτερική επιφάνεια του λαιμού⁹³².

Όσον αφορά στην εισαγωγή στο Παλαίικαστρο κεραμεικής από συγκεκριμένες περιοχές, οι MacGillivray και Sackett επικεντρώνονται στη λεπτότεχνη ή τη χονδροειδή διακοσμημένη κεραμεική. Πιο συγκεκριμένα, σε νεοανακτορικές αποθέσεις, εντοπίζονται αρκετά χονδροειδή διακοσμημένα αγγεία που είναι εισαγωγές από τη δυτική Μεσαρά (την περιοχή του Μιραμπέλλου)⁹³³. Φαίνεται, ότι η πλειοψηφία των εισαγωγών στο Παλαίικαστρο από ξένη κεραμεική ύλη (όσον αφορά στη λεπτότεχνη ή χονδροειδή διακοσμημένη νεοανακτορική κεραμεική από το Κτήριο 1), προέρχεται από την περιοχή της Μεσαράς ή της Κνωσού⁹³⁴. Το ίδιο παρατηρήθηκε και για το υλικό από τα πηγάδια 575 και 605, τα οποία βρίσκονταν στην Περιοχή 6 (“*Area 6*”) του οικισμού⁹³⁵ (Εικ.12). Σε αυτά, εντοπίστηκαν σχετικά λιγιστές εισαγωγές λεπτότεχνης κεραμεικής ή χονδροειδούς διακοσμημένης, από την περιοχή της Κνωσού⁹³⁶. Σε άλλες νεοανακτορικές αποθέσεις στο Παλαίικαστρο, έχουν εντοπισθεί ελάχιστα αγγεία (χονδροειδή ή λεπτότεχνα, διακοσμημένα), των οποίων ο πηλός δεν είναι τοπικός, με πιθανότερες προελεύσεις την κεντρική Κρήτη και την περιοχή του Μιραμπέλλου, αντίστοιχα⁹³⁷.

⁹²⁷ ό. π.

⁹²⁸ MacGillivray & Sackett 2019, 108. Πρόκειται για το ονομαζόμενο στη βιβλιογραφία: “*Context 1.1B. 16.3B. Gravel packing above floor I at c. 8.50-8.80↑ (section B Level 10, Section E Level 7A)*”.

⁹²⁹ ό. π., 110.

⁹³⁰ ό. π.

⁹³¹ ό. π., 67.

⁹³² ό. π., 155. Ένα παράλληλο εντοπίζεται στον Μόγλο (φάση IB, της τοπικής χρονολογικής κατάταξης) (MacGillivray & Sackett 2019, 155).

⁹³³ Knappett & Cunningham 2003, 130-131.

⁹³⁴ MacGillivray & Sackett 2019.

⁹³⁵ MacGillivray, Sackett & Driessen 2007, 15-94, 158.

⁹³⁶ ό. π.

⁹³⁷ Knappett & Cunningham, ό. π., 178-180.

Η πλειοψηφία της νεοανακτορικής κεραμεικής του «Συγκροτήματος Μ» του (“*Block M*”) που έχει δημοσιευθεί είναι διακοσμημένη, ενώ ελάχιστα παρουσιάζονται να είναι τα ακόσμητα χονδροειδή αγγεία⁹³⁸. Σε αυτά, κατά τις πετρογραφικές αναλύσεις, δεν εντοπίστηκε κανένα που να έχει κατασκευασθεί από μη τοπική κεραμεική ύλη⁹³⁹. Αξίζει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, ότι η σπανιότητα των ακόσμητων δειγμάτων ίσως να οφείλεται στο ότι, αφενός, η ανασκαφή του τμήματος αυτού της θέσης έγινε σε πρώιμη περίοδο για τη μινωική αρχαιολογία (1902-1906)⁹⁴⁰, και, αφετέρου, στη συνήθη πρακτική των πρωτεργατών της μινωικής αρχαιολογίας να απορρίπτονται τα περισσότερα θραύσματα ακόσμητων αγγείων και τα τοιχώματα αγγείων της χονδροειδούς κεραμεικής.

Στο «Συγκρότημα Μ» (“*Block M*”), στο Δωμάτιο 6 (“*context 6.3*”), σε απορριμματική απόθεση κεραμεικής της MM IIIB περιόδου, εντοπίστηκε, μεταξύ άλλων, το κατώτερο ήμισυ ημι-χονδροειδούς υπόλευκου (“*buff*”) μικρού αμφορέα, με πιθανή προέλευση τη βόρεια κεντρική Κρήτη (σύμφωνα με την κεραμεική ύλη), το οποίο φέρει εξίτηλο μελανό επίχρισμα⁹⁴¹. Επίσης, στην ίδια απόθεση, περιλαμβανόταν το ανώτερο ήμισυ καλά οπτημένου ημι-χονδροειδούς υπόλευκου μικρού αμφορέα, με κάποιους μελανότεφρους κόκκους στην κεραμεική του ύλη⁹⁴². Το αγγείο είναι χειροποίητο, φέρει εξίτηλη διακόσμηση «λευκού επί σκοτεινού» και, πιθανόν, αν κρίνει κανείς από την κεραμεική ύλη του, πρέπει να προέρχεται από τη βόρεια κεντρική Κρήτη⁹⁴³. Ένα ακόμα αγγείο της απόθεσης, το οποίο φαίνεται μη τοπικής προέλευσης, είναι ένας μικρογραφικός αμφορέας, ημι-χονδροειδής, τροχήλατος, με διακόσμηση «σκοτεινού επί ανοιχτού» και πιθανή προέλευση την κεντρική Κρήτη⁹⁴⁴.

Στο ίδιο συγκρότημα (“*Block M*”), στο Δωμάτιο 8 (“*context 8.6*”)⁹⁴⁵, σε κατάλοιπα της MM III, εντοπίστηκαν θραύσματα ενός πίθου από την περιοχή του Μιραμπέλλου, με διακόσμηση καταλοιβάδων⁹⁴⁶. Στο Δωμάτιο 16 του ίδιου συγκροτήματος, εντοπίστηκε ημι-χονδροειδές καστανό, ακόσμητο, τροχήλατο, κωνικό κύπελλο (σιγμοειδές κατά τομή), το οποίο πιθανολογείται ότι ήταν εισαγωγή από τη Ζάκρο⁹⁴⁷. Ακόμα, σε επιφανειακή απόρριψη, στην οδό του οικισμού που πλευρίζει το ίδιο οικοδόμημα (“*context StrBM.3*”), εντοπίστηκαν όστρακα της YM IA περιόδου, μεταξύ των οποίων μία ακόσμητη βάση ημι-χονδροειδούς γεφυρόστομου αγγείου (“*bridge-spouted jar*”) υπόλευκης κεραμεικής ύλης με εγκλείσματα γρανοδιορίτη, μία ακόμα πιθανή εισαγωγή στη

⁹³⁸ Knappett & Cunningham 2012, 132-186.

⁹³⁹ ό. π.

⁹⁴⁰ ό. π., 5· Bosanquet & Dawkins 1923.

⁹⁴¹ Knappett & Cunningham 2012, 158, 160.

⁹⁴² ό. π.

⁹⁴³ ό. π.

⁹⁴⁴ ό. π., 158, 163.

⁹⁴⁵ ό. π., 164, 167.

⁹⁴⁶ ό. π., 167, 169.

⁹⁴⁷ ό. π., 179. Με πιθανή χρονολόγηση στη MM III B, αν και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. (Knappett & Cunningham 2012, 158,178).

θέση από την περιοχή του Μιραμπέλλου⁹⁴⁸.

Σχετικά με άλλα οικοδομικά συγκροτήματα στο Παλαίκαстро («Συγκρότημα Χ», «Συγκρότημα Γάμμα» και «Τετράγωνο Η3» και «Τετράγωνο DD»), στα οποία έγιναν ανασκαφικές τομές κατά την περίοδο 1962-1963, δεν διαπιστώθηκε, κατά τη μελέτη τμήματος του κεραμεικού υλικού τους, καμία εισαγωγή από άλλες θέσεις⁹⁴⁹. Μόνο στο «ΝΔ Κτήριο», σε αποθέσεις της ΥΜ ΙΑ περιόδου (“*context 33.1*”), εντοπίστηκε λαιμός αμφορέα, ο οποίος, με βάση την κεραμεική ύλη του, κατά τους Knappett και Cunningham, προέρχεται πιθανώς από τη Ζάκρο⁹⁵⁰.

Τέλος, σε αρκετές θέσεις, ιδιαίτερα της ανατολικής Κρήτης, έχει γίνει δυνατό να αναγνωρισθούν αγγεία, τα οποία, σύμφωνα με την κεραμεική ύλη τους, προέρχονται από το Παλαίκαстро. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται πως ένα μεγάλο ποσοστό της κεραμεικής από το ανατολικό άκρο του κόλπου της Σητείας, και συγκεκριμένα τις θέσεις Ανάλουκα και Σταυρό, εισαγόταν από το Παλαίκαстро⁹⁵¹. Επίσης, αγγεία της βασικής κεραμεικής ύλης του Παλαίκαστρου, με βάση τις αναλύσεις του Day⁹⁵², εντοπίστηκαν και στις Χοχλακιές και τον Αζοκέραμο, θέσεις οι οποίες, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, βρίσκονταν στη ζώνη ισχυρής επιρροής της Ζάκρου,⁹⁵³.

9. ΠΕΤΡΑΣ

Ο Πετράς, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, φαίνεται ότι συνεχίζει να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της ανατολικής Κρήτης. Στην εν λόγω θέση, εντοπίστηκε πηλός με απολιθωματική σύσταση, που περιείχε ακόμα ερυθρό πηλόλιθο και φυλλίτη (“*Fossiliferous matrix with reddish siltstone and phyllite*”)⁹⁵⁴. Η κεραμεική αυτή ύλη φαίνεται ότι ήταν τοπικής προέλευσης, απαντά, εντούτοις, και σε άλλες θέσεις στην περιοχή⁹⁵⁵. Η πλειοψηφία των αγγείων από αυτή την κεραμεική ύλη είναι πρόχοι, αμφορείς (“*amphorae*”) και πιθοειδή αγγεία (“*pithoid jars*”) διαφόρων μεγεθών⁹⁵⁶. Επισημαίνεται, τέλος, από τον Day, ότι μαγειρικά αγγεία από αυτή τη σύσταση πηλού δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί⁹⁵⁷.

Πρόσφατα, αναλύθηκαν δείγματα κεραμεικής από δυο οικίες του οικισμού του Πετρά, που αποτελούν και τις μόνες οικίες που έχουν ανασκαφεί στο σύνολό τους. Η πρώτη κατοικήθηκε έως την ΥΜ ΙΑ περίοδο (Οικία Ι.1), ενώ η δεύτερη συνέχισε να χρησιμοποιείται έως το τέλος της ΥΜ

⁹⁴⁸ Knappett & Cunningham 2012, 209.

⁹⁴⁹ Knappett κ. ά. 2007.

⁹⁵⁰ Knappett & Cunningham 2012, 213.

⁹⁵¹ Day 1997, 222-224.

⁹⁵² Day 1995, 153-162. Πρόκειται για αγγεία χονδροειδούς φυλλιτικής και χαλαζιτικής κεραμεικής ύλης.

⁹⁵³ ό. π.

⁹⁵⁴ ό. π.

⁹⁵⁵ ό. π.

⁹⁵⁶ ό. π.

⁹⁵⁷ ό. π.

IB (Οικία II. 1)⁹⁵⁸.

Πιο συγκεκριμένα, στην Οικία I.1 εντοπίστηκε πληθώρα αγγείων από μαγειρικό πηλό, παρόμοια με εκείνα που βρέθηκαν στην Οικία II.1, της ΥΜ IB περιόδου⁹⁵⁹. Σχετικά με την πρώτη, σημειώνεται ένας μεγάλος αριθμός, ευμεγέθων αγγείων με παχύ τοίχωμα, κατασκευασμένα από χονδροειδή πηλό⁹⁶⁰. Πρόκειται για αγγεία, τα οποία είναι κυρίως δίσκοι (“*trays*”) και πινάκια (“*plates*”)⁹⁶¹. Σύμφωνα με την Alberti, τα χονδροειδή αγγεία από τις δυο οικίες συνδέονται, τόσο με την πρακτική, όσο και με τη χρηστική, σφαίρα των οικιακών δραστηριοτήτων⁹⁶².

Επίσης, μελετήθηκαν αγγεία κατασκευασμένα από «μαγειρικό πηλό», προερχόμενα από το συγκρότημα της Οικίας I.1⁹⁶³. Διαπιστώθηκε, ότι, στον Πετρά, όπως και σε όλη την Κρήτη, η πλειοψηφία των μαγειρικών αγγείων κατασκευαζόταν από φυλλιτική κεραμεική ύλη, η οποία έχει οπτηθεί σε χαμηλές θερμοκρασίες⁹⁶⁴. Αυτή η σύσταση χρησιμοποιήθηκε και για αγγεία άλλων χρήσεων, πέραν του μαγειρέματος⁹⁶⁵. Αγγεία αυτής της κεραμεικής ύλης περιλαμβάνουν χύτρες, τριποδικές και μη, μαγειρικούς αμφορείς, δίσκους (“*plates*”), εσχάρες και άλλα στηρίγματα όπτησης (“*spit-rests/ firestands*”), πύραυλα (“*braziers*”), λοπαδοειδή πύραυλα (“*scuttles*”), μαγειρικές λεκάνες (“*cooking dishes*”), θυμιατήρια (“*incense burners*”) και λύχνους (“*lamps*”)⁹⁶⁶.

Διακίνηση κεραμεικής και κέντρα διανομής

Από τις πρώτες πετρογραφικές μελέτες στον Πετρά, φαίνεται, ότι η λεπτότεχνη κεραμεική παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με τυπικά δείγματα κεραμεικής από τα Μάλια και τον Μύρτο Πύργο, ενώ κάποια άλλα δείγματα δείχνουν στενές στυλιστικές αναλογίες με ανάλογα δείγματα από το Παλαικάστρο⁹⁶⁷. Ο Knappett, μάλιστα, επιχειρηματολογεί πάνω σε αυτό, διαπιστώνοντας πως, “δεν είναι εμφανή τα όρια ανάμεσα στην ανατολική και ανατολικο-κεντρική ζώνη”⁹⁶⁸. Ο Χρηστάκης, όμως, σημειώνει, ότι “δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Πετράς εξαρτάται από γειτονικά κέντρα, όπως αυτό της Ζάκρου και του Παλαικάστρου”⁹⁶⁹. Για τον ίδιο, “η κυριαρχία του Πετρά δείχνει ότι ήταν μια ανεξάρτητη πολιτική οντότητα”⁹⁷⁰.

⁹⁵⁸ Christakis 2012, 211.

⁹⁵⁹ Alberti 2012α, 235-236.

⁹⁶⁰ ό. π.

⁹⁶¹ ό. π.

⁹⁶² ό. π.

⁹⁶³ Alberti 2016, 61-62.

⁹⁶⁴ ό. π. Η φυλλιτική αυτή κεραμεική ύλη δεν διευκρινίζεται, από την Alberti, εάν ταυτίζεται με τη φυλλιτική σύσταση που αναγνωρίζει ο P. Day. Σύμφωνα με τον Day, όμως, η φυλλιτική αυτή σύσταση δεν εντοπίζεται σε μαγειρικά αγγεία. (Alberti 2016· Day 1995.)

⁹⁶⁵ Alberti 2016, ό. π.

⁹⁶⁶ ό. π.

⁹⁶⁷ Knappett 1999α, 626.

⁹⁶⁸ ό. π.

⁹⁶⁹ Christakis 2012, 214.

⁹⁷⁰ ό. π.

Το ίδιο θεωρούσε αρχικά και η Alberti, η οποία σημείωσε, ότι στον Πετρά δεν εντοπίζονται παράλληλα από το Παλαίικαστρο, ούτε σε σύνολα της MM IIIB, αλλά ούτε και σε εκείνα άλλων φάσεων (YM IB, YM IIIA1)⁹⁷¹. Αντίθετα, θα μπορούσαν να γίνουν κάποιες συγκρίσεις με δείγματα από την κεραμική της Κνωσού (MM IIIB, YM II)⁹⁷². Ομοιότητες με κεραμικά από το Παλαίικαστρο είναι δυνατό να εντοπιστούν ανάμεσα σε κάποια (λίγα) πινάκια ή τράπεζες από τον Πετρά, τα οποία ήταν εφοδιασμένα με μια αυλάκωση/εκροή⁹⁷³. Τέτοιες εκροές (“*gutter spouts*”) συνηθίζονται στο Παλαίικαστρο⁹⁷⁴.

Πρόσφατες πετρογραφικές μελέτες σε μαγειρικά αγγεία έδειξαν, ότι η κεραμική ύλη του Πετρά χρησιμοποιήθηκε και στον Μόγλο και το Παλαίικαστρο, ενώ ομοιότητες ως προς την κεραμική ύλη παρουσιάζουν και κάποια αγγεία από τον Κομμό⁹⁷⁵. Το τελευταίο αυτό στοιχείο επιβεβαιώνει τη διάκριση ανάμεσα στον μαγειρικό πηλό της ανατολικής, από αυτόν της νότιο-κεντρικής Κρήτης⁹⁷⁶. Η Alberti υποστηρίζει, ότι υπάρχουν ομοιότητες της συγκεκριμένης κεραμικής ύλης με εκείνη του αντίστοιχου πηλού της βόρειο-κεντρικής Κρήτης, και ειδικότερα της Κνωσού⁹⁷⁷. Όσον αφορά στην τυπολογία των μαγειρικών αγγείων από τον Πετρά, αξίζει να αναφερθεί, ότι αυτά έχουν διακριθεί σε τρεις τύπους (A, B, C), οι οποίοι αντιπροσωπεύονται και σε άλλες θέσεις. Στον Πετρά, όμως, εκτός των παραπάνω τύπων, έχει γίνει δυνατό να διακριθεί και ένας ενδιάμεσος (ο τύπος AB)⁹⁷⁸, κάτι που δείχνει τον αυτόνομο χαρακτήρα του τοπικού εργαστηρίου. Ανάλογες διαφοροποιήσεις από την τυπολογία και το ύφος των αγγείων της Κνωσού αναγνωρίζονται και σε άλλες μινωικές θέσεις.

Τέλος, σύμφωνα με την Alberti, αλλά και άλλους μελετητές, υπάρχουν σαφώς διακριτές τεχνολογικές διαφορές μεταξύ της κεραμικής της MM περιόδου και εκείνης της YM IA και της YM IB, κάτι που διαπιστώνεται στον Πετρά, αλλά και σε άλλες θέσεις⁹⁷⁹.

10. ΓΑΥΔΟΣ

Η Γαύδος είναι ένα μικρό νησί που βρίσκεται μεσοπέλαγα προς τη δυτική πλευρά της Κρήτης. Το μικρό αυτό νησί, φαίνεται, ότι κατά την Εποχή του Χαλκού ανήκε στη σφαίρα επιρροής της κεντρικής Κρήτης και κυρίως της Μεσαράς⁹⁸⁰. Πιθανόν, το ανταλλακτικό εμπόριο που υπήρχε ανάμεσα στην Κρήτη και την Γαύδο να αφορούσε στα προϊόντα που παρήγαγε η Γαύδος και όχι τα

⁹⁷¹ Alberti 2012a, 237.

⁹⁷² ό. π.

⁹⁷³ ό. π., 240.

⁹⁷⁴ ό. π.

⁹⁷⁵ Alberti 2016, 61-62· 2012a, 237· Barnard & Brogan 2003.

⁹⁷⁶ Alberti 2016, ό. π.· 2012a, ό. π..

⁹⁷⁷ ό. π.

⁹⁷⁸ Alberti 2012a, ό. π..

⁹⁷⁹ Alberti 2016, ό. π.

⁹⁸⁰ Κόπακα & Παπαδάκη 2006, 64.

αγγεία της⁹⁸¹.

Σύμφωνα με τα στοιχεία επιφανειακής έρευνας σε όλη την έκταση του μικρού νησιού, τα περισσότερα αγγεία της Γαύδου συγκαταλέγονταν στην κατηγορία της χρηστικής κεραμικής (πίθοι, πιθοειδή, λεκανίδες, καδόσχημα, μαγειρικά, πρόχοι, αμφορείς)⁹⁸². Βέβαια, κάτι τέτοιο δεν ξενίζει, καθώς αυτή η διαπίστωση βρίσκεται σε συμφωνία με τα δεδομένα εκτεταμένων ανασκαφών οικιστικών θέσεων.

Διακίνηση κεραμικής

Όσον αφορά στις εξαγωγές και εισαγωγές κεραμικής από και προς τη Γαύδο, η εικόνα που προκύπτει μέχρι στιγμής είναι αρκετά σύνθετη. Αγγεία με την κεραμική ύλη της Γαύδου έχουν εντοπιστεί στον Κομμό, κάτι που δείχνει, αφενός, ότι η Γαύδος είχε αναπτύξει σχέσεις με την κεντρική και νότια Κρήτη, κυρίως τη Μεσαρά και, αφετέρου, ότι είχε συμμετοχή, μαζί και με τα άλλα νησιά που περιβάλλουν την Κρήτη, στην οικονομική ανάπτυξη της Μεγαλονήσου⁹⁸³. Στην ίδια τη Γαύδο, έχουν εντοπιστεί όστρακα αγγείων αποθήκευσης και μεταφοράς (πίθων, πρόχων, αμφορέων), χρονολογούμενων από τη ΜΜ έως και τις αρχές ΥΜ περιόδου, τα οποία προέρχονται από διάφορες παράκτιες θέσεις της ανατολικής και βόρειας Κρήτης⁹⁸⁴.

Σύμφωνα με τις Κόπακα και Παπαδάκη⁹⁸⁵, οι πολιτισμικές και οικονομικές επαφές της Γαύδου με την Κρήτη ήταν εκείνες που καθόρισαν την εξέλιξη της Γαύδου και προσδιόρισαν τα είδη της παραγωγής της.

⁹⁸¹ ό. π.

⁹⁸² ό. π., 74.

⁹⁸³ ό. π., 75.

⁹⁸⁴ ό. π.

⁹⁸⁵ ό. π., 76.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Συζήτηση- Συμπεράσματα

Οι προβληματισμοί που προέκυψαν από την παρούσα μελέτη ποικίλλουν. Έγινε προσπάθεια να παρατηρηθεί η πιθανή επιλογή συγκεκριμένων τύπων χρηστικής κεραμικής και η διακίνησή τους μέσα στη διάρκεια των χρόνων, να εντοπισθούν τα ανασκαφικά τους συμφραζόμενα (“*contexts*”) και να διαπιστωθούν οι πιθανοί εμπορικοί σταθμοί κατά τη διακίνηση των κεραμικών προϊόντων. Εντούτοις, εξαιτίας της δυσκολίας που υπάρχει σχετικά με: α) τη μη ομόφωνη αποδοχή της χρονολόγησης των θέσεων, β) τον βαθμό διατήρησης της χρηστικής κεραμικής σε κάθε θέση, αλλά και γ) τον μικρό αριθμό μελετών που έχουν πραγματοποιηθεί πάνω στο ζήτημα αυτό, είναι δύσκολο να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα.

Γενικά μιλώντας, είναι λογικό να υποτεθεί, ότι όσο μεγαλύτερη αλληλεπίδραση υπάρχει μεταξύ των οικισμών/χωριών, των επαύλεων και των ανακτόρων, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να διακινείται χονδροειδής κεραμική εντός του πλαισίου συστήματος παραγωγής και διακίνησης που ορίζουν οι θέσεις αυτές⁹⁸⁶. Η μελέτη της χονδροειδούς κεραμικής αποτελεί τον μικρότερο κοινό παρονομαστή διακίνησης και αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις θέσεις, ο οποίος δεν αναφέρεται στην τυπολογική διαφοροποίηση των αγγείων, αλλά έχει άμεση συνάρτηση με τη γεωλογική ποικιλομορφία⁹⁸⁷.

Ενδεικτικά, από τον **Πίνακα (1)**, είναι δυνατό να εξαχθούν, με σχετική ασφάλεια, γενικά μόνο συμπεράσματα. Επιλέχθηκε, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, να καταγραφούν μόνο οι κυριότερες περιφέρειες κεραμικής παραγωγής, από τις οποίες φαίνεται να εξάγεται και να εισάγεται κεραμική στις διάφορες θέσεις που συμπεριλήφθηκαν στα δείγματα προς εξέταση (προς το παρόν, υπάρχουν στοιχεία μόνο για την εξαγωγή κεραμικής από αυτές τις περιοχές). Διαπιστώθηκε, ότι όλες οι θέσεις παρήγαν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, τη δική τους, «τοπική κεραμική», τα όρια διακίνησης της οποίας είναι, όπως αναλύθηκε, αρκετά ρευστά. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, φαίνεται ότι όλες οι περιοχές εμπορεύονταν χρηστικά κεραμικά αγγεία, ή τα προϊόντα τα οποία περιέχονταν σε αυτά, αφού σε όλες τις θέσεις σημειώνονται εισαγωγές χρηστικής κεραμικής. Οι εισαγωγές αυτές προέρχονται από περιοχές του νησιού που βρίσκονταν σε διαφορετικές αποστάσεις μεταξύ τους (πχ. τα Μάλια εισάγουν κεραμική από την περιοχή του Μιραμπέλλου, τη Μεσαρά και την ανατολική Κρήτη). Ωστόσο, είναι δυνατό να παρατηρηθούν

⁹⁸⁶ Riley 1983, 288.

⁹⁸⁷ ό. π., 289.

«ομάδες» κεραμεικής παραγωγής, οι οποίες «προτιμούν» μια περιοχή για την εισαγωγή της κεραμεικής τους. Τέτοια είναι η «ομάδα Μόχλου, Ψείρας, Καβουσίου», θέσεις οι οποίες εισάγουν κεραμεική από την περιοχή του Μιραμπέλλου, εν αντιθέσει με την «ομάδα Φαιστού και Κνωσού», θέσεις που εισάγουν την κεραμεική από τη Μεσαρά. Υπάρχουν ασφαλώς και θέσεις, οι οποίες εισήγαν κεραμεική και από τις δυο αυτές περιοχές, όπως τα Μάλια και τα Γουρνιά. Ο «Μαγειρικός Πηλός Μιραμπέλλου» φαίνεται να ακολουθεί τους ίδιους εμπορικούς δρόμους με εκείνους των εξαγωγών από την περιοχή του Μιραμπέλλου, γενικά. Οι ενδείξεις για εισαγωγές κεραμεικής από την ανατολική Κρήτη στις θέσεις αυτές είναι εκπληκτικά πολλές και, με εξαίρεση τα Γουρνιά, τον Μύρτο-Πύργο και τη Φαιστό (που δεν εμφανίζουν μεν εισαγωγές από αυτή την περιφέρεια, μάλλον όμως επειδή μειονεκτούν ως προς τις μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί σε σχέση με αυτές), μόνο το Καβούσι παρουσιάζεται να μην έχει κάποια κεραμεική εισαγωγή που να έχει αποδοθεί σε κάποια θέση της ανατολικής Κρήτης (ωστόσο, το Καβούσι, από κάποιους μελετητές, συγχωνεύεται και μελετάται μαζί με τον Μόγλο).

Οι θέσεις που περιλαμβάνονται στον **Πίνακα (2)** αναφέρονται σε εισαγωγές και εξαγωγές κεραμεικής. Ο πίνακας μπορεί να διαβαστεί κάθετα ή οριζόντια, αναλόγως των στοχεύσεων του μελετητή. Εντύπωση προκαλεί, ότι η Κνωσός εξάγει κεραμεική σε όλες τις θέσεις, πλην του Μόχλου. Επίσης, φαίνεται, όπως έχει διαπιστωθεί και από άλλους, ότι ο Μόγλος, το Καβούσι και η Ψείρα βρίσκονταν σε μια περιοχή που εκμεταλλευόταν τον γεωλογικό ορυκτό της πλούτο και έκανε τις εξαγωγές της προς το υπόλοιπο νησί από κοινού, αποτελώντας, κατά κάποιον τρόπο, μια οικονομική ενότητα. Έντονη δραστηριότητα εμφανίζει το Παλαίκαстро, με τις εξαγωγές του να υπερτερούν αναλογικά με γειτονικές του σημαντικές θέσεις της ανατολικής Κρήτης, όπως η Ζάκρος και ο Πετράς. Μια πιθανή εξήγηση αυτού του φαινομένου, είναι, και πάλι, ο μικρός αριθμός πετρογραφικών μελετών σε υλικό από τις τελευταίες αυτές περιοχές. Τα Μάλια, ο Μόγλος, τα Γουρνιά, η Κνωσός και το Σίσσι είναι οι θέσεις που παρουσιάζονται να εισάγουν περισσότερη χρηστική κεραμεική, ενώ η Φαιστός, ο Μύρτος- Πύργος, το Καβούσι, η Ζάκρος και ο Γαλατάς φαίνεται να είναι από τις περιοχές που εισάγουν λιγότερη κεραμεική. Τέλος, διαφαίνεται, ότι κάποιες περιοχές δεν είχαν πολλές εμπορικές επαφές και δεν προμηθεύονταν από άλλα μέρη τη χρηστική κεραμεική τους· για παράδειγμα, η Ζάκρος, το Καβούσι, ο Μύρτος-Πύργος, δείχνουν να έχουν λιγότερες σχέσεις με συγκεκριμένες θέσεις και περιοχές. Το ίδιο συμβαίνει με τον Γαλατά και τη Φαιστό, όμως για αυτές τις θέσεις τα δεδομένα δεν είναι επαρκή. Νέες πετρογραφικές μελέτες είναι δυνατό να αλλάξουν την υπάρχουσα εικόνα.

Τέλος, με βάση τον **Πίνακα (3)**, οι μόνες θέσεις στις οποίες δεν εντοπίζεται εισαγωγή πήθων με σχοινοειδή διακόσμηση, ένα αγγείο που πιθανώς συνδέεται με την άρχουσα τάξη, είναι ο Πετράς, η Γαύδος, ο Μύρτος- Πύργος, ο Κομμός και ο Γαλατάς. Μπορεί να παρατηρηθεί, ακόμα, ότι η παρουσία του αγγείου αυτού δεν περιορίζεται σε ανάκτορα και κάποιους οικισμούς (πχ.

Μόχλος, Ψείρα, Σίσι). Όλες σχεδόν οι θέσεις φαίνεται, ότι, ακόμα και αν κατασκεύαζαν τη δική τους χρηστική κεραμική, εισήγαν, παράλληλα, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, μεταφορικά-αποθηκευτικά και μαγειρικά αγγεία από άλλες θέσεις.

Κατά τους Day και Cunningham, κάποια σημαντικά κέντρα παραγωγής βρίσκονταν στις περιοχές του Πετρά, του Παλαικάστρου, της Ζάκρου και του Μακρύγιαλου⁹⁸⁸. Κατά τον Χρηστάκη και άλλους, είναι δυνατό να αναγνωριστούν πέντε μείζονες περιοχές κεραμικής παραγωγής, μία δυτικά (περιοχή των Χανίων), μία της νότιο-κεντρικής Κρήτης (της Μεσαράς), μία της βόρειο-κεντρικής Κρήτης (περιοχή Κνωσού), μία της ανατολικο-κεντρικής Κρήτης (περιοχή που περιλαμβάνει τα Μάλια και τον Μύρτο) και μία της ανατολικής (από τον κόλπο του Μιραμπέλλου και τον Ισθμό της Ιεράπετρας μέχρι το ακραίο ανατολικό τμήμα του νησιού)⁹⁸⁹. Αντίθετα, η Oddo, σε πρόσφατη μελέτη της (2019), βασιζόμενη στο «στυλ» της λεπτότεχνης επιτραπέζιας κεραμικής από τον Μύρτο-Πύργο, προτείνει την ύπαρξη κάπως διαφορετικών κεραμικών περιφερειών (“ceramic regions”), σε ό, τι τουλάχιστον αφορά στη νεοανακτορική Κρήτη (και ειδικά στην ΥΜ ΙΑ περίοδο)⁹⁹⁰.

Ο Day παραθέτει κάποια πειστικά στοιχεία για την εξαγωγή αποθηκευτικών αγγείων από την περιοχή των Γουρνιών και τη διακίνησή τους κατά μήκος της παράκτιας οδού, ανατολικά των τελευταίων, προς τον Πετρά, τη Ζάκρο και το Παλαικάστρο, αλλά και προς τα νότια, προς τον Μακρύγιαλο και το Διασκάρι⁹⁹¹. Τα εξαγώγιμα προϊόντα θα μπορούσαν να ήταν το κρασί, το λάδι, ή ακόμα και το ίδιο το αγγείο⁹⁹². Καθώς αυτό είναι το μόνο είδος αγγείου που αποδεδειγμένα διακινείται, μοιάζει λογική η υπόθεση ύπαρξης έντονων εμπορικών δραστηριοτήτων ανάμεσα στην περιοχή του Μιραμπέλλου και την ανατολική και νότια Κρήτη⁹⁹³. Για τη διακίνηση των αποθηκευτικών αυτών αγγείων, θα μπορούσε να υποτεθεί, ότι αυτή είχε ως στόχο την ανταλλαγή δημητριακών, άλλων τροφίμων, πολύτιμων αντικειμένων ή και πρώτων υλών από τα λιμάνια του Πετρά ή της Ζάκρου⁹⁹⁴.

Η θέση των οικισμών στην περιοχή της Πεδιάδας καθιστά πιθανή την αλληλεπίδρασή τους με τα κοντινά οικονομικά κέντρα της Φαιστού, των Μαλίων και, κυρίως, της Κνωσού⁹⁹⁵. Το γεγονός αυτό δείχνει μάλλον την ύπαρξη ενός μοντέλου «πυρηνικού-περιφερειακού» συστήματος (“core-periphery” kind), ανάμεσα στην Κνωσό και την Πεδιάδα⁹⁹⁶.

⁹⁸⁸ Oddo 2019, 21-22· Day 1997· 1995· 1991.

⁹⁸⁹ Oddo, ό. π.· Christakis 2005, 71-72.

⁹⁹⁰ Oddo, ό. π., 24-30.

⁹⁹¹ Haggis 1992, 287· Day 1991, 174-175.

⁹⁹² Haggis, ό. π..

⁹⁹³ ό. π.

⁹⁹⁴ ό. π.

⁹⁹⁵ Panagiotakis 2004, 182-184.

⁹⁹⁶ ό. π.

Τα εργαστήρια και οι κλίβανοι, που έχουν εντοπιστεί γύρω από την Κνωσό, αλλά και σε άλλες θέσεις, υποδεικνύουν επίσης περιοχές, μέσα στις οποίες βρίσκονταν κάποια από τα κέντρα κεραμικής παραγωγής. Οι εγκαταστάσεις αυτές σκιαγραφούν, επίσης, τις ζώνες διανομής αγαθών και τα μοντέλα διακίνησης προϊόντων. Τέτοιοι εργαστηριακοί χώροι έχουν εντοπισθεί στη Ζου, το Βαθύπετρο, τη Ζώμινθο, την Αγία Τριάδα, τα Γουρνιά, τη Φαιστό, το Καβούσι, το Παλαίικαστρο, τον Κομμό και αλλού⁹⁹⁷. Από τα μέχρι στιγμής δεδομένα, προκύπτει ότι υπήρχαν διάφορα κεραμικά εργαστήρια που εξυπηρετούσαν καθεμία από τις μεγάλες πόλεις, ωστόσο είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί ο βαθμός ελέγχου της κεντρικής διοίκησης πάνω στα αυτά⁹⁹⁸. Δεν φαίνεται, πάντως, να υπήρχε άμεσος έλεγχος της εξουσίας πάνω στους κεραμείς. Αντίθετα, φαίνεται ότι υπήρχαν και ανεξάρτητοι κεραμείς, οι οποίοι δούλευαν για συγκεκριμένους πελάτες τους⁹⁹⁹.

Οι εθνογραφικές μελέτες υποδεικνύουν την πιθανή ύπαρξη εξειδικευμένης κεραμικής παραγωγής, την οποία μοιράζονταν κοντινές μεταξύ τους θέσεις. Κάτι τέτοιο συμβαίνει με τους σύγχρονους οικισμούς στο Καστρί και τον Θραψανό, οι οποίοι παράγουν μικρότερα αγγεία και μεγαλύτερους αποθηκευτικούς πίθους, αντίστοιχα¹⁰⁰⁰. Κάτι παρόμοιο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε και για τη μινωική Κρήτη. Συγκεκριμένες θέσεις φαίνεται ότι παρήγαν πλεονάζοντα αριθμό εξειδικευμένων κεραμικών τύπων, όπως μαγειρικά αγγεία, αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο κ. ά. Σε σύγχρονους οικισμούς με κεραμευτική παράδοση, τέτοια ειδικά αγγεία, που κατασκευάζονται σε μεγαλύτερες ποσότητες σε μία θέση, αποτελούν και το κύριο εξαγωγίμο προϊόν της, ως κέντρο παραγωγής¹⁰⁰¹.

Παρά την κυριαρχία της Κνωσού, σε πολιτικό επίπεδο, κατά την ΥΜ Ι περίοδο, μπορεί κανείς να εντοπίσει διαφορές μεταξύ της κεραμικής της ανατολικής και εκείνης της κεντρικής Κρήτης¹⁰⁰², κάτι που θα μπορούσε να αποδοθεί στις διαφορετικές τεχνολογικές παραδόσεις ανάμεσα στα εργαστήρια της Κνωσού και των Μαλίων.

Για την κεραμική των περιοχών γύρω από τον Πετρά και τη Ζάκρο δεν έχει γίνει δυνατό, μέχρι στιγμής, να εντοπιστεί η ακριβής προέλευση της κεραμικής ύλης και να προσδιορισθεί η λειτουργία ενός ή περισσότερων κέντρων παραγωγής¹⁰⁰³. Το πρόβλημα επιτείνεται, καθώς διαφορετικές κεραμικές ύλες συνυπάρχουν στην ίδια θέση, κάτι που, για τον Day, υποδηλώνει λειτουργικές διαφορές ή τη δραστηριοποίηση διαφορετικών κεραμέων¹⁰⁰⁴. Τα αποτελέσματα δείχνουν ένα περίπλοκο δίκτυο παραγωγής και διανομής της κεραμικής εντός της ακραίας

⁹⁹⁷ Michaelidis 1993, 13, 16-22, 28 υποσ 110· Μαρινάτος 1955, 310·1951, 271· Boyd, Seager & Hall 2014, 22· Πλάτων 1956, 233, 238· Χατζή-Βαλλιανού 1997, 495-497· Trautmüller 2009, 272.

⁹⁹⁸ Christakis 2006, 133-134.

⁹⁹⁹ ό. π.

¹⁰⁰⁰ Blitzer 1984, 145.

¹⁰⁰¹ Voyatzoglou 1984, 130-131.

¹⁰⁰² Christakis 2005, 75.

¹⁰⁰³ Day 1995.

¹⁰⁰⁴ Day 1988, 506-507.

ανατολικής Κρήτης, ανάμεσα σε θέσεις διαφορετικού μεγέθους¹⁰⁰⁵. Η ύπαρξη εργαστηρίων για τοπικές παραγωγές και η αυτάρκεια των αγαθών στην περιοχή καθιστούν πιθανό ένα τοπικό διοικητικό κέντρο να διαχειρίζεται την οικονομία στην περιοχή του ανατολικού κόλπου του Μιραμπέλλου¹⁰⁰⁶. Σχετικά, τέλος, με τη δυτική Κρήτη, οι μόνες μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα αφορούν στη διακίνηση πύθων, σε περιορισμένο πάντως βαθμό, προς το υπόλοιπο νησί¹⁰⁰⁷.

Κάτω από μία σύγχρονη «οικονομική οπτική», θα γινόταν δεκτό, ότι ανάμεσα σε έναν αριθμό θέσεων που βρίσκονταν στην ίδια περιοχή, θα έπρεπε να επικρατούν πάντα σχέσεις εξάρτησης, με τη σημαντικότερη από αυτές να αναλαμβάνει τα ηνία της διαχείρισης της παραγωγής, κυριαρχώντας επί των υπολοίπων. Για τη μινωική κοινωνία, ωστόσο, χρειάζονται συστηματικότερες έρευνες, για κάθε ζώνη της Κρήτης ξεχωριστά (ανατολική, κεντρική, δυτική), έτσι ώστε να γίνει δυνατός ο εντοπισμός συγκεκριμένων κέντρων παραγωγής και να αποκαλυφθούν οι όποιες σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των διαφόρων θέσεων. Ο έλεγχος των επαφών ανάμεσα στις μικρότερες θέσεις-κέντρα κεραμικής παραγωγής, αλλά κυρίως στις μεγαλύτερες παραγωγικές μονάδες (Φαιστός-Κνωσός, Πετράς-Ζάκρος) θα μπορούσε να αναδείξει τέτοιου είδους σχέσεις, Βέβαια, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι η οικονομική «κυριαρχία» μίας θέσης θα μπορούσε να είναι φαινομενική και να αναφέρεται στην κυριαρχία της πάνω σε κάποια εξειδικευμένη κεραμική παραγωγή. Για παράδειγμα, τα δεδομένα υποδεικνύουν, ότι οι αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο παράγονταν στη βόρειο-κεντρική Κρήτη και διανεμόνταν από εκεί στο υπόλοιπο νησί. Από αυτό τεκμαίρεται, ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε ένα εξειδικευμένο κέντρο παραγωγής. Το κέντρο αυτό, εφόσον βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Κνωσού, πιθανότατα την προμηθεύε με αγγεία και εργαζόταν για εκείνη, διατηρώντας ωστόσο την αυτονομία του. Το μοντέλο αυτό διαφαίνεται και σε άλλες περιοχές, αναδεικνύοντας σχέσεις¹⁰⁰⁸ μεταξύ της Αγίας Τριάδας, Κνωσού και Φαιστού, μεταξύ Κομμού, Φαιστού και Κνωσού, ανάμεσα στο Σίσσι, τον Μύρτο- Πύργο και τα Μάλια κ. ο. κ. Για να επιβεβαιωθούν, ωστόσο, τέτοιου είδους σχέσεις, απαιτούνται περαιτέρω μελέτες.

Το ζήτημα της σχετικής αυτονομίας των κέντρων παραγωγής, παρά την ένταξή τους σε μια περιοχή ελέγχου, έχει, ως επί το πλείστον, αποσαφηνιστεί από τους ερευνητές, καθώς όλοι αναγνωρίζουν την ύπαρξη μιας τέτοιας αυτονομίας. Τα κέντρα παραγωγής είναι δυνατό να παράγουν και να διανέμουν τα ίδια τα προϊόντα τους, εντούτοις το ζήτημα αυτό χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, καθώς θα πρέπει να ελεγχθούν και οι θέσεις που λειτούργησαν ως διαμεσολαβητές σε μία τέτοια διανομή. Το σίγουρο είναι, πάντως, πως ένα μεγάλο ανακτορικό κέντρο είχε υπό τον

¹⁰⁰⁵ Day 1997, 226-227.

¹⁰⁰⁶ Platon 2002, 155.

¹⁰⁰⁷ Christakis 2005, 72.

¹⁰⁰⁸ Knappett 1999a, 631, 633.

έλεγχό του πολλά μικρά εργαστήρια -κέντρα κεραμεικής παραγωγής- καθώς οι ανάγκες του δεν θα μπορούσαν να καλυφθούν μόνο από ένα κέντρο.

Το σύγχρονο οικονομικό μοντέλο υποδεικνύει την ύπαρξη ενός κέντρου παραγωγής ισχυρότερου από τα άλλα, με στόχο τον έλεγχο των μικρότερων κέντρων. Ωστόσο, οι μελλοντικές μελέτες θα ήταν χρήσιμο να αποστασιοποιηθούν από την ισχύουσα σήμερα ‘κνωσιοκεντρική’ προσέγγιση και τα ποικίλα δεδομένα να αντιμετωπιστούν υπό το πρίσμα κέντρων μικρότερης, ακόμα και τοπικής, εμβέλειας.

Τέλος, έχει μέχρι σήμερα δοθεί η εντύπωση, ότι η λεπτότεχνη κεραμική εξελίσσεται πολύ πιο γρήγορα, σε σχέση με τη χονδροειδή-χρηστική κεραμική. Ωστόσο, κάτι τέτοιο θα πρέπει να ελεγχθεί. Η μεμονωμένη μελέτη και ερμηνεία της λεπτότεχνης κεραμικής, ή ακόμα και της χρηστικής χονδροειδούς κεραμικής, μπορεί να οδηγήσει σε ερμηνευτικά λάθη. Είναι σίγουρο, πως μία συνδυαστική μελέτη των δυο παραπάνω κατηγοριών θα οδηγήσει σε πιο αξιόπιστα συμπεράσματα, σε σχέση με τη σημασία των διαφόρων τεχνοτροπιών, της διακόσμησης, της τυπολογίας και της τεχνολογίας των αγγείων, αλλά και την οργάνωση και λειτουργία των μινωικών κοινοτήτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alberti, M. E. 2012α. Vessels in cooking fabrics from Petras House I.1 (LM IA): overview and capacity measures, στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia - 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010.*, Monographs of the Danish Institute at Athens 16, Athens: The Danish Institute at Athens, 235-254.
- Alberti, M. E. 2012β. Introduction. Transcultural interaction and local transformations in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age, στο M. E. Alberti και S. Sabatini (επιμ.), *Exchange Networks and Local Transformations. Interaction and local change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*. Oxbow Books, Oxford and Oakville, 1-5.
- Alberti, M. E. 2016. Cooking Wares, στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia I: A Minoan Palatial Settlement in Eastern Crete. Excavation of Houses I.1 and I.2*, INSTAP, 61-92.
- Barnard, K. A. , T. M. Brogan 2003. Mochlos IB: Period III. Neopalatial Settlement on the Coast: The Artisans' Quarter and the Farmhouse at Chalinomouri. The Neopalatial Pottery, στο J. S. Soles και C. Davaras (επιμ.), *Prehistory Monographs* 8, Philadelphia, INSTAP Academic Press (με συνεισφορά των P. M. Day, L. Joyner, A. M. Nicgorski, E. Nodarou, M. Relaki, M. E. Soles, J. S. Soles).
- Betancourt, P. P. 1980. *Cooking Vessels from Minoan Kommos: A Preliminary Report*, UCLAPap 7. UCLA Institute of Archaeology, Los Angeles.
- Betancourt, P. P. 1985. *Η ιστορία της Μινωικής κεραμικής* (μετφρ. Θ. Ηλιόπουλος, Εκδ. Καρδαμίτσα), Αθήνα.
- Betancourt, P. P. 2004. Pseira and Knossos: The Transformation of an East Cretan Seaport, στο L. Preston Day, M. S. Mook και J. D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, Prehistory Monographs 10, Philadelphia, INSTAP Academic Press, 21-28.
- Betancourt, P. P. 2007. Lasithi and the Malia-Lasithi State, στο P. P. Betancourt, M. C. Nelson και H. Williams (επιμ.), *Krinoi kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, Prehistory Monographs 22, Philadelphia: INSTAP Academic Press, 209-219.
- Betancourt, P. P. 2009. *Pseira X: The Excavation of Block AF*. Prehistory Monographs 28, Philadelphia: INSTAP Academic Press (με συνεισφορά των E. Armpis, C. Davaras, H. M. C. Dierckx, C. R. Floyd, G. Jones, J. C. McEnroe, G. Mitrakis, G. H. Myer, M. Nikolaidou, D. S. Reece, M. J. Rose, M. C.

Shaw, I. Smith, E. Velona, F. Zervaki).

- Betancourt P. P. 2013. Transitional Middle Minoan III-Late Minoan IA pottery at Kommos revisited, στο C. F. Macdonald και Carl Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London: The British School at Athens, 145-148.
- Betancourt, P. και C. Davaras (επιμ.) 1995. *Pseira I. The Minoan Buildings on the West Side of Area A*. University Museum Monograph 9. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Blitzer, H. 1984. Traditional Pottery Production in Kentri Crete, Workshops, Materials, Techniques and Trade, στο P. Betancourt (επιμ.), *East Cretan White-on-Dark Ware. Studies on a Handmade Pottery of the Early to Middle Minoan Periods*. University Museum Monograph 51. University of Pennsylvania, 143-157.
- Bosanquet R. C. και R. M. Dawkins 1923. *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations 1902-1906*, BSA Supp., Vol. 1. London.
- Boyd Hawes, H, B. E. Williams, R. B. Seager, E. H. Hall 2014. *Gournia, Vasiliki, and Other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete: Excavations of the Wells-Houston-Cramp Expeditions 1901, 1903, 1904*, (Δεύτερη Εκδ.). Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Brumfiel, E. M. και T. Earle, (επιμ.) 1987, *Specialization, Exchange and Complex Societies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Buel, M. D. 2017. Building a Minoan State at Neopalatial Galatas, στο L. V. Watrous, D. M. Buell, E. Kokinou, P. Soupios, A. Sarris, S. Beckmann, G. Rethemiotakis, L. A. Turner, S. Gallimore και M. D. Hammond (επιμ.), *The Galatas Survey: Socio-Economic and Political Development of a Contested Territory in Central Crete during the Neolithic to Ottoman Periods*, Prehistory Monographs 55, Philadelphia: INSTAP Academic Press, 55-74
- Cadogan, G. 2013. Where has Middle Minoan III gone? A lack at Myrtos-Pyrgos - and elsewhere? What does it mean?, στο C. F. Macdonald και C. Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London: The British School at Athens, 179-181.
- Carinci, F. και V. La Rosa 2013. A new Middle Minoan IIIA ceremonial building and the so-called “New

- Era” at Phaistos. στο C. F. Macdonald και C. Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London: The British School at Athens, 107-121.
- Γεροντάκου, Ε. 2011. *Η μεταβατική ΜΜΙΙΒ- ΥΜΙΑ στην ανατολική Κρήτη: το παράδειγμα της Ζάκρου*, Διδ. Διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Chaniotis, A. 2008. Introduction: Diversity, complementarity and connectivity in the Aegean and in Crete, στο C. Parageorgiou-Banis και A. Giannikouri (επιμ.), *Sailing in the Aegean. Readings on the economy and trade routes*, Athens, 1-15.
- Cherry, J. F. 1984. The Emergence of the State in the Prehistoric Aegean, *PCPS* 210 (New Series 30), 18-48.
- Christakis, K. S. 2005. *Cretan Bronze Age Pithoi: Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Bronze Age Crete*, Prehistory Monographs 18, Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Christakis, K. S. 2006. Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Protopalatial and Neopalatial Crete, στο M. H. Wiener, J. L. Warner, J. Polonsky και E. E. Hayes (επιμ.), *Pottery and Society: The Impact of Recent Studies in Minoan Pottery. Gold Medal Colloquium in Honor of Philip P. Betancourt. 104th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 5 January 2003*, Boston: Archaeological Institute of America, 119-137.
- Christakis, K. S. 2012. Petras, Siteia: political, economic and ideological trajectories of a polity. στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia - 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, Monographs of the Danish Institute at Athens 16, Athens: The Danish Institute at Athens, 205-219.
- Costin C. L. 1991. Craft specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of production, στο M. B. Schiffer (επιμ.), *Archaeological Method and Theory*, Vol. 3, Springer: Switzerland, 1-56.
- Davaras C. 1980. A minoan pottery kiln at Palaikastro, *BSA*: 75, 115-126.
- Day, P. M. 1988. The Production and Distribution of Storage Jars in Neopalatial Crete, στο E.B. French και K. A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of*

the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986. Bristol Classical Press, Bristol, 499-508.

Day, P. M. 1991. A petrographic approach to the study of pottery in Neopalatial East Crete. Ph.D. diss., Vol.1, University of Cambridge.

Day, P. M. 1995. Pottery Production and Consumption in the Sitia Bay Area during the New Palace Period, στο M. Tsipopoulou και L. Vagnetti (επιμ.) *Achladia: scavi e ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale (1991-1993)*. Incunabula Graeca 97. Rome: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Gruppo Editoriale Internazionale, 149-176.

Day, P. M. 1997. Ceramic Exchange between Towns and Outlying Settlements in Neopalatial East Crete, στο R. Hägg (επιμ.), *The Function of the 'Minoan Villa': Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*. ActaAth 4°, 46, Stockholm: Paul Åströms, 219-228.

Day, P. M. και V. Kilikoglou 2001. Analysis of ceramics from the Kiln , στο J. W. Shaw, A. Van de Moortel, P. M. Day και V. Kilikoglou (επιμ.), *A LM IA Ceramic Kiln in South-Central Crete. Function and Pottery Production*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, Hesperia Supplement 30, 111-134.

Day, P. M., M. Relaki, E. W. Faber 2006. Pottery Making and Social Reproduction in the Bronze Age Mesara, στο M. H. Wiener, J. L. Warner, J. Polonsky και E. E. Hayes (επιμ.), *Pottery and Society: The Impact of Recent Studies in Minoan Pottery. Gold Medal Colloquium in Honor of Philip P. Betancourt. 104th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 5 January 2003*, Boston: Archaeological Institute of America, 22-72.

Desborough, V. R. d' A. 1972. *The Greek Dark Ages*. Ernest Benn, London.

Engels, F. 1942. *The Origin of the Family, Private Property and the State* [1886], (revised, μετφρ. Alick West), https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/origin_family.pdf πρόσβαση:10 Ιανουαρίου 2020.

Ζωιτόπουλος Μ. 2017. *Η «Μετανακτορική» περίοδος στην ακραία ανατολική Κρήτη: οι ενδείξεις από τη Ζάκρο*, Διδ. Διατρ., Τομ. Α, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

- Girella, L. 2013. Evidence for Middle Minoan III occupation at Ayia Triada. στο C. F. Macdonald και C. Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London: The British School at Athens, 123-135.
- Girella, L. 2007-2008. A View of MM IIIA at Phaistos: Pottery Production and Consumption at the Beginning of the Neopalatial Period, *Aegean Archaeology* 9. Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization ser. II volume 10, 49-89.
- Haggis, D. C. 1992. The Kavousi-Thripti Survey: An Analysis of Settlement Patterns in an Area of Eastern Crete in the Bronze Age and Early Iron Age. Vol. 1, 2. Ph.D. Diss., University of Minnesota. University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan.
- Haggis, D. C. 1996. Archaeological Survey at Kavousi, East Crete, *Hesperia* 65, 373-432.
- Haggis, D. C. 2005. *Kavousi. The Results of the Excavations at Kavousi in Eastern Crete I. The Archaeological Survey of the Kavousi Region*, Prehistory Monographs 16, Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press (με συνεισφορά των J. T. Ammons, P. M. Day, J. E. Foss, L. Joyner, E. Kiriati, M. S. Mook, M. W. Morris, M. Relaki, M. E. Timpson).
- Haggis, D. C., M. S. Mook 1993. The Kavousi Coarse Wares: A Bronze Age Chronology for Survey in the Mirabello Area, East Crete. *AJA* 97, 265-293.
- Haskell, H. W. 1985. The Origin of the Aegean Stirrup Jar and its Earliest Evolution and Distribution (MBIII-LBI), *AJA* 89:2, 221-229.
- Hatzaki, E. M. 2005. *Knossos: The Little Palace*, BSA Supp. Vol. 38, London: British School at Athens.
- Hatzaki, E. 2007α. Ceramic Groups of Early Neopalatial Knossos in the Context of Crete and the South Aegean, στο F. Felton, W. Gauss και R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, Österreichische Akademie der Wissenschaften Denkschriften der Gesamtakademie 42, Ägina - Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 273-294.
- Hatzaki, E. 2007β. Neopalatial (MM IIIB-LM IB): KS 178, Gypsades Well (Upper Deposit), and SEX North House Groups, στο N. Momigliano (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age*

- (Minoan), BSA Studies 14, London: The British School at Athens, 151-196.
- Hatzaki, E. 2013. The end of an intermezzo at Knossos: ceramic wares, deposits, and architecture in a social context, στο, C. F. Macdonald και C. Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London: The British School at Athens, 37-45.
- Knappett, C. 1999α. Assessing a Polity in Protopalatial Crete: The Malia-Lasithi State, *AJA* 103.4, 615-639.
- Knappett, C. 1999β. Tradition and Innovation in Pottery Forming Technology: Wheel-Throwing at Middle Minoan Knossos, *BSA* 94, 101-129.
- Knappett, C., A. Collar, H. Sackett, P. Warren, V. E. G. Kenna 2007. Unpublished Middle Minoan and Late Minoan I Material from the 1962-3 Excavations at Palaikastro, East Crete (PK VIII), *BSA* 102, 153-217.
- Knappett, C. και T. F. Cunningham 2003. Three Neopalatial deposits from Palaikastro, East Crete, *BSA* 98, 107-187.
- Knappett, C. και T. Cunningham 2012. *Palaikastro Block M: The Proto- and Neopalatial Town*, BSA Supp. Vol. 47, London: The British School at Athens (με συνεισφορά των D. Evely, P. Westlake, M. Bichler).
- Κόπακα, Κ. και Χ. Παπαδάκη 2006. Προϊστορική κεραμική από την επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Το παράδειγμα μιας μικρονησιωτικής βιοτεχνικής παραγωγής, στο Ε. Ταμπακάκη και Α. Καλουτσάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001*, τ. Α1: Προϊστορική Περίοδος, Ανασκαφικά Δεδομένα, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 63-78.
- Langohr, C. 2018. The Neopalatial Ceramic Sequence at Sissi, Crete: a 2017 Perspective, στο J. Driessen κ. ά. (επιμ.), *Excavations at Sissi*. Vol. 4, Preliminary Report on the 2015-2016 Campaigns, Aegean Interdisciplinary Studies 6. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 303-316.
- Liard, F. 2012. Petrographic Analysis of Three Neopalatial and Postpalatial Conical Cup Assemblages, στο J. Driessen κ. ά. (επιμ.), *Excavations at Sissi*. Vol. 3, Preliminary Report on the 2011 Campaign, Aegean Interdisciplinary Studies 6. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 169-84.

- Liard, F. 2015. Materializing a Bronze Age Society Current Results and Trajectories in the Archaeometry of Minoan Ceramics, στο *FORUM ROMANUM BELGICUM*, article 10, https://kadoc.kuleuven.be/bhir-ihbr/doc/3_artikel_liard.pdf πρόσβαση: 15 Νοεμβρίου 2019.
- Liard, F. 2019. Pottery Traditions in Northeastern Crete After the Fall of the Minoan Palatial Systems: A Petrographic Approach at Malia and Sissi, *AJA* 123.2, 169-212.
- Macdonald, C. F. 2013. Between Protopalatial houses and Neopalatial mansions: an 'intermezzo' southwest of the palace at Knossos, στο C. F. Macdonald και C. Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London: The British School at Athens, 21-30.
- MacGillivray, J. A. και L. H. Sackett (επιμ.) 2019. *Palaikastro Building I*. BSA Supp. Vol. 48, London: The British School at Athens (με συνεισφορά των J. N. Bottema-Mac Gillivray, T. F. Cunningham, C. Doherty, J. M. Driessen, D. Evely, P. Jerome, O. H. Krzyszkowska, D. Mylona, D. Reese, J. Russell, A. Sarpaki, S. Wall-Crowther, P. Westlake, J. G. Younger).
- MacGillivray, J. A., L. H. Sackett και J. M. Driessen 2007. *Palaikastro: Two Late Minoan Wells*. BSA Supp. Vol. 43, London: The British School at Athens (με συνεισφορά των C. Doherty, D. Evely, E. M. Hatzaki, D. Mylona, D. S. Reese, A. Sarpaki, G. Shipley, S. M. Thorne, S. Wall-Crowther, J. Weingarten).
- Μαντζουράνη, Ε. 2002. *Προϊστορική Κρήτη: Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική. Από τη νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους*, Ινστιτούτο του βιβλίου: Καρδαμίτσα. Αθήνα.
- Μαρινάτος, Σ. 1955. Ανασκαφαί εν Λυκάστωι και Βαθυπέτρωι Κρήτης, *ΠΑΕ* 1955, 306-310.
- Μαρινάτος, Σ. 1951. Ανασκαφή Μεγάρου Βαθυπέτρου Κρήτης, *ΠΑΕ* 1951, 270.
- Mentesana, R., P. M. Day, V. Kilikoglou, S. Todaro 2015. United in our differences: The production and consumption of pottery at EM IB Phaistos, Crete, *JAS: Reports* 7, 489-498.
- Michaelidis, P. 1993. Potters' Workshops in Minoan Crete, *SMEA* 32, 7-39.
- Moody, J., J. E. Morrison, H. L. Robinson 2012. Earth and Fire: Cretan Potting Traditions and Replicating Minoan Cooking Fabrics, στο E. Mantzourani και P. P. Betancourt (επιμ.), *Philistor: Studies in Honor*

of Costis Davaras, Prehistory Monographs 36, Philadelphia: INSTAP Academic, 119-131.

Oddo, E. 2019. Pottery Styles and Social Dynamics at Neopalatial Myrtos-Pyrgos: Identifying Southeast Crete as a Ceramic Region, *AJA* 123.1, 19–44.

Panagiotakis, N. 2004. Contacts between Knossos and the Pediada region in central Crete, στο G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State: Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, London, The British School at Athens, BSA Studies 12, 177-186.

Papadimitriou, N. και D. Kriga 2013. Peripheries versus core: The integration of secondary states into the World System of the Eastern Mediterranean and the Near East in the Late Bronze Age (1600-1200 BC), στο M. E. Alberti και S. Sabatini (επιμ.), *Exchange Networks and Local Transformations: Interaction and local change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, Oxford and Oakville: Oxbow Books, 9-21.

Platon, L. 2002. The Political and Cultural Influence of the Zakros Palace on Nearby Sites and in a Wider Context, στο J. Driessen, I. Schoep και R. Laffineur (επιμ.), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop "Crete of the hundred Palaces?" held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, Liege: Université de Liège, *Aegaeum* 23, 145-156.

Platon, L. 2004. Το Υστερομινωικό Ι ανάκτορο της Ζάκρου: μία “Κνωσός” έξω από την Κνωσό, στο , G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State: Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, London, The British School at Athens, BSA Studies 12, 381-392.

Platon, L. και E. Gerontakou 2013. Middle Minoan III: a “gap” or a “missing link” in the history of the Minoan site of Zakros? στο C. F. Macdonald και C. Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London: The British School at Athens, 197-212.

Πλάτων, Ν. 1956, Ανασκαφή μινωικής Αγροικίας εις Ζου Σητείας, *ΠΑΕ* 1956, 232-240.

- Πλάτων, Ν. 1974. *Ζάκρος. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ropham, M., J. H. Betts, M. Cameron, H. W. Catling, H. W. Catling, D. Evely, R. A. Higgins, D. Smyth 1984. *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, BSA Supp. Vol. 17, Thames and Hudson, Oxford.
- Ρεθεμιωτάκης Γ. και Κ. Χρηστάκης 2011. Το ανάκτορο και η πόλη στον Γαλατά Πεδιάδος: Άξονες και τακτικές επικοινωνίας, στο *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α2, 233-249.
- Rethemiotakis, G. και Κ. Christakis 2013. The Middle Minoan III period at Galatas: pottery and historical implications, στο C. F. Macdonald και C. Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London: The British School at Athens, 93-105.
- Riley, J. A. 1983. The contribution of ceramic petrology to our understanding of Minoan society, στο O. Krzyszkowska και L. Nixon, (επιμ.), *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, Bristol: Bristol Classical Press, 283-292.
- Rutter, J. B. 2017. *House X at Kommos: A Minoan Mansion near the Sea. Part 2. The Pottery*, Prehistory Monographs 57, Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Shaw, J. W. 2001. The excavation and the structure of the kiln, στο J. W. Shaw, A. Van de Moortel, P. M. Day και V. Kilikoglou (επιμ.), *A LM IA Ceramic Kiln in South-Central Crete. Function and Pottery Production*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, Hesperia Supp. 30, 5-24.
- Tarling, D. H. και W. S. Downey 1989. Archaeomagnetic Study of the Late Minoan Kiln 2, Stratigraphical Museum Extension, Knossos, *BSA* 84, 345-352.
- Traunmüller, S. 2009. The Neoapalatial Pottery from the Ceramic Workshop at Zominthos and its implications for Minoan Relative Chronology, Vol. 1, Ph.D. diss., University of Heidelberg, Germany.
- Van de Moortel, A. 2005. Βιβλιοκρισία στο: Barnard Kellee A, και Thomas M. Brogan, *Mochlos IB. Period III. Neopalatial Settlement on the Coast: The Artisan's Quarter and the Farmhouse at Chalinomouri. The Neopalatial Pottery*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Van de Moortel, A. M. P. A. 1997α. *The transition from the Protopalatial to the Neopalatial Society in south-*

central Crete: A Ceramic Perspective, Ph.D. diss., College of Bryn Mawr College, part 1.

Van de Moortel, A. M. P. A. 1997β. *The transition from the Protopalatial to the Neopalatial Society in south-central Crete: A Ceramic Perspective*, Ph.D. diss., College of Bryn Mawr College, part 2.

Voyatzoglou, M. 1984. Thrapsano, Village of Jar Makers, στο P. Betancourt (επιμ.), *East Cretan White-on-Dark Ware. Studies on a Handmade Pottery of the Early to Middle Minoan Periods*. University Museum Monograph 51. University of Pennsylvania, 130-142.

Χατζή-Βαλλιάνου, Δ. 1997. Κεραμική Τεχνολογία στη Μινωική Κρήτη, στο *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, 1ο Διεθνές Συνέδριο, Πρακτικά (Σεπτέμβριος 1997)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 487-503.

Χρυσουλάκη, Σ. 2000. Εργαστηριακές εγκαταστάσεις στην περιοχή Ζάκρου, στο *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ. Α3: Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική Περίοδος, Ηράκλειο, 582-597.

Walberg, G. 1987. Palatial and Provincial Workshops in the Middle Minoan Period, στο R. Hägg και N. Marinatos (επιμ.), *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*. Swedish Institute in Athens, Series in 4°, 35. Stockholm, 281-285.

Watrous, L. V. 1992. *Kommos 3: An Excavation on the South Coast of Crete. The Late Bronze Age Pottery*. (επιμ. J. W. Shaw και M. C. Shaw), Princeton University Press, Princeton.

Watrous, L. V., D. M. Buell, J. C. McEnroe, J. G. Younger, L. A. Turner, B. S. Kunkel, K. Glowacki, S. Gallimore, A. Smith, P. A. Pantou, A. Chapin, E. Margaritis 2015. Excavations at Gournia, 2010-2012. *Hesperia* 84.3, 397-465.

Whitbread, I. 2015. Materials choices in utilitarian pottery: kitchen wares in the Berbati valley, Greece, στο M. Spataro και A. Villing (επιμ.), *Ceramics, Cuisine and Culture: The Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 28-36.

Wilson, D. E. και P. M. Day 1994. Ceramic Regionalism in Prepalatial Central Crete: The Mesara Imports at EM I to EM II A Knossos (με συνεισφορά του V. Kilikoglou), *BSA* 89, 1-87.

ΠΙΝΑΚΕΣ

	Μιραμπέλλο	Μιραμπέλλο μαγειρικός πηλός	Μεσσαρά	Ανατολική Κρήτη	Ισθμός Ιεράπετρας	Τοπική παραγωγή
Κνωσός			+	+		+
Γαλατάς						+
Φαιστός			+			
Μάλια	+	+	+	+	+	+*
Ζάκρος	+	+		+		+
Κοιμιάς			+	+		+
Μόγλος	+	+		+	+	+
Ψείρα	+	+		+		+
Καβούσι	+	+			+	+
Γουρνιά	+		+	+		+
Μύρτος- Πύργος	+		+			+
Σίτσι			+	+		+
Παλαίκαстро	+			+		+
Πετράς	+			+		+
Γαύδος				+		+

*Τα σημεία με κόκκινο χρώμα αφορούν μη διευκρινισμένη από τη βιβλιογραφία τοπική παραγωγή.

** Ο πίνακας περιλαμβάνει τη ΜΜ περίοδο έως και την ΥΜΙΒ.

Πίνακας 1. Εισαγωγή της κεραμεικής από τις κυριότερες περιφέρειες κεραμεικής παραγωγής.

Θέσεις Σταθμολογίας κεραμεικής	Κέντρα εξαγωγής κεραμεικής														
	Κνωσός	Γαλατάς	Φαιστός	Μάλια	Ζάκρος	Κοιμός	Μόχλος	Ψείρα	Καβούσι	Γουρνιά	Μύρτος- Πύργος	Σίσι	Παλ/ στρο	Πετράς	Γαύδος
Κνωσός			+	+	+			+		+			+		
Γαλατάς	+														
Φαιστός	+														
Μάλια	+									+	+	+	+		
Ζάκρος	+									+			+		
Κοιμός	+												+	+	+
Μόχλος					+			+	+	+			***	+	
Ψείρα	+				+		+			+					
Καβούσι ***							+			+					
Γουρνιά	+			+							+	+	+		
Μύρτος- Πύργος				+						+					
Σίσι	+	+		+			+						+	+	
Παλ/στρο	+				+					+				+	
Πετράς	+									+			+		
Γαύδος	+														

*Τα σημεία με κόκκινο χρώμα αφορούν μη διευκρινισμένη από τη βιβλιογραφία εισαγωγή-εξαγωγή αγείων.

** Αναφέρεται σε ΥΜ ΙΙΙ δείγμα.

*** Υπάρχουν χρονολογικές διαφοροποιήσεις στο υλικό.

**** Ο πίνακας περιλαμβάνει δείγματα από τη ΜΜ περίοδο έως και την ΥΜ ΙΒ.

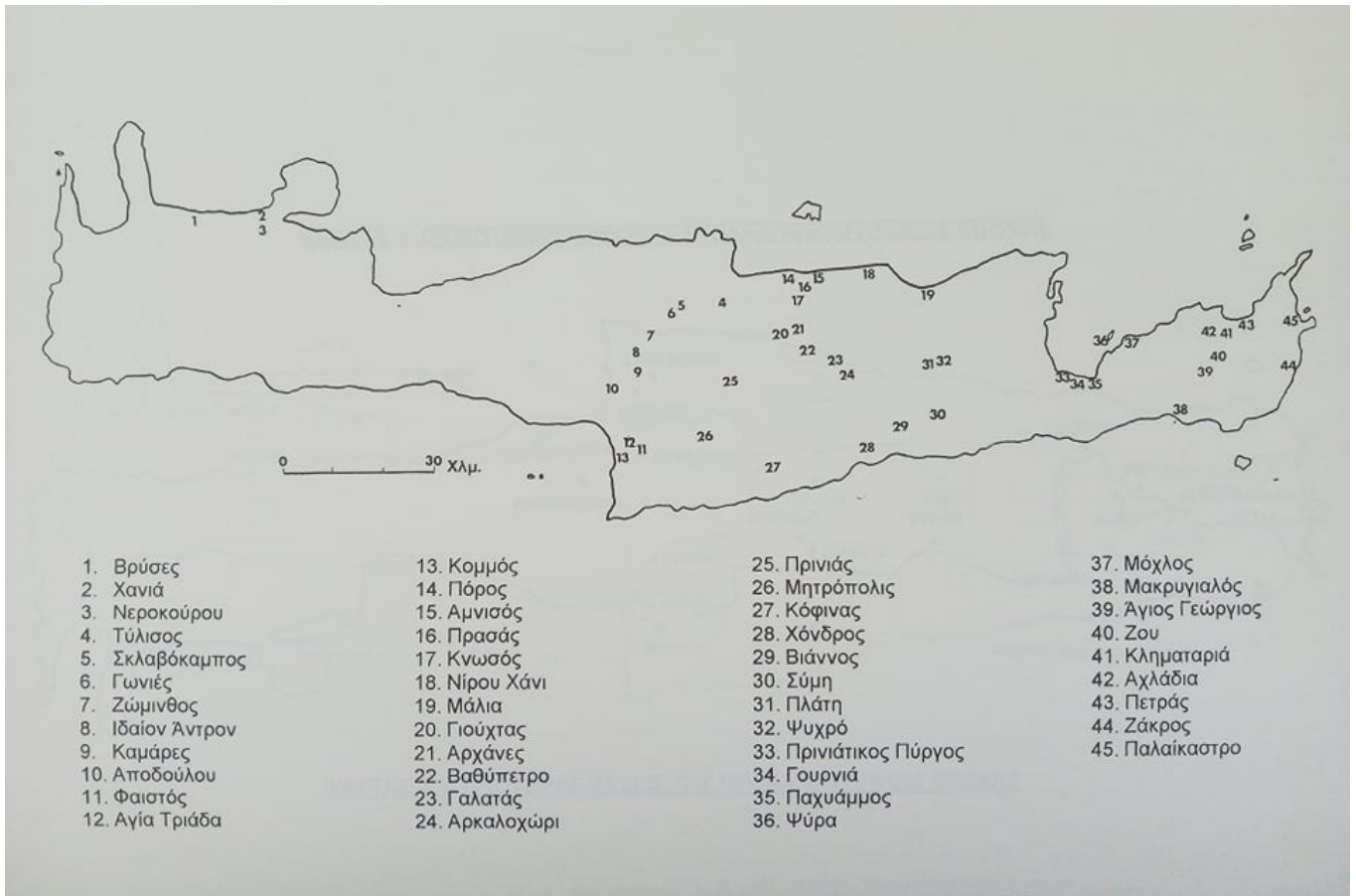
Πίνακας 2. Πίνακας θέσεων εισηγμένης κεραμεικής (κάθεται) και κέντρα εξαγωγής κεραμεικής (οριζόντια).

	Μεταφορικά/ αποθηκευτικά αγγεία	Μαγειρικά αγγεία	Χρηστικά αγγεία (γενικά)	Σχοινοειδής διακόσμηση πίθων
Κνωσός	+	+		+
Γαλατάς	+			
Φαιστός		+	+	+
Μάλια	+	+		+
Ζάκρος	+	+		+
Κομμός	+	+	+	
Μόχλος	+	+		+
Ψείρα	+	+	+	+
Καβούσι	+	+	+	
Γουρνιά	+	+	+	+
Μύρτος-Πύργος*		+		
Σίσσι			+	+
Παλαίκαστρο	+	+	+	+
Πετράς	+	+		
Γαύδος	+	+		

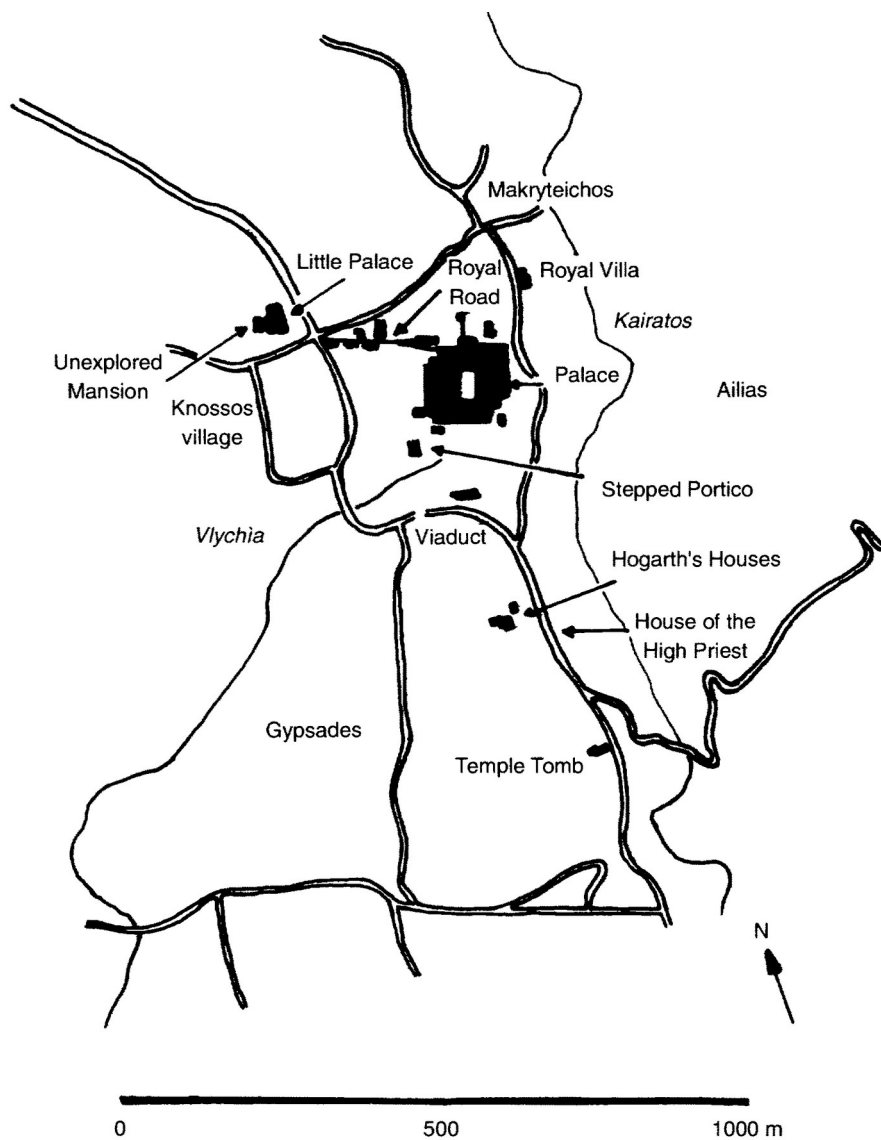
*παλαιοανακτορική κεραμική.

Πίνακας 3. Εισηγμένοι τύποι αγγείων στις θέσεις.

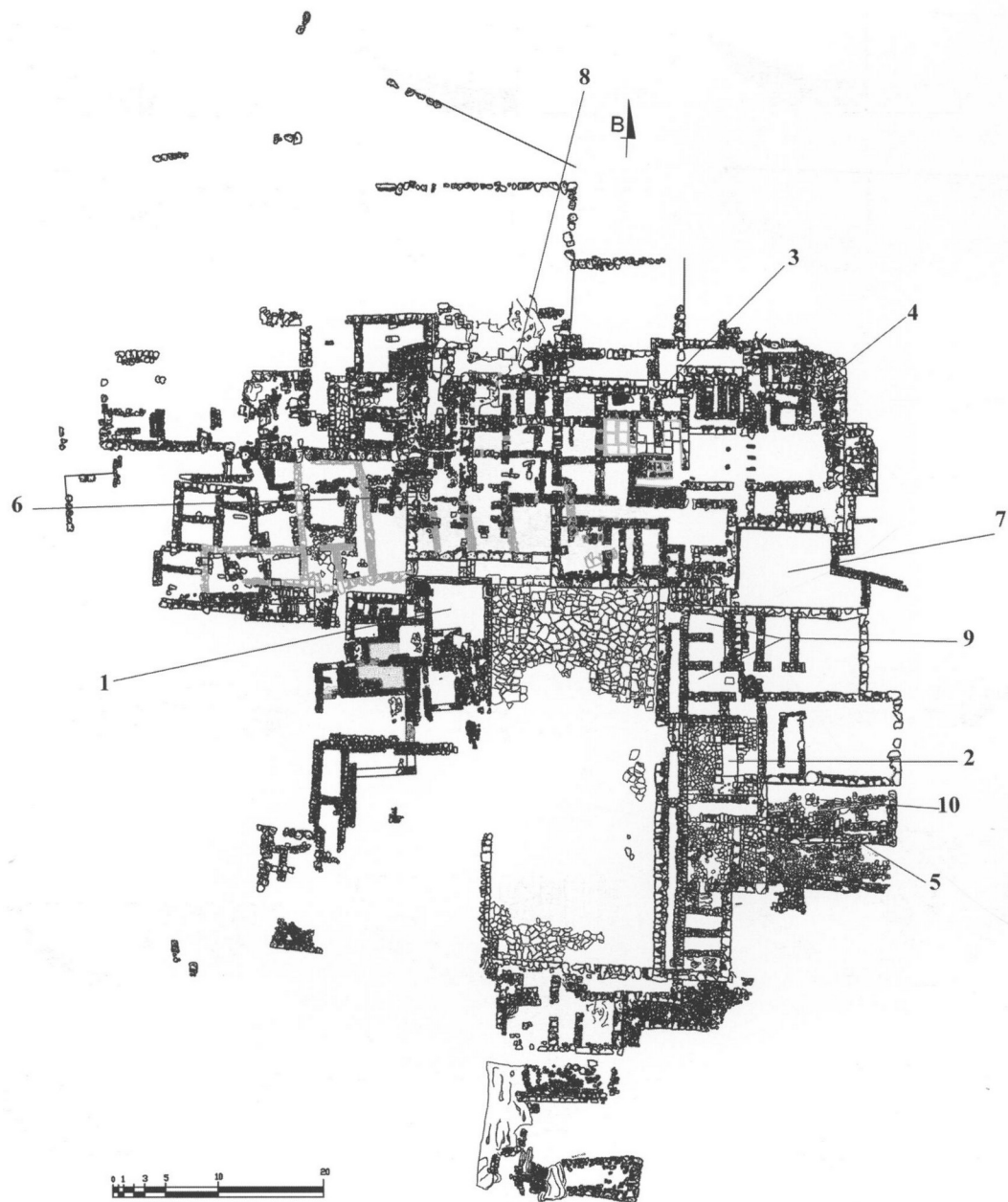
ΕΙΚΟΝΕΣ

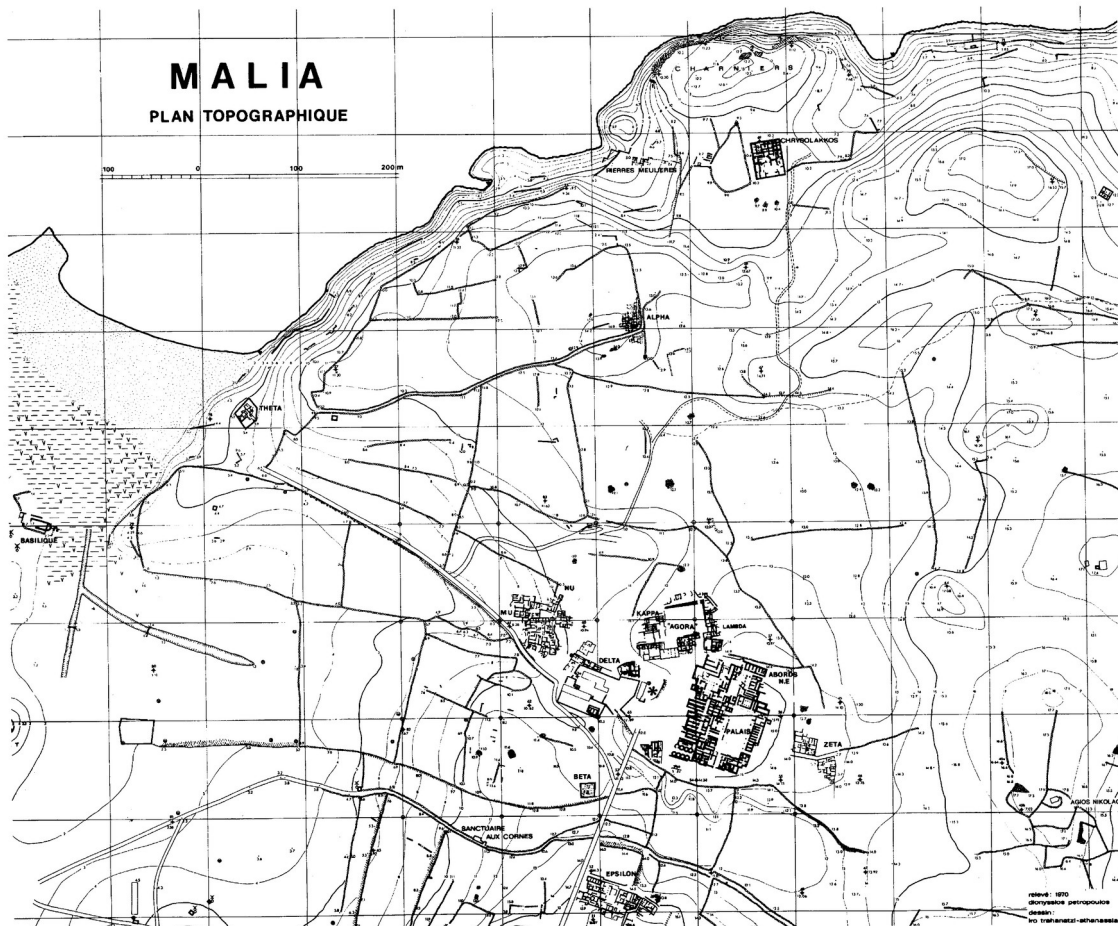
Εικ. 1. Χάρτης της Κρήτης με αποτύπωση βασικών νεολιθικών θέσεων (Μαντζουράνη 2002, 200, χάρτης 4).

Εικ. 2. Η περιοχή της Κνωσού (Γυψάδες, Μικρό Ανάκτορο, οικισμός Κνωσού, Ανεξερεύνητο Μέγαρο, κ. ά.) (Knappett 1999a, 621, εικ. 3).

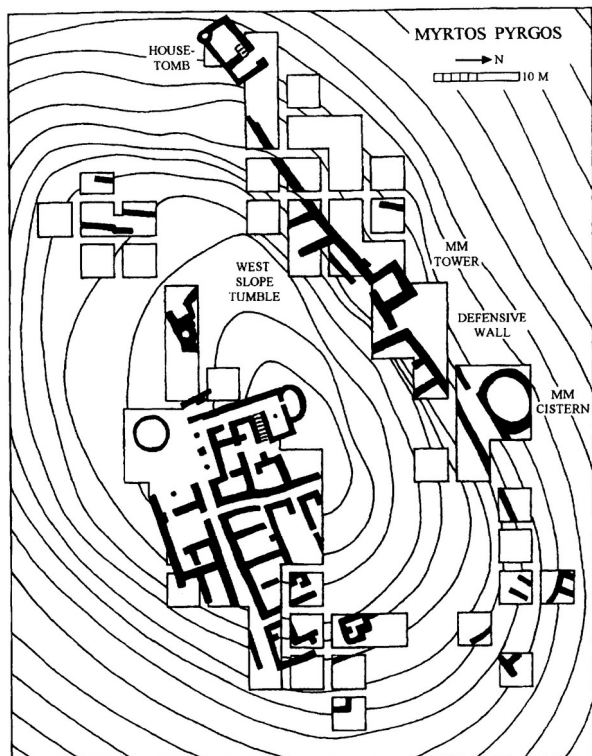
Εικ. 3. Το ανάκτορο του Γαλατά, με σημείωση των Δωματίων 1-10 (Rethemiotakis & Christakis 2013, 94, εικ. 8. 1).

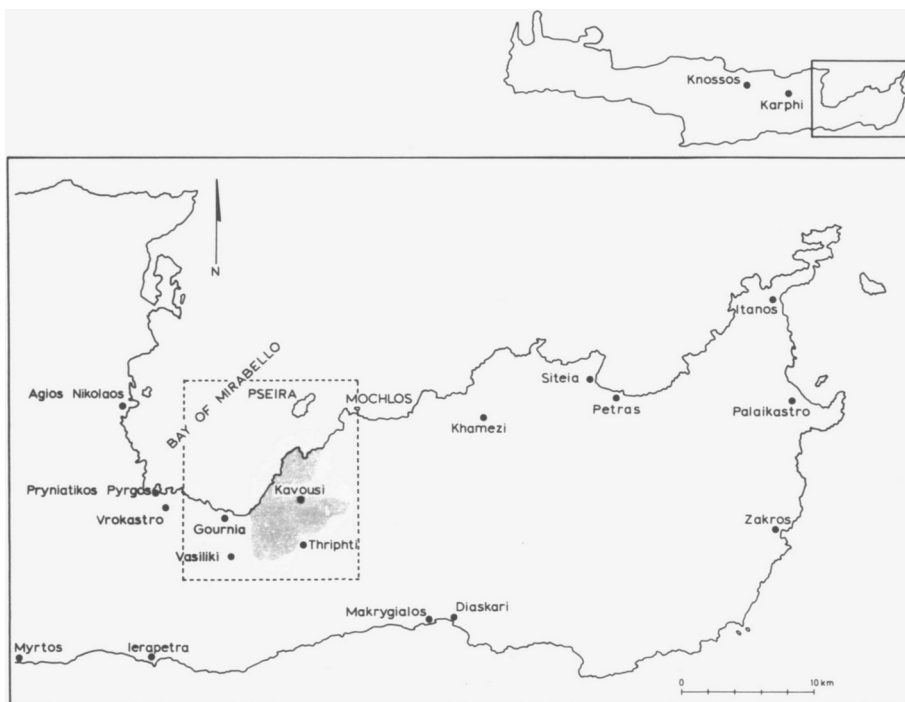
Εικ. 4. Τοπογραφικό σχέδιο Μαλίων (Κnarrett 1999α, 623, εικ. 4).

Εικ. 5. Σχέδιο της Συνοικίας Μ στα Μάλια (“*Quartier Mu*”) (Κnapnett 1999α, 624, εικ. 5).

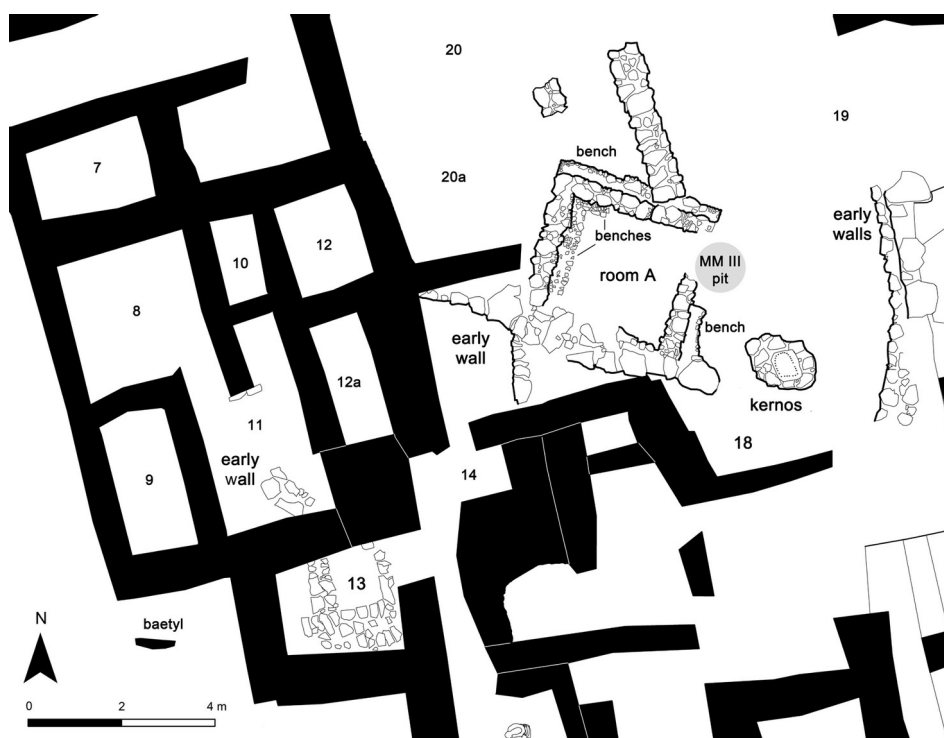
Εικ. 6. Σχέδιο του οικισμού Μύρτος- Πύργος (Κnarrett 1999α, 627, εικ. 7).

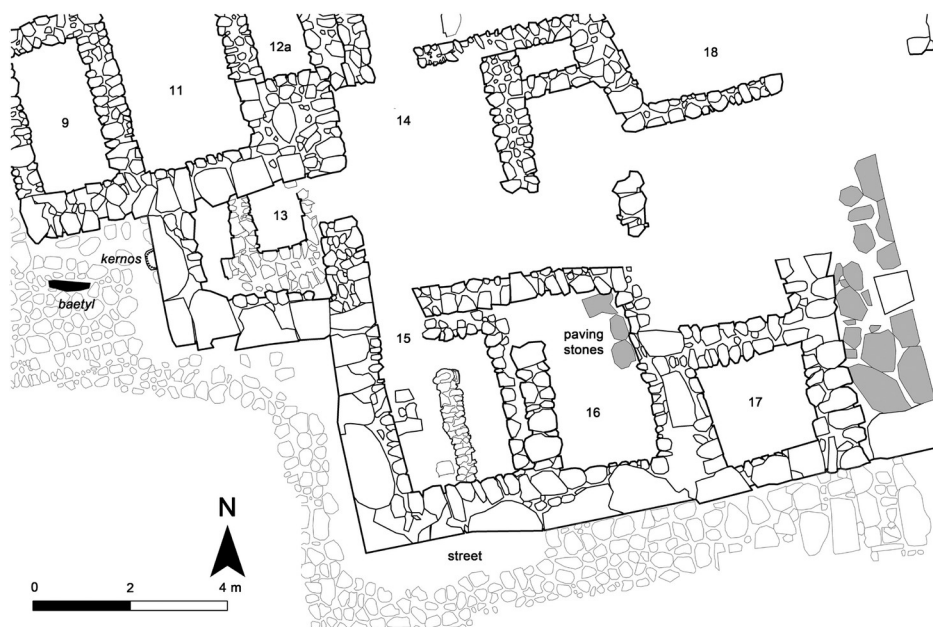
Εικ. 7. Χάρτης ανατολικής Κρήτης, έρευνα Καβουσίου-Θρύπτης. (Haggis 1996, 374, εικ. 1).

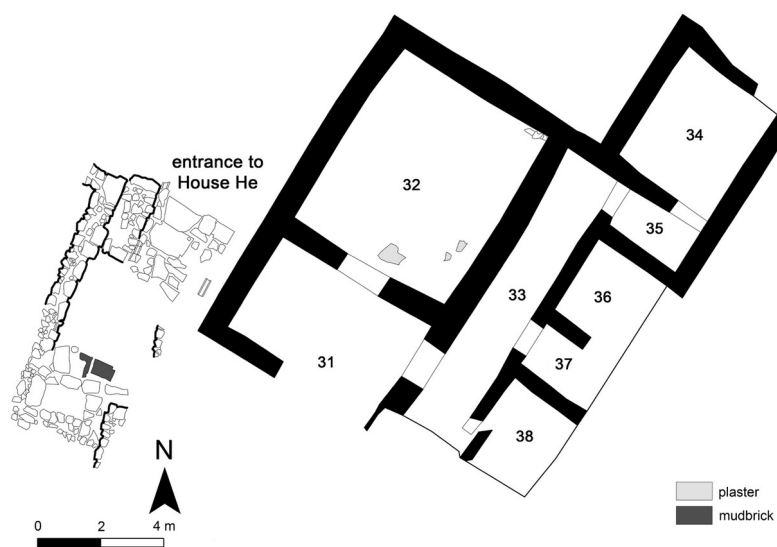
Εικ. 8. Χάρτης των Γουρνιών με αποτύπωση των ανασκαμμένων τετραγώνων, των ετών 2010-2012. (Watrous κ. ά. 2015, 398, εικ. 1).

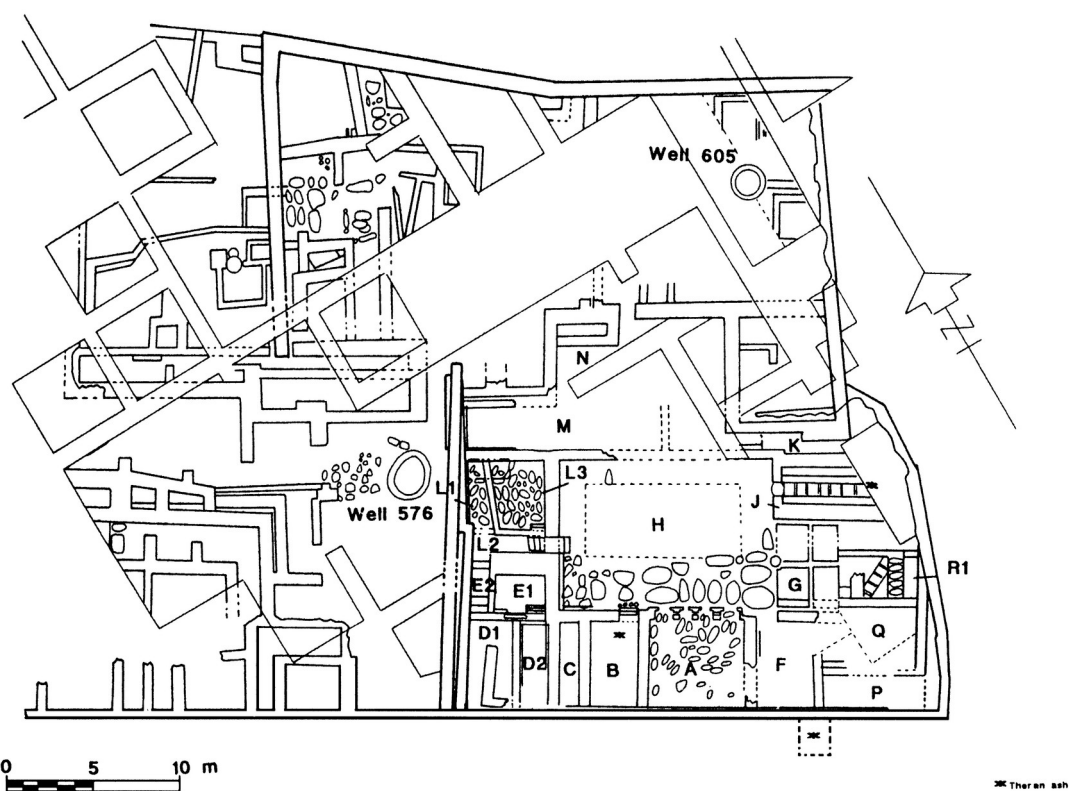
Εικ. 9. Ο Κεντρικός Τομέας στα Γουρνιά. Διακρίνονται τα Δωμάτια 8, 18 (Watrous κ. ά. 2015, 424, εικ. 20-a).

Εικ. 10. Κάτοψη Νότιο-δυτικής πτέρυγας του ανακτορικού κτηρίου των Γουρνιών (Watrous κ. ά. 2015, 430, εικ. 21).

Εικ. 11. Κάτοψη Οικίας Η (“House He”) στα Γουρνιά, κατά τη μετανακτορική εποχή (Watrous κ. ά. 2015, 440, εικ. 29).

Εικ. 12. Κάτοψη «Περιοχής 6» στο Παλαίκαστρο, με αποτύπωση των πηγαδιών 576 και 605 (MacGillivray, Sackett & Driessen, 2007, 3, εικ. 1.2).